

ЕТНОГРАФСКИ
ИНСТИТУТ САНУ

ГЛАСНИК

**Етнографског
института
САНУ**

LXVI(2)

Београд 2018.

ГЛАСНИК ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА САНУ LXVI (2)

BULLETIN OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA LXVI (2)

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA

BULLETIN

OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY

LXVI

No. 2

Chief Editor:

Dragana Radojičić, PhD (Institute of Ethnography SASA)

Editor:

Srđan Radović, PhD (Institute of Ethnography SASA)

International editorial board:

Milica Bakić-Hayden, PhD (University of Pittsburgh), Ana Dragojlović, PhD (University of Melbourne), prof. Peter Finke, PhD (University of Zurich), prof. Karl Kaser, PhD (Karl-Franzens University, Graz), Gabriela Kilianova, PhD (Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences, Bratislava), prof. Kjell Magnusson, PhD (University of Uppsala), prof. Marina Martynova, PhD (Institute of Ethnology and Anthropology Russian Academy of Sciences, Moscow), Ivanka Petrova, PhD (IEFEM – Bulgarian Academy of Sciences, Sofia), Tatiana Podolinska, PhD (Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences, Bratislava), Jana Pospišilova, PhD (Institute of Ethnology of the Czech Academy of Sciences, Brno), Ines Prica, PhD (Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb), Ingrid Slavec Gradišnik, PhD (Institute of Slovenian Ethnology RC SASA, Ljubljana).

Editorial board:

Gordana Blagojević, PhD (Institute of Ethnography SASA), Ivan Đorđević, PhD (Institute of Ethnography SASA), prof. Ildiko Erdei, PhD (Faculty of Philosophy, Belgrade), prof. Ljiljana Gavrilović, PhD (Institute of Ethnography SASA), Jelena Jovanović, PhD (Institute of Musicology SASA, Belgrade), Aleksandra Pavićević, PhD (Institute of Ethnography SASA), Lada Stevanović, PhD (Institute of Ethnography SASA), academician Gojko Subotić, PhD (Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade).

Advisory board:

Prof. Jelena Đorđević, PhD (Faculty of Political Sciences, Belgrade), prof. Maja Godina Golija, PhD (Institute of Slovenian Ethnology RC SASA, Ljubljana), Renata Jambrešić Kirin, PhD (Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb), Miroslava Lukić Krstanović, PhD (Institute of Ethnography SASA), Mladena Prelić, PhD (Institute of Ethnography SASA), prof. Ljupčo Risteski, PhD (Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Skopje), prof. Lidija Vujačić, PhD (Faculty of Philosophy, Nikšić), prof. Bojan Žikić, PhD (Faculty of Philosophy, Belgrade).

Secretary:

Marija Đokić (Institute of Ethnography SASA)

BELGRADE 2018

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

ГЛАСНИК

ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

LXVI

свеска 2

Главни и одговорни уредник:

Проф. др Драгана Радојичић (Етнографски институт САНУ)

Уредник:

Др Срђан Радовић (Етнографски институт САНУ)

Међународни уређивачки одбор:

Др Милица Бакић-Хејден (Универзитет у Питсбургу), др Ана Драгојловић (Универзитет у Мелбурну), проф. др Петер Финке (Универзитет у Цириху), проф. др Карл Казер (Karl-Franzens Universität, Грац), др Габриела Килианова (Етнолошки институт САВ, Братислава), проф. др Шел Магнусон (Универзитет у Упсали), проф. др Марина Мартинова (Институт етнологије и антропологије РАН, Москва), др Иванка Петрова (ИЕФЕМ – БАН, Софија), др Татиана Подолинска (Етнолошки институт САВ, Братислава), др Јана Поспишилова (Етнолошки институт АН ЧР, Брно), др Инес Прица (Институт за етнологију и фолклористику, Загреб), др Ингрид Славец Градишник (Институт за словеначку етнологију ЗРЦ САЗУ, Љубљана).

Уређивачки одбор:

Др Гордана Благојевић (Етнографски институт САНУ), др Иван Ђорђевић (Етнографски институт САНУ), проф. др Илдико Ердеи (Филозофски факултет у Београду), проф. др Љиљана Гавриловић (Етнографски институт САНУ), др Јелена Јовановић (Музиколошки институт САНУ, Београд), др Александра Павићевић (Етнографски институт САНУ), др Лада Стевановић (Етнографски институт САНУ), академик Гојко Суботић (Српска академија наука и уметности, Београд).

Издавачки савет:

Проф. др Јелена Ђорђевић (Факултет политичких наука, Београд), проф. др Маја Година Голија (Институт за словеначку етнологију ЗРЦ САЗУ, Љубљана), др Рената Јамбрешић Кирић (Институт за етнологију и фолклористику, Загреб), др Мирослава Лукић Крстановић (Етнографски институт САНУ), др Младена Прелић (Етнографски институт САНУ), проф. др Љупчо Ристески (Природно-математички факултет, Скопље), проф. др Лидија Вујачић (Филозофски факултет у Никшићу), проф. др Бојан Жикић (Филозофски факултет у Београду).

Секретар уредништва:

Марија Ђокић (Етнографски институт САНУ)

БЕОГРАД 2018.

Издавач:
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 36/IV, Београд, тел. 011–2636–804
e-mail: eisanu@ei.sanu.ac.rs
Мрежна страница часописа: www.ei.sanu.ac.rs

Publisher:
INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA
Knez Mihailova 36/IV, Belgrade, phone: 011–2636–804
e-mail: eisanu@ei.sanu.ac.rs
Journal's web page: www.ei.sanu.ac.rs

Лектор:
Ивана Башић

Превод:
аутори текстова

Дизајн корица:
Горан Витановић

Техничка припрема и штампа:
Академска издања, Београд

Тираж:
300 примерака

Примљено на X. седници Одељења друштвених наука САНУ одржаној X 2018. године
на основу реферата академика Димитрија Стефановића.

Accepted for publication at the X meeting of the Department of Social Sciences SASA
on X 2018, based on the report of academician Dimitrije Stefanovic.

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије
Printing of the journal was funded by the Ministry of Education, Science and Technological
Development of the Republic of Serbia

Гласник Етнографског института САНУ излази три пута годишње и доступан је и индексиран у
базама: DOAJ (Directory of Open Access Journals), ERIH PLUS (European Reference Index for the
Humanities), SCIndeks (Српски цитатни индекс), Ulrich's Periodicals Directory, NSD (Norsk
samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS – Norwegian Social Science Data Service), CEEOL (Central
and Eastern European Library).

The Bulletin of the Institute of Ethnography SASA is issued three times a year and can
be accessed in: DOAJ (Directory of Open Access Journals), ERIH PLUS (European Reference
Index for the Humanities), SCIndeks (Srpski citatni indeks), Ulrich's Periodicals Directory, NSD
(Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS – Norwegian Social Science Data Service),
CEEOL (Central and Eastern European Library).

Садржај
Summary

I
Научни радови
Scientific Papers

Тема броја –

Интердисциплинарне перспективе етнологије и антропологије
(ур. Весна Трифуновић)

Topic of the Issue –

Interdisciplinary Perspectives of Ethnology and Anthropology
(ed. Vesna Trifunović)

- Весна Трифуновић, *Интердисциплинарна истраживања – антропологија у сарадњи са другим наукама* 239-244
Vesna Trifunović, *Interdisciplinary Research – Anthropology in Collaboration with Other Disciplines*
- Mitchell G. Weiss, *Cultural Epidemiology: Conceptual Framework and Current Directions of an Interdisciplinary Field* 245-253
Мичел Г. Вајс, *Културна епидемиологија: концептуални оквир и актуелни правци интердисциплинарног поља*
- Соња Жакула, Ивана Живаљевић, *Изучавање људско – животињских односа у антропологији и археологији I* 255-270
Sonja Žakula, Ivana Živaljević, *The Study of Human–animal Relations in Anthropology and Archaeology (I)*
- Александар Бошковић, *Читање култура. Антропологија, археологија и разумевање древне Мезоамерике* 271-285
Aleksandar Bošković, *Reading Cultures: Anthropology, Archaeology, and Understanding Ancient Mesoamerica*
- Лада Стевановић, *Антропологија и антика: епистемолошка разилажења и сусрети* 287-302
Lada Stevanović, *Anthropology and Classics: Epistemological Divergences and Encounters*
- Марина Симић, Даница Јовић, *Антропологија и фолклористика: проблем тумачења фолклорног дела и теорија Алфреда Гела* 303-318
Marina Simić, Danica Jović, *Anthropology and Folkloristics: Alfred Gell's Theory of Art and Understanding of Folklore*
- Соња Петровић, *Вредновање усмених историја и животних прича* 319-331
Sonja Petrović, *Evaluation of Oral Histories and Life Stories*

Varia

- Adam Wiesner, *Autoethnography: Beyond the Gender Binary through Writing Lives* 335-346
Адам Виснер, *Аутоетнографија: превазилажење родне бинарности кроз писање живота*
- Magdalena Sztandara, *To Be Unworthy of National Stage. Women's Disobedience as Performative Practices* 347-366
Магдалена Штандара, *Бити недостојна националне сцене. Женска непослушност као перформативна пракса*
- Jelena Čvorović, Kathryn Coe, *Role Models and Health of Serbian Roma Women* 367-386
Јелена Чворовић, Кетрин Коу, *Узори у детињству и здравље ромских жена у Србији*
- Helena Berankova, *Retrospective and Reinterpretation. Ethnographic Photographs from the Turn of the 19th and 20th Century* 387-402
Хелена Беранкова, *Ретроспектива и реинтерпретација. Етнографске фотографије на прелазу из 19. у 20. век*
- Бојана Богдановић, *Е-музејска публикација у систему онлајн музејске комуникације* 403-416
Bojana Bogdanović, *E-museum Publication in the System of On-line Museum Communication*
- Амра Латифић, *Антропологија глуме као истраживање личног искуства: рад на формирању драмског лика* 417-429
Amra Latifić, *Anthropology of Acting as an Exploration of Personal Experience: the Process of Creating the Dramatic Character*

II

Prikazi Reviews

- Vladimír Potančok, *Research on Cultural Heritage in Contemporary Society. New Books Published by the Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences (I.)* 431-432
Милош Луковић, *Slováci vo Vojvodine. Premeny svojbytnosti enklávneho spoločenstva* 433-436
Лада Стевановић, *Вампир у локалној и глобалној култури* 437-439
Милан Томашевић, *Када престаје детињство? Дечији бракови у ромској популацији у Србији: етнографско истраживање* 439-443
Милош Луковић, *Dějiny Brna. Předměstske obce. Svazek 6* 444-449

Тема броја:

**Интердисциплинарне перспективе
етнологије и антропологије
(ур. Весна Трифуновић)**

Topic of the Issue:

**Interdisciplinary Perspectives of
Ethnology and Anthropology
(ed. Vesna Trifunović)**

Весна Трифуновић

Етнографски институт САНУ, Београд
vesna.trifunovic@ei.sanu.ac.rs

Интердисциплинарна истраживања – антропологија у сарадњи са другим наукама*

У савременом добу интердисциплинарност је веома утицајан тренд производње знања у сферама науке и образовања. Ово је сасвим разумљиво с обзиром на уврежено схватање да интеграција знања и начина размишљања различитих дисциплина води ка свеобухватнијем разумевању одређеног проблема или интелектуалног питања које не би било могуће искључивим ослањањем на једну дисциплину (Рерко 2011). Сам појам је постао толико популаран да се њиме често реферише и на друге видове дисциплинарног синкретизма, као што су мултидисциплинарност и трансдисциплинарност, а упркос њиховим међусобним разликама, које се претежно огледају у ступњу повезаности и превазилажењу граница појединачних академских дисциплина. Уз уважавање постојећих дистинкција између поменутих оријентација, у овом темату је такође усвојен појам *интедисциплинарност* како би се објединили радови који се, у строгом смислу речи, можда пре могу сврстати у неки од друга два наведена облика научне сарадње. Но, прагматични разлози често преваладају, па је тако и у овом случају одлучено да темат носи кратак и препознатљив назив под којим ће бити представљени различити начини сарађивања антропологије претежно са другим друштвено-хуманистичким наукама.

Сама интердисциплинарност није скорашња појава, већ има за собом нешто дужу историју, чији се корени налазе у реформи образовања и напретку науке током прве половине 20. века. Она је логички уследила након деветнаестовековног профилисања различитих дисциплина, уситњавања експертизе и акумулације знања као одговора на захтеве индустријализације и других модернизацијских процеса тог доба. Овакав логички след је препознат у тези о комплементарности између дисциплинарности и интердисциплинарности, по којој дисциплинарне формације заправо дају основу за интердисциплинарне интеракције, из којих се, опет, рађају нове дисциплине, или, објашњено једноставним примером: синтезом хемије и биологије је настала биохемија (Frodeman et al. 2007). Укратко речено, интердисциплинарност не само да настаје интеграцијом различитих дисциплина, већ често

* Текст је резултат рада на пројекту *Културно наслеђе и идентитет 177026*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС.

представља и заматак нових ускостручних научних области унутар којих се производи одговарајуће знање.

Занимљиво је да неки теоретичари интердисциплинарности овакво бесконачно гомилање (уситњеног) знања у савременом добу уопште не сматрају похвалним. Напротив, они податак да се данас дневно производи осам пута више знања од оног које је садржано у свим библиотекама света виде као забрињавајућ и чак се усуђују да преиспитују фундаменталну премису данашњице да је знање одговор за све наше социјалне, економске, политичке и друге проблеме (в. Frodeman 2010). Ови теоретичари, наиме, постављају питање релевантности свог тог знања које се константно акумулира, те заговарају тезу да свету данас таква акумулација није потребна, колико му је потребно боље разумевање односа између различитих поља знања, боље сагледавање начина на који се произведено академско знање преноси у друштво, као и бољи увид у све могућности, али и опасности континуиране продукције знања (ibid). Стога се са овог гледишта интердисциплинарност редефинише као иновација у производњи знања, у смислу да га може учинити релевантнијим, поготову за актере ван академије. Другим речима, овакво тумачење интердисциплинарности подразумева идеју о међусобном прожимању различитих дисциплина и тежњу ка сложеним истраживачким подухватима, првенствено у сврху примене произведеног научног знања.

Поље нутритивне антропологије свакако представља добар пример оваквих интердисциплинарних тежњи ка прагматичном циљу. Студије из ове области у себи интегришу теорије и методологију биолошких и друштвених наука, што је заједнички дефинисано као биокултурни приступ (Roos 2004). Оваква интердисциплинарна синтеза је првенствено усмерена ка разумевању комплексних проблема исхране и неухрањености у различитим друштвима, за шта је неопходно узети у обзир интеракцију сложених биолошких, друштвених и културолошких фактора. И заиста, такве студије су давале драгоцене увиде у разноврсне узроке неухрањености које никако не би могло да обухвати видно поље искључиво једне дисциплине (в. Baer 1998; Messer 1997). Практични допринос датог биокултурног приступа огледа се у производњи знања које служи унапређивању програма за побољшавање здравља у угроженим друштвима.

Ипак, без обзира на сав потенцијал који оваква интердисциплинарна интеграција има, она у себи носи и проблеме, од којих неки откривају инхерентну асиметричност и хијерархију дисциплина у подухватима ове врсте. Такви проблеми су најочљивији када је реч о покушајима интеракције природних и друштвених наука, што би, по доминантном схватању, управо требало да допринесе бољој науци. „Не и по мом искуству“ – пише Ана Висеу, друштвена научница која се бави етнографским истраживањем пракси управљања, развоја и коришћења нових наука и технологија. Лично искуство заједничког рада са научницима из области нанотехнологија ова истраживачица описује као фрустрирајуће и бескорисно (Viseu 2015). По њеном сведочењу, многи „природњаци“ сматрају да друштвене науке у

заједничким ангажманима треба да буду тихи партнер којем је дозвољено да посматра рад, али не и да смета. „Питања која друштвени научници постављају и њихова експертиза су ућуткани или учињени невидљивим јер се опажају као да су ван ’праве’ науке“ (ibid). У овом случају, уместо да замагли границе и поделе рада, интеграција их је парадоксално учинила видљивијим. На сличан начин је сарадња антрополога и епидемиолога иницијално посматрана као веома обећавајуће партнерство, али је тај ентузијазам временом опао (в. Elliot et al. 2017). У овом случају су се епистемолошке разлике између ових дисциплина показале као једна од главних препрека у њиховој сарадњи и могућој интеграцији.

Да су ови и слични проблеми можда још уочљивији у домаћем контексту потврђују антрополози са којима сам разговарала истражујући њихова искуства при реткој интердисциплинарној сарадњи са медицинским експертима. Према њиховим сведочењима, поред очекиваног преферирања квантитативне методологије и статистике, ови експерти нису показивали нарочиту заинтересованост за квалитативне методе и уопште за антропологију. Један од колега је пренео свој утисак да је антропологија била чудна и непозната осталим сарадницима, те да су вероватно мислили да антрополозима и није место ту. Што је такође интересно, рад овог колега на заједничком пројекту званично је био дефинисан као „квалитативни истраживач – интервјуер“, уместо далеко једноставнијих и елегантнијих решења у виду појмова „антрополог“ или „етнограф“. Ово би могло да сугерише постојање извесне нелагоде у повезивању антропологије са питањима медицине и здравља, која вероватно исходи из несигурности по питању тога чиме се ова дисциплина заправо бави.

Рекло би се, дакле, да генерално непознавање антропологије као науке у домаћем контексту чини главну препреку партнерском прихватању ове дисциплине од оних који су тренирани у оквиру природних, у овом случају, медицинских наука. Ипак, чак и када би се ова баријера превазишла остаје питање епистемолошког приступа и различитог односа према стварности у антропологији у односу на науке које реалност схватају као потпуно независну од значења које људска субјективност пројектује на њу. Можемо се, рецимо, запитати да ли би други експерти прихватили рефлексивност или би је посматрали као нешто што је непотребно, а можда чак и опасно по основе њихове науке? Да ли би били вољни да уваже нове и, за њих, неуобичајене методе и приступе? Овакви проблеми, поред многих других постојећих, битни су за питање примењене интердисциплинарности у домаћем контексту, где у различитим наукама још увек преовлађују конзервативни принципи и праксе. Услед тога код нас, бар за сада, интердисциплинарна спона природних и друштвених наука није нарочити тренд, као што је то случај у неким другим срединама.

Но, када је реч о сарадњи у оквиру друштвено-хуманистичких наука, ситуација је нешто другачија. Чини се да је интердисциплинарно удруживање у сфери сродних академских дисциплина прибежиште „друштвењака“ од поменутих недаћа до којих долази при покушајима спајања природних и

друштвених наука. У оваквој интеракцији интердисциплинарност чешће прима одлике кооперативности, а не конкуренције и сукоба међу наукама, чему сведочи и овај темат. У њему су, у шест интердисциплинарних радова, представљени различити видови повезивања антропологије са другим наукама – археологијом, античким студијама, фолклористиком, али и медицином као изузетком у односу на до сада речено.

С друге стране, можда управо с обзиром на до сада речено о партнерству антропологије и природних наука у домаћем контексту, први и уједно једини рад у темату који се бави интердисциплинарним прожимањем антропологије и медицине припада страном аутору, Мичелу Вајсу. Овај аутор нас упознаје са културном епидемиологијом као пољем које је засновано на принципима и методима медицинске антропологије и класичне епидемиологије. Специфичност овог приступа се огледа у истраживању здравља и болести посредством узимања у обзир кључних друштвених односа, идентитета, утицаја политичке економије и других структурних одлика друштва. Аутор се осврнуо на три истраживачке области у којима се овакав приступ показао као веома користан: на пољу културне психијатрије, затим у оквиру истраживања професионалних и друштвених детерминанти прихватања вакцинације у јавном здрављу и, на крају, у погледу истраживања друштвене стигме и њеног ефекта на индивидуално искуство болести.

Иако је спој антропологије са археологијом и фолклористиком обрађен у по два рада, њихова тематска разноврсност је показала какве могућности може да пружи широко поље сарадње само између две сродне дисциплине.

Тако се коауторски рад Соње Жакуле и Иване Живаљевић налази на пресеку антропологије и археологије, и у оквирима домаће науке пионирски обрађује савремени приступ проучавања људско-животињских односа. Развој модерних студија људско-животињских односа ауторке смештају у динамичан период касне друге половине 20. века, када је у друштвено-хуманистичким наукама дошло до преиспитивања старих парадигми и формирања других, оригиналних приступа овом питању, уз пружање посебних могућности за интердисциплинарна истраживања. Рад нас води кроз нове теоријско-методолошке поставке које се нуде антропологији и археологији, а које омогућавају другачије и свеобухватније тумачење, те, самим тим, и темељније разумевање људско-животињских односа.

Други рад у коме се такође реферише на сарадњу антропологије и археологије, али и историје, припада Александру Бошковићу. У овом случају, аутор се фокусирао на тему значаја интердисциплинарних истраживања када је реч о разумевању предколумбовских култура средње Америке. У раду је показано да су оваква истраживања умногоме допринела сазнањима о томе како су се ове културе мењале током времена и прилагођавале новонасталим околностима, а посебно је указано на промене које су се одвијале у сфери идејног и методолошког приступа овом питању.

У раду Ладе Стевановић представљени су историјат односа, темељи и прожимања, али и разилажења антропологије и античких студија. Посебан осврт ауторка даје на истраживаче античких студија који су прихватили и користили антрополошки приступ помоћу којег су изградили нов поглед на антику, што је свакако утицало на начин интерпретирања античке културе и њену демитологизацију. С друге стране, разилажења између антрополога и класичара ауторка представља путем примера анализе мита о Едипу Клода Леви-Стоса и Жан-Пјера Вернана, као једног од представника класичара који су прихватили структуралистички приступ.

За још један коауторски рад у овом темату заслужне су Марина Симић и Даница Јовић, које пишу о односу и теоријско-методолошким сличностима антропологије и фолклористике. Ауторке указују на ефекат који је уважавање антрополошког приступа имало у фолклористици, али и на нове могућности које антропологији пружа преузимање фолклористичког тумачења фолклора. Посебан допринос овог рада огледа се у скретању пажње на теорију уметности Алфреда Гела као могуће инспирације за иновацију антропологије и фолклористике, али и за стварање нових прилика за креативни сусрет ових дисциплина.

Поље фолклористике покрива и рад Соње Петровић, овога пута са фокусом на методолошка питања. Тема овог рада су усмене историје и животне приче као документарне наративне форме које се могу посматрати не само као производ истраживања, већ и као јединствен метод квалитативног интервјуа. Овом приликом, ауторка разматра мерила за утврђивање валидности и поузданости, као и пратећа ограничења и предности када је реч о коришћењу ове грађе као научних чињеница и доказа.

Иако интердисциплинарне споне у овом темату махом нису усмерене ка непосредној примени добијених сазнања у ширем друштву, далеко од тога да увиди садржани у наведеним радовима нису релевантни. Њихов значај најпре фигурира у академским оквирима и огледа се у пружању могућност за нове интерпретације и боље разумевање различитих проблема. Ово управо може бити први корак ка потенцијалном практичном ефекту таквог произведеног знања. Размислимо само на које начине редефинисање постојећих људско-животињских односа може да допринесе добробити и људи и животиња. Главни недостатак оваквих и сличних истраживања у савременом добу јесте тај што се на њихов друштвени утицај знатно дуже чека, за разлику од лако уочљивог учинка примењено оријентисаних интердисциплинарних истраживања. Ово, међутим, никако не умањује релевантност академског знања, будући да његов ефекат на дуже стазе може да буде изузетно значајан по друштво у целини. С друге стране, антропологија се показала и као наука са великим примењеним потенцијалом. Томе посебно сведоче скорашња истраживања спроведена управо у ту сврху и са похвалним

результатима¹. Стога не треба заборавити да антропологија у сарадњи са другим наукама (природним или друштвеним) има много тога да понуди друштву, како у теоријском, тако и у практичном погледу.

Литература

- Baer, R. D. 1998. *Cooking and coping among the Cacti: Diet, nutrition and available income in northwestern Mexico*. Amsterdam: Gordon and Breach.
- Elliott, Denielle. Timothy K. Thomas. 2017. „Lost in translation? On collaboration between anthropology and epidemiology“. *Medicine Anthropology Theory* 4 (2): 1–17.
- Frodeman, Robert, Carl Mitcham. 2007. „New Directions in Interdisciplinarity: Broad, Deep, and Critical“. *Bulletin of Science, Technology & Society* 27 (6): 506–514.
- Frodeman, Robert. 2010. „Introduction“. In *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*, eds. Robert Frodeman et al., XXIX–XXXIX. New York: Oxford University Press Inc.
- Messer, E. 1997. „Intra-household allocation of food and health care: current findings and understandings – introduction“. *Social Science & Medicine* 44: 1675–1684.
- Repko, Allen F. 2011. *Interdisciplinary Research: Process and Theory*. SAGE Publications.
- Roos, Gun. 2004. „Nutrition and Health“. *Encyclopedia of Medical Anthropology: Health and Illness in the World's Cultures*. Carol R. Ember and Melvin Ember (eds). New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Viseu, Ana. 2015. „Integration of social science into research is crucial“. *Nature*. Vol. 525. doi:10.1038/525291a (pristupljeno 11. 05. 2018)

Примљено / Received: 05. 02. 2018.

Прихваћено / Accepted: 03. 05. 2018.

¹ В., на пример, *Dečiji brakovi u romskoj populaciji u Srbiji: etnografsko istraživanje*. Beograd: Unicef, 2017.

Mitchell G. Weiss

Professor Emeritus, Swiss Tropical and Public Health Institute - Basel, and
University of Basel, Switzerland
mitchell-g.weiss@unibas.ch

Cultural Epidemiology: Conceptual Framework and Current Directions of an Interdisciplinary Field

Cultural epidemiology is an interdisciplinary field based on principles and methods of medical anthropology and classical epidemiology. Its contribution to health research results from a focus on illness, distinct from the disease orientation of classical epidemiology. Though rooted in the influential illness explanatory model framework, current developments in the field of cultural epidemiology refer more explicitly to determinants of health and illness beyond explanatory models based on frameworks of critical medical anthropology. This rethinking of cultural epidemiology acknowledges the need for research to consider domains of a revised Outline for Cultural Formulation referring to cultural identity, key social relations, and the impact of political economy and other structural features of society. In addition to this current work in cultural psychiatry, two other areas of research remain active: public health studies of professional and community determinants of vaccine acceptance and research on assessment and study of stigma as a clinically significant feature of illness experience, providing a clinical complement to more mainstream community studies of stigma.

Key words: cultural epidemiology, illness and disease, illness explanatory models, stigma, vaccine acceptance, Outline for Cultural Formulation

Културна епидемиологија: концептуални оквир и актуелни правци интердисциплинарног поља

Културна епидемиологија је интердисциплинарно поље засновано на принципима и методима медицинске антропологије и класичне епидемиологије. Њен допринос истраживањима здравља исходи из усредсређености на концепт болести, који је другачији од концепта обољења, ка коме се оријентише класична епидемиологија. Иако укорениени у оквиру утицајног експланаторног модела болести, савремени токови на пољу културне епидемиологије експлицитније реферишу на детерминанте здравља и болести које превазилазе експланаторне моделе базиране у оквирима критичке медицинске антропологије. Овакво преиспитивање културне епидемиологије признаје да постоји потреба да истраживања узму у обзир делове ревидираног Нацрта за културно формулисање који се односе на културни идентитет, кључне друштвене односе, утицај политичке економије и других структурних одлика друштва. Поред постојећег рада на пољу културне психијатрије, још су две истраживачке области активне: истраживања професионалних и друштвених детерминанти прихватања вакцинације у оквиру јавног здравља; истраживања на процени стигме као клинички

значајне инстанце за искуство болести која доприносе креирању клиничке допуне за више мејнстрим друштвена истраживања стигме.

Кључне речи: културна епидемиологија, болест и обољење, експланаторни модел болести, стигма, прихватање вакцина, Нацрт за културно формулисање

Background

Conceived as an interdisciplinary field, cultural epidemiology developed a framework and methods based on principles and practices of medical anthropology and classical epidemiology. Cultural epidemiology has been defined as the study of locally valid representations of illness and their distribution. These representations are elaborated by variables and narrative description with reference to illness experience, perceived causes of illness and illness behaviour. The integration, not just mixing, of quantitative epidemiological methods and qualitative ethnographic methods is a priority, and specialized techniques have been developed for that (Mitchell G. Weiss 2001; 2017). A fundamental principle of medical anthropology, acknowledging the distinction of *disease* and *illness*, is central to the rationale and definition of cultural epidemiology.

This distinction of disease and illness, which has become a fundamental principle on which medical anthropology and cultural epidemiology are grounded, arose from disenchantment with the technological and increasingly industrial orientation of medical practice in the United States in the 1970s. Much of the work in the early development of medical anthropology, responding to practical needs and academic interests, was a product of clinical experience of anthropologists and clinician-anthropologists (Chrisman and Maretzki 1982). John Cassell, a practicing internist and public health researcher, initially developed and elaborated the distinction of illness from disease based on concerns about public dissatisfaction with medical care and the realization that the most significant improvements in the health of populations could not be explained as a simple product of technological advances enabling improved clinical treatment of disease. He also argued that the focus on disease in medical training was a source of later frustration for doctors after they left academic training and began to practice medicine. The focus on disease left them unprepared to respond to patients' concerns about their illnesses. Furthermore, he regarded the assumption that illness and disease are the same as a cultural artefact, and he reasoned that curing and healing were therefore different functions as well. He explained this proposition in a 1976 paper as follows:

„There is a distinction between the disease of an organ of the body and the illness of the whole man. We certainly base many of our complaints about doctors on just such a difference. We say, “All the doctor seems to care about are my kidneys; he doesn't care about me”—and we know what we mean, or think we do. From this point on, let us use the word “illness” to stand for what the patient feels when he goes to the doctor and “disease” for what he has on the way home from the doctor's office. Disease, then, is something an organ has; illness is something a man has.“ (Cassell 1976, 27)

Over time, this distinction has been refined with regard to theory in medical anthropology without fundamentally altering the point (Hahn 1984). In current usage, disease has become a proxy for broader professional considerations beyond the “disease of an organ of the body” to also include biochemical processes, injuries and other professionally conceived explanations of health problems as disorders.

Definitions of classical epidemiology as a basic science of public health typically refer to the occurrence and determinants of disease in a population. Although nontechnical definitions of epidemiology refer to the study of the causes, distribution and control of *disease* in populations, technical accounts are more careful to make broader professional interests explicit, expanding the concept of disease to “health-related states or events in specified populations, including the study of the determinants influencing such states, and the application of this knowledge to control the health problems” (Porta 2014). The WHO definition glosses “health-related states or events” as “diseases” in its online definition.

Cultural epidemiology should be distinguished from classical epidemiology insofar as it is an epidemiology of illness—not an epidemiology of disease, disorder or other entity derived from professionally defined systems of classification. It is concerned with the illness-related experience, meaning and behaviour from the vantage point of the people directly concerned (including patients) or otherwise involved (e.g., family, colleagues, community and caretakers). The epidemiology of tuberculosis as a disease is a different matter from the cultural epidemiology of TB illness. As Cassell (1976, 32) pointed out in his classic account noted above, “in tuberculosis, where the disordered feelings, disconnectedness from the society, and numerous other ramifications of the disease are widespread and pervasive, curing—killing the tubercle bacillus—represents only part of returning the patient to health”. Measuring the incidence and prevalence of TB does not tell us how common the features of illness actually are, or whether such problems among the patterns of distress explain why people wait too long before coming for treatment or fail to complete their prescribed treatment. Such questions are matters that the methods of cultural epidemiology are better able to consider.

The instruments and approach of cultural epidemiology were initially conceived in the Harvard medical anthropology programme in the 1980s, where the framework of Kleinman’s illness explanatory models and motivating interest in cultural psychiatry were highly influential (Kleinman 1980, 1977). Developed with research partners, the instruments were explanatory model interviews. Because they were concerned with locally meaningful accounts of illness, rather than professionally valid accounts of disease, the concepts and categories that were counted had to be adapted according to the cultural setting and particular health problems to be studied. Categories for coding perceived causes in a study of childhood diarrhoea in Central Thailand concerned with use of oral rehydration solution were necessarily different from suitable categories for an interview intended for research on patients with depression in India. An adaptable framework, however, enabled categorical coding for quantitative analysis of responses to questions about illness experience, perceived causes and help seeking. The interview was also designed to elicit extensive narrative accounts of illness and study-specific interests for qualitative analy-

sis. A set of analytic methods were developed to relate qualitative and quantitative data using software available at the time and enhanced over the years, most recently using tablet devices for recording and time stamps for first-level qualitative coding (Giduthuri et al. 2014).

Respondents' *emic* account of illness that are the focus of cultural epidemiological study may be contrasted with *etic* data grounded in professional disease explanatory models. The instruments based on that framework were commonly called EMIC interviews (Explanatory Model Interview Catalogue), referring both to the priority of their *emic* orientation and acknowledgement that such interviews were adapted and collectively constitute a catalogue rather than a single fixed instrument. Conceived in the framework of clinical medical anthropology, these EMIC interviews were tools for studying the cultural epidemiology of illness explanatory models, providing useful information that complemented findings from both classical epidemiology and more extensive ethnographies based on traditional anthropological methods. The approach to development of EMIC interviews was firmly rooted in Kleinman's illness explanatory model framework, based on "notions about an episode of sickness and its treatment that are employed by all those engaged in the clinical process" (Kleinman 1980, 105).

For clinician anthropologists, explanatory models were especially appealing because they were concerned with the way culture affected individuals with particular problems, instead of presenting a homogenized view of patients based on reference to a simplistic set of cultural characteristics that might too easily replace the individuality of patients with a stereotype. Cecil Helman was a general practitioner in North London and an anthropologist who taught in a graduate programme. He authored an influential textbook of medical anthropology in which he made the point that "one cannot make broad generalizations about the members of any human group without taking into account the fact that differences among the group's members may be just as marked as those between the members of different cultural groups" (Helman 2007, 4). A patient-centred explanatory model approach, focusing on illness episodes, was well-suited for enabling use of anthropological insights in clinical practice. Cultural epidemiology provided a means of documenting patterns of illness that both clarified ethnomedical concepts of a study group and enabled study of practical implications.

To explain its theoretical grounding and motivation for further developing the approach, it is important to acknowledge the two branches of medical anthropology that began developing in parallel in the 1970s. Both were concerned with limitations imposed by the dominant disease models and practices in biomedicine and the health systems they were a part of. In contrast to explicit clinical and public health priorities that medical anthropology was contributing to, another approach was also emerging, closer to traditional anthropological study of medical practices and health systems with a focus on the health impact of political and economic structural features of society. This critical medical anthropology (CMA) was initially conceived as an approach to transcend microanalytic study interests and pursue an alternative based on macroanalytic considerations. Although explanatory models were relevant for microanalytic studies of illness episodes, CMA study of health

systems relied on conceptual frameworks based on political economy, equity and questions of power and access to resources (Janzen 1978; Baer, Singer, and Johnsen 1986; Singer, Baer, and Lazarus 1990). The explanatory model framework was acknowledged as inadequate to address such questions (Kleinman 1997).

Topical interests of the field

Recent reviews of cultural epidemiology and explanatory models in psychiatry provide an overview of topical interests with particular attention to research on cultural psychiatry and mental health topics (Mitchell G. Weiss 2018; 2017). They refer to studies in India of depression, schizophrenia, neurasthenia and suicide. The research includes clinical ethnographic accounts elaborating ethnomedical concepts of mental illness (Mitchell G. Weiss et al. 1988), and considers their relationship to psychiatric diagnoses (M.G. Weiss, Raguram, and Channabasavanna 1995). Cultural epidemiological study of family survivors of suicide suggested the value of a sociocultural autopsy based on the EMIC framework to complement current mainstream approaches to psychological autopsy that overemphasize the explanatory value of psychiatric diagnoses at the expense of social relationships and societal structural factors (Parkar, Nagarsekar, and Weiss 2009). Stigma has been an enduring interest of cultural epidemiology (Raguram et al. 2004).

Infectious disease studies highlight a set of research interests that were already clear from the outset. In fact, the first EMIC interview was developed for a study of leprosy and mental health, and it examined illness explanatory models of people with leprosy in Mumbai (M.G. Weiss et al. 1992). Cultural epidemiological studies of TB have examined the role of gender differences in the experience (patterns of distress) and meaning (perceived causes) of TB in a group of studies in Bangladesh, India, Malawi and Colombia (M.G. Weiss et al. 2008), and effects of features of illness explanatory models that account for delayed help seeking (Gosoni et al. 2008). Studies of TB-related stigma have considered both community views and the experience of patients (Atre et al. 2011; Somma et al. 2008). Additional cultural epidemiological studies of infectious diseases have focused on other neglected tropical diseases, including leprosy and Buruli ulcer.

Current activities and next steps

Three areas of current research are extending the scope and framework of cultural epidemiological principles and methods. Topics include studies of vaccine acceptance based on awareness, priority and use with a focus on both health care providers and community residents. This work is based on vaccine acceptance and anticipated acceptance studies of oral cholera vaccine in Zanzibar, Kenya and DR Congo (Schaetti et al. 2013; Sundaram et al. 2016), and a study of influenza vaccine acceptance during the 2009 influenza pandemic in Pune, India (Sundaram et al. 2015). More recently, a study of influenza vaccination of pregnant women to protect them and their newborn infants has been developed for WHO. Unique chal-

lenges of limited vaccine coverage with HPV vaccine for adolescents indicate prospects for further study.

Health-related stigma has become an important topic in public health. Most research, however, studies stigmatizing views in communities towards stigmatized diseases. Mental health problems, leprosy, HIV/AIDS and TB are common examples. The near-exclusive focus of research on stigma in the community, however, ignores relevant aspects of stigma in the clinic. Our work suggests that experience and concerns with clinically significant stigma should become a more regular consideration in the course of clinical assessment. Distinguishing the impact of experience as a target of previously enacted stigma from currently anticipated and ongoing self-stigmatization is a relevant consideration for study of clinical stigma (Mitchell G. Weiss 2008). Methods for analysing, documenting and comparing the magnitude of stigma and qualitatively assessing stigma narratives have been refined to improve prospects for comparing stigma assessments. Such clinical stigma studies are needed to complement well-established community stigma research in the fields of sociology, social psychology and population-based studies in psychiatry that support anti-stigma campaigns. A focus on clinically significant stigma overcomes limitations of labelling-based formulations by applying principles of cultural psychiatry to study of illness experience, which includes experience of stigma.

Development of the Outline for Cultural Formulation (OCF) for psychiatric assessment in the DSM-IV represented an important contribution of cultural psychiatry to clinical assessment (American Psychiatric Association 1994). Although experience with the OCF has been limited to psychiatry, the framework is relevant for other areas of medical practice and research. A recently proposed revision of the OCF based on experience of our cultural epidemiology research group extends the scope of clinical medical anthropological considerations (Paralikar, Deshmukh, and Weiss In Press). This revised OCF provides an appropriate guide for clinical assessment and for cultural epidemiological research to support use of the OCF. The following is the proposed revised structure: cultural identity (domain I); illness explanatory model (domain II); key social interpersonal relations (domain III); and relevant societal structural features acknowledging the potential impact of social status and political economy (domain IV). This revision is mindful of the potential value of attending to clinically significant issues beyond both disease and illness as a feature of both clinical assessment and research. Further research in cultural epidemiology should be more explicit in their attention to domains I, III and IV of this formulation to support documentation and use of the revised OCF. This will thereby enable needed attention not only to health problems but also to the person, social stressors and supports, and the opportunities and constraints imposed by structural features of society.

References

American Psychiatric Association, ed. 1994. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. Fourth edition. Washington, DC: American Psychiatric Association.

- Atre, S., A. Kudale, S. Morankar, D. Gosoni, and M.G. Weiss. 2011. "Gender and Community Views of Stigma and Tuberculosis in Rural Maharashtra, India." *Global Public Health* 6 (January): 56–71. <https://doi.org/10.1080/17441690903334240>.
- Baer, Hans A, Merrill Singer, and John H Johnsen. 1986. "Toward a Critical Medical Anthropology." *Social Science & Medicine* 23 (2): 95–98. [https://doi.org/10.1016/0277-9536\(86\)90358-8](https://doi.org/10.1016/0277-9536(86)90358-8).
- Cassell, Eric J. 1976. "Illness and Disease." *The Hastings Center Report* 6 (2): 27–37. <https://doi.org/10.2307/3561497>.
- Chrisman, N., and T. Maretzki, eds. 1982. *Clinically Applied Anthropology: Anthropologists in Health Science Settings. Culture, Illness and Healing*. Dordrecht: D. Reidel. [//www.springer.com/la/book/9789027714190](http://www.springer.com/la/book/9789027714190).
- Giduthuri, J.G., N. Maire, S. Joseph, A. Kudale, C. Schaetti, N. Sundaram, C. Schindler, and M.G. Weiss. 2014. "Developing and Validating a Tablet Version of an Illness Explanatory Model Interview for a Public Health Survey in Pune, India." *PLoS One* 9 (1932–6203 (Electronic)): e107374. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0107374>.
- Gosoni, G.D., S. Ganapathy, J. Kemp, C. Auer, D. Somma, F. Karim, and M.G. Weiss. 2008. "Gender and Socio-Cultural Determinants of Delay to Diagnosis of TB in Bangladesh, India and Malawi." *International Journal of Tuberculosis and Lung Disease* 12 (1027–3719): 848–855.
- Hahn, Robert A. 1984. "Rethinking 'Illness' and 'Disease.'" *South Asian Systems of Healing*, Volume 18, 18:1–23. Contributions to Asian Studies. Leiden: E. J. Brill.
- Helman, Cecil. 2007. *Culture, Health, and Illness*. 5th ed. London : New York, NY: Hodder Arnold ; Distributed in the U.S.A. by Oxford University Press.
- Janzen, John M. 1978. "The Comparative Study of Medical Systems as Changing Social Systems." *Social Science & Medicine*. Part B: Medical Anthropology 12 (January): 121–29. [https://doi.org/10.1016/0160-7987\(78\)90020-0](https://doi.org/10.1016/0160-7987(78)90020-0).
- Kleinman, Arthur. 1977. "Depression, Somatization and the 'New Cross-Cultural Psychiatry.'" *Social Science & Medicine* 11 (1): 3–10.
- Kleinman, Arthur. 1980. *Patients and Healers in the Context of Culture: An Exploration of the Borderland between Anthropology, Medicine, and Psychiatry. Comparative Studies of Health Systems and Medical Care*, xvi, 427 p. Berkeley: University of California Press.
- Kleinman, Arthur. 1997. *Writing at the Margin: Discourse between Anthropology and Medicine*. Berkeley: University of California Press.
- Paralikar, Vasudeo, Ankita Deshmukh, and Mitchell G Weiss. In Press. "Qualitative Analysis of Cultural Formulation Interview Findings and Implications for Revising the Outline for Cultural Formulation." *Transcultural Psychiatry*.

- Parkar, S.R., B. Nagarsekar, and M.G. Weiss. 2009. "Explaining Suicide in an Urban Slum of Mumbai, India: A Sociocultural Autopsy." *Crisis* 30 (2151–2396 (Electronic)): 192–201. <https://doi.org/10.1027/0227-5910.30.4.192>.
- Porta, Miquel Porta Miquel. 2014. "Epidemiology." In *A Dictionary of Epidemiology*, edited by Miquel Porta. Oxford University Press. <http://www.oxfordreference.com.ezp-prod1.hul.harvard.edu/view/10.1093/acref/9780195314496.001.0001/acref-9780195314496-e-651>.
- Raguram, Ramanathan, Thubarahalli M. Raghu, Penelope Vounatsou, and Mitchell G. Weiss. 2004. "Schizophrenia and the Cultural Epidemiology of Stigma in Bangalore, India." *The Journal of Nervous and Mental Disease* 192 (11): 734–44. <https://doi.org/10.1097/01.nmd.0000144692.24993.1b>.
- Schaetti, C., N. Sundaram, S. Merten, S.M. Ali, E.O. Nyambedha, B. Lapika, C.L. Chaignat, R. Hutubessy, and M.G. Weiss. 2013. "Comparing Sociocultural Features of Cholera in Three Endemic African Settings." *BMC Medicine* 11 (1741–7015 (Electronic)): 206. <https://doi.org/10.1186/1741-7015-11-206>.
- Singer, M., H. A. Baer, and E. Lazarus. 1990. "Critical Medical Anthropology in Question." *Social Science & Medicine* 30 (2): V–VIII.
- Somma, D., B.E. Thomas, F. Karim, J. Kemp, N. Arias, C. Auer, G.D. Gosoni, A. Abouihia, and M.G. Weiss. 2008. "Gender and Socio-Cultural Determinants of TB-Related Stigma in Bangladesh, India, Malawi and Colombia." *International Journal of Tuberculosis and Lung Disease* 12 (1027–3719): 856–66.
- Sundaram, N., V. Purohit, C. Schaetti, A. Kudale, S. Joseph, and M.G. Weiss. 2015. "Community Awareness, Use and Preference for Pandemic Influenza Vaccines in Pune, India." *Human Vaccine & Immunotherapeutics* 11 (2164–554X (Electronic)): 2376–2388. <https://doi.org/10.1080/21645515.2015.1062956>.
- Sundaram, N., C. Schaetti, S. Merten, C. Schindler, S.M. Ali, E.O. Nyambedha, B. Lapika, C.L. Chaignat, R. Hutubessy, and M.G. Weiss. 2016. "Sociocultural Determinants of Anticipated Oral Cholera Vaccine Acceptance in Three African Settings: A Meta-Analytic Approach." *BMC Public Health* 16 (1471–2458 (Electronic)): 36. <https://doi.org/10.1186/s12889-016-2710-0>.
- Weiss, M.G., D.R. Doongaji, S. Siddhartha, D. Wypij, S. Pathare, M. Bhatawdekar, A. Bhave, A. Sheth, and R. Fernandes. 1992. "The Explanatory Model Interview Catalogue (EMIC). Contribution to Cross-Cultural Research Methods from a Study of Leprosy and Mental Health." *British Journal of Psychiatry* 160 (0007–1250 (Print)): 819–830.
- Weiss, M.G., R. Raguram, and S.M. Channabasavanna. 1995. "Cultural Dimensions of Psychiatric Diagnosis. A Comparison of DSM-III-R and Illness Explan-

⇨ M. G. Weiss, *Cultural Epidemiology: Conceptual Framework and Current Directions...* ⇨

atory Models in South India.” *British Journal of Psychiatry* 166 (0007–1250 (Print)): 353–359.

Weiss, M.G., D. Somma, F. Karim, A. Abouihia, C. Auer, J. Kemp, and M.S. Jawahar. 2008. “Cultural Epidemiology of TB with Reference to Gender in Bangladesh, India and Malawi.” *International Journal of Tuberculosis and Lung Disease* 12 (1027–3719 (Print)): 837–847.

Weiss, Mitchell G. 2001. “Cultural Epidemiology: An Introduction and Overview.” *Anthropology & Medicine* 8 (April): 5–29. <https://doi.org/10.1080/13648470120070980>.

Weiss, Mitchell G. 2008. “Stigma and the Social Burden of Neglected Tropical Diseases.” *PLoS Neglected Tropical Diseases* 2 (5): e237. <https://doi.org/10.1371/journal.pntd.0000237>.

Weiss, Mitchell G. 2017. “The Promise of Cultural Epidemiology.” *Taiwanese Journal of Psychiatry* 31 (1): 8–24.

Weiss, Mitchell G. 2018. “Chapter 13. Explanatory Models in Psychiatry.” In *Textbook of Cultural Psychiatry*, edited by Dinesh Bhugra and Kamaldeep Bhui, 2nd ed., 143–157. Cambridge: Cambridge University Press. <https://www.cambridge.org/core/books/textbook-of-cultural-psychiatry/73A65A31DADD6226040A92BBA53DE264>.

Weiss, Mitchell G., Amit Desai, Sushrut Jadhav, Lalit Gupta, S. M. Channabasavanna, D. R. Doongaji, and Prakash B. Behere. 1988. “Humoral Concepts of Mental Illness in India.” *Social Science & Medicine* 27 (5): 471–477.

Примљено / Received: 05. 02. 2018.

Прихваћено / Accepted: 03. 05. 2018.

Соња Жакула

Етнографски институт САНУ, Београд
zakula.sonja@gmail.com

Ивана Живаљевић

Институт Биосенс, Нови Сад
ivana.zivaljevic@biosense.rs

Изучавање људско – животињских односа у антропологији и археологији I*

Овај текст представља први од планирана два чланка у којима ћемо се бавити проблемом изучавања људско–животињских односа у етнологији и антропологији и археологији. Иако је интересовање за улогу животиња у људским друштвима старо готово колико и дисциплине из којих ауторке овог текста долазе, промене и превирања кроз које су друштвене и хуманистичке науке пролазиле осамдесетих година 20. века условиле су преиспитивање старих основа на којима је ово интересовање у нашим дисциплинама почивало и, на ширем плану, довеле до формирања новог интердисциплинарног поља проучавања људско–животињских односа. Услед комплексности и обима обрађиване теме, прича о изучавању људско–животињских односа у антропологији и археологији подељена је на два дела. У овом, првом делу, понудићемо историјски осврт на приступе проучавању животиња, животињских остатака и људско–животињских односа од заснивања наших дисциплина до, угрубо, краја 20. века, и мапирати конвергентне теоријско–методолошке тенденције у два дисциплинама које су, напослетку, довеле до постављања нових и другачијих питања у вези са односима између људи и других животиња, али и отвориле низ могућности за интердисциплинарну сарадњу.

Кључне речи: интердисциплинарност, етнологија и антропологија, археологија, људско–животињски односи

The Study of Human–animal Relations in Anthropology and Archaeology (I)

This paper is the first of the two planned, in which we will focus on the approaches to the study of human-animal relations in ethnology and anthropology and archaeology. Even

* Текст је производ рада на пројектима "Културно наслеђе и идентитет" (бр. 177026) и "Биоархеологија древне Европе: људи, животиње и биљке у праисторији Србије" (бр. III 47001) које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

though interest in the role of animals in human societies is almost as old as the disciplines the authors of this paper come from, changes and turbulences that the social sciences and the humanities went through in the 1980's meant that the old foundations on which this interest was based came into question. Given the complexity and scope of the topic, the narrative on the study of human-animal relations in anthropology and archaeology is divided into two parts. In this first paper, we will offer a diachronic review of approaches to the study of animals, animal remains and human-animal relations from the establishment of our disciplines to approximately the end of the 20th century, and map changes and convergent theoretical and methodological tendencies which have led to asking new and different questions about relationships between humans and other animals, but also opened vast possibilities for interdisciplinary collaboration.

Key words: interdisciplinarity, ethnology and anthropology, archaeology, human-animal relations

Увод

Констатација британског антрополога Тима Инголда да „Као што људи имају историју својих односа са животињама, тако и животиње имају историју својих односа са људима“ (Ingold 1994, 1) сугерише две ствари: пре свега да су односи између људи и осталих животиња у сржи *социјални односи* (те да, сходно томе, имају своје историје и нису непроменљиви), и друго, да су ти односи *двосмерни*. Ове две идеје су нераскидиво повезане и чине основу савременог тумачења људско–животињских односа у друштвено-хуманистичким наукама. Међутим, није одувек било тако, и било је потребно да се догоди низ, с једне стране друштвених, а с друге стране парадигматских промена у друштвеним и хуманистичким дисциплинама да би овакав приступ људско–животињским односима *постао могућ*. Стога, у овом раду желимо да укажемо на процесе и идеје који су допринели (и још увек доприносе) формирању новог истраживачког поља људско–животињских односа, пре свега у етнологији и антропологији и археологији, али и да скренемо пажњу на потенцијал за интердисциплинарна истраживања који ово ново поље доноси. Иако је интересовање за улогу животиња у људским друштвима старо готово колико и дисциплине из којих долазимо – што су антропологија (С.Ж.) и археологија (И.Ж.) – промене и превирања кроз које су друштвене и хуманистичке науке пролазиле, поготово осамдесетих година 20. века, условиле су преиспитивање старих основа на којима је ово интересовање у нашим дисциплинама почивало. У спречи са друштвеним променама од шездесетих година наоვაмо и превирањима у другим дисциплинама, студије људско–животињских односа су се формирале (и још увек се формирају) као инхерентно интердисциплинаран подухват који, ипак, има своје специфичности у појединим дисциплинама. Услед обима и комплексности теме, сматрале смо да је упутно причу о изучавању људско–животињских односа у антропологији и археологији поделити на два дела, тј. два чланка. Ова подела је колико хронолошка, толико и теоријско-методолошка: кључне парадигматске промене које су утицале на настанак нових приступа изучавању људско–животињских односа у дисциплинама из којих долазимо и,

заправо, условиле *писање* другачијих антропологија и археологија људско-животињских односа – оних које животиње третирају као дејствена бића и активне учеснице у оваквим односима – коинцидирале су са крајем 20, односно почетком 21. века. Сходно томе, у овом, првом, тексту ћемо понудити кратак историјски осврт на позицију животиња (и животињских остатака) у антрополошкој и археолошкој теорији, и мапирати промене и конвергентне тенденције у археологији и антропологији безмало од заснивања дисциплина до, угрубо, краја 20. века. Ове промене су, напослетку, довеле до постављања нових и другачијих питања у вези са односима између људи и осталих животиња у прошлости и садашњости, што је условило и настанак и развој нових и другачијих теоријско-методолошких приступа, о којима ће бити речи у наредном чланку. Будући да је овај текст конципиран као својеврстан (историјски) увод у проблематику људско-животињских односа у два дисциплинама, те да је поље могућности за интердисциплинарна истраживања огромно а размере једног рада ограничене, увиди које нудимо су нужно парцијални. Међутим, сматрамо да су довољни да читаоцима из различитих дисциплина пруже основна оруђа за разумевање настанка и развоја интересовања за људско-животињске односе у антропологији и археологији.

Животиње у етнологији и антропологији¹ **Добре за јело или добре за мишљење?**

Социокултурна антропологија/етнологија настала је као наука која се првенствено бавила малим, просторно удаљеним заједницама „примитивних“ народа (Fabijeti, Maligeti i Matera 2002; Monaghan & Just 2003), односно (домаћом) сељачком популацијом европских држава (Ковачевић 2001; 2001a). Оно што је било заједничко овим истраживаним групама јесте чињеница да су и једне и друге живеле у блиском контакту са природном средином и животињама, те да су са њима градиле специфичне врсте односа који су се у мањој или већој мери разликовали од односа урбанизованих западних друштава из којих су потицали први антрополози. Ова блискост условила је и то да природа и животиње на значајне начине фигурирају у културама и животима истраживаних заједница што је пак довело до тога да су животиње од самих почетака социокултурне антропологије/етнологије нужно потпадале под опсег антрополошких интересовања. Међутим, природа тих интересовања се временом мењала. Овде ћемо изнети кратак осврт на начине на које су животиње фигурирале у антрополошкој теорији угрубо, од заснивања дисциплине до краја 20. века.

Ауторке које су раније писале на ову тему (посебно Shanklin 1985, Noske 1993 и Mullin 1999) слажу се око тога да су животиње, од почетака

¹ У писању антрополошких аспеката овог чланка коришћени су поједини делови из докторске дисертације „Зоолошки вртви у Србији у антрополошкој перспективи“ (Жакула 2017).

истраживања па све до, *de facto* средине осамдесетих, у антропологији фигурирале на два основна начина: третиране су као „добре за јело“ или „добре за мишљење“. Усвојићемо ову начелну поделу, али и покушати да је подробије објаснимо.

Прва антрополошка интересовања за остале животиње јављају се још у еволуционистичким класицима дисциплине, попут Фрејзерове „Златне гране“ (Frejzer 1977 [1890]) или, у домаћој науци, Чајкановићевих радова о народној религији (Чајкановић 1994; 1994а). Животиње се у овим текстовима појављују као жртве у описима (стварних или домишљених) ритуалних пракси, али и као „тотемски преци“ и симболи проучаваних заједница. Са даљим развојем антропологије на Западу, а посебно у Западној Европи, симболичко тумачење улоге животиња у људским друштвима постаје све ушанченије, и безмало једини начин да се животиње *мисле* у оквиру дисциплине. Овај процес је посебно евидентан на примеру антрополошког тумачења феномена *тотемизма*²: испрва тумачен као облик религије у којем се одређене животиње поштују због своје претпостављене везе са оностраним и стварањем друштвене групе, те као стадијум у развоју религије и религијске мисли, од Диркема (Dirkem 1982 [1912]) надаље, тотемизам се (посебно у Француској) разматра као, пре свега, друштвени, а потом религијски феномен. То у европској антрополошкој теорији кулминира Леви-Стросовом (Levi-Stros 1979 [1962]) студијом „Тотемизам данас“, која овај феномен интерпретира као облик друштвене класификације и доводи га у нераскидиву везу са *сродством*. Иако је Леви-Стросово тумачење тотемизма као логичког система разврставања сродника од несродника у људским друштвима, у тренутку настанка, имало велику експланаторну моћ, те и данас остаје важна инстанца у историји изучавања сродства у антропологији, оно је у потпуности занемаривало *животиње као такве*, односно као жива бића која постоје у околишу који људи настанују, и на различите начине фигурирају у њиховим животима. Више од тога, међутим, француски структурализам је оставио дубок траг на европску антрополошку мисао о животињама, што се види и у анализи прописа Левитског законика коју даје британска антрополошкиња Мери Даглас³ (Daglas 2001 [1966]), која представља један од

² Овакво чврсто опредељење француских истраживача за (искључиво) симболичко тумачење улоге и функције животиња у људским друштвима може се, верујемо, довести у везу са *етским* приступом који је био доминантан у перспективама наведених аутора и антрополошким парадигмама (посебно у структурализму) на чије стварање и развој су утицали.

³ Овде вреди напоменути да је Мери Даглас била ученица Едварда Евана Еванс-Причарда, једног од ретких, ако не и јединог антрополога његове генерације који је у својим истраживањима (посебно у *The Nuer* из 1940) обратио пажњу на животиње у људским друштвима као на нешто више од пуких симбола. Еванс-Причардово поглавље о нуерским говедима је, међутим, задуго остало готово куриозитет у његовој књизи која се бавила *Великим Антрополошким Питањима*, као што су политика, друштвено уређење и функционисање друштава без државе. Стога не чуди што је Еванс-Причардов допринос антропологији људско-животињских односа остао готово неоткривен до безмало првих деценија 21. века, када истраживачи почињу да га читају и нашироко цитирају.

ретких запажених антрополошких радова који су се на било који начин дотицали животиња, а потицали из Велике Британије шездесетих година двадесетог века.

Симболичко тумачење (улоге) животиња у људским друштвима ипак није било једино тумачење присутно у антропологији – с друге стране Атлантика у САД, аутори попут Марвина Хариса (Harris 1974) и других представника неоеволуционистичке школе мишљења у антропологији, покушавали су да дају другачије, материјалистичко тумачење. За њих, животиње су биле део материјалне културе изучаваних заједница, и третиране су по принципу „walking larder“ тј. „покретних остава“ – њихова симболичка функција је била занемарена у корист њихове функције као хране или алатки (у случају аграрних друштава) за производњу хране. Начини на које су Друге културе тумачене у оквиру ове парадигме потенцирали су мерења и бројке – идеја је била направити науку о култури (Vajt 1970 [1949]). Оваква „наука“ је, на крају, требало да буде заснована на пребројавању калорија и њиховог утрошка, а животиње су, углавном, имале бити или њихов извор или начин да се (кроз њихов рад наместо људског) калорије сачувају. Неоеволуционистичка парадигма није наишла на већи одјек у европској социокултурној антропологији, и релативно брзо је замрла, док је у америчкој антропологији оптрајавала (и нашла своју примену у процесној археологији, о чему ће бити више речи даље у тексту).

Међутим, њени представници попут Марвина Хариса су, заправо, деценијама водили полемику са својим европским колегама, попут Леви-Строса, управо око тога јесу ли животиње преваходно „добре за јело“ - тј. јесу ли извори хране и радне снаге – или су, пак, првенствено „добре за мишљење“ – тј. јесу ли инспирација за сродничке класификације⁴. Читава ова полемика, која је трајала скоро 40 година, махом се водила око „светих крава у Индији“. Питање је отприлике гласило „да ли се краве у Индији не једу зато што су свете или су свете зато што се не једу?“ Прекоокеанска расправа се некада интензивирала, а некада јењавала, међутим једна константа је оптрајавала: нико од учесника расправе се заправо није бавио ни Индијом нити кравама. Расправа је, суштински, била логичке природе и вођена је готово у попуности из етске перспективе. Ово је значило да није укључивала ни људе ни животиње о којима је било речи, а завршена је без дефинитивног

⁴ Из перспективе данашње антропологије људско-животињских односа, ова расправа делује готово нестварно: сама чињеница да се водила у апсолутним или/или терминима – да су животиње или једно или друго – као и то што се водила између научника који су радили своја теренска истраживања на потпуно различитим локалитетима, те о стварима расправљали на потпуно апстрактном нивоу, говори, чини ми се (С.Ж.), много више о односу високообразованих, урбаних белих мушкараца антрополога у Западном свету према животињама, него о људско-животињским односима у популацијама које су се налазиле на тапету док се расправа водила. С тим у вези, она је, на крају крајева, била суштински методолошка, а као таква је, рекла бих, одсликавала својеврсну nelaгoду која је у дисциплини постојала гледе осталих животиња и њихових различитих и многоструких улога и функција у људском искуству и културама.

одговора, мада је Леви-Стросова књига „Тотемизам данас“ (Levi-Stros 1979 [1962]), барем у европским антропологијама, имала последњу реч, те су симболичке интерпретације улога и функција животиња у људским друштвима постале норма у дисциплини у Европи, у случајевима када су се животиње уопште налазиле у фокусу антрополошких истраживања.

„Прозори и огледала“

Питање односа антропологије према животињама се два пута нашло на страницама *Annual Review of Anthropology*, први пут 1985. године, када је о томе писала ауторка Евгенија Шенклин (Eugenia Shanklin) у тексту *Sustenance and Symbol: Anthropological Studies of Domesticated Animals* (срп. Прехрана и симбол: антрополошке студије доместикованих животиња), а други пут 1999. године, када је о теми писала ауторка Моли Мулин (Molly Mulin), у тексту *Mirrors and Windows: Sociocultural Studies of Human-Animal Relationships* (срп. Огледала и прозори: социокултурне студије људско–животињских односа). Ове две ауторке су у својим текстовима сумирале преовлађујуће трендове у антрополошком бављењу животињама у време када су текстови објављивани, средином осамдесетих и крајем миленијума.

Тако, текст Шенклинове (Shanklin 1985) одражава стање ствари које је експлицирано у претходном одељку овог рада: бављење животињама се у антрополошкој дисциплини сводило на њихово тумачење као симбола или као извора хране и радне снаге. Индикативно је и то да је ауторка у тексту позвала на комбиновање ова два приступа у даљим истраживањима, будући да је истраживање улоге и функције животиња у дисциплини запало у својеврстан методолошки ћорсокак, а ни први ни други приступ по себи нису имали довољну експланаторну моћ да објасне сложеност људско–животињских односа у друштвима која су антрополози проучавали.

Први озбиљнији одговор на овај задатак дошао је 1988. године, када излази зборник под називом *What is an animal?* (срп. Шта је то животиња?), који је уредио Тим Инголд. Овај утицајни зборник је заправо настао након Светског Археолошког Конгреса одржаног 1986. године, а који је за тему имао „Културне ставове према животињама“, и посебно, пленарне сесије која је и носила назив *Шта је то животиња?* (Ingold 1988, 1). Учесници су били позвани да проблематизују концепт „животиње“, а теоријски, методолошки и емпиријски увиди из различитих дисциплина – археологије, антропологије, филозофије... али и ветерине и биологије – чине садржај књиге. У извесном смислу, „Инголдов зборник“ се сматра зачетком савремених студија људско–животињских односа у антропологији и археологији. Одјек проблематизације концепта „животиње“ и, уопште, људско–животињских односа био је далекосежан, али је било потребно да прође доста времена пре него што ће уродити плодом и омогућити „излазак“ дисциплина из ушанчености у ранијим приступима. А веза између двају дисциплина која је успостављена ће се показати као један од кључних фактора за заснивање студија људско–

животињских односа у друштвеним наукама и хуманистичким дисциплинама какве постоје данас.

Текст Моли Мулин (Mullin 1999) нуди „пресек стања“ у дисциплини на крају 20. века. Ослањајући се на рад Шенклинове који се нашао на страницама исте публикације 14 година раније, Моли Мулин пише о трећем приступу који је у међувремену узео маха у дисциплини, и који делимично комбинује материјалистички и симболички који су постојали раније, а животиње третира као „огледала“ или „прозоре“ кроз које можемо сагледати људска друштва. У фокусу оваквог приступа налазиле су се првенствено *културне праксе* које се тичу животиња, али ни он није био ослобођен дубоко укореењеног антропоцентризма својих претходника – праксе које се тичу животиња требало је да пруже увид у *односе међу људима*. Класичан пример овог приступа је Герцов текст „Дубока игра: белешке о балинежанској борби петлова“ (Герц 1998)⁵. Иако животиње – петлови – имају проминентну улогу у тексту (појављују се и у наслову!), осим тога да петлови симболизују мушкост својих господара (а Герц не пропушта прилику да на то укаже, користећи енглески термин „cock“ за петла управо због његове вулгарне конотације која постоји и у балинежанском језику и друштву), и да током борбе на ногама имају сечива, ми из Герцовог текста о *петловима* и њиховом односу са њиховим господарима не сазнајемо готово ништа. Ово је, свакако, у вези са Герцовим виђењем културе као текста (Fabijeti et. al. 2002, 42-45; Gorunović 2006, 2010) – како у критичком есеју *Balinese Cockfights and the Seduction of Anthropology* (срп. Балинежанске борбе петлова и завођење антропологије), критично цитирајући Герца, примећује Вилијам Розбери (William Roseberry): „Интерпретација не може бити одвојена од онога што људи говоре, онога што раде, онога што се ради њима, јер култура не може бити раздвојена“ (Roseberry 1982, 1028). Са становишта антропологије људско–животињских односа данас, може се рећи да су Герцови петлови потпуно маргинализовани и сведени на небића: осим симболичке интерпретације која их види као метафоре мушкости, њихови животи и њихови посебни односи са њиховим власницима, као и читав низ пракси које улазе у њихово одгајање и одабир⁶, бивају прогутани у ауторовом покушају да растумачи балинежанско друштво посредством чина борбе петлова. Интерпретативна антропологија, чији је Герц био зачетник и главни заговорник, интересовала се за културу као сплет значења чије је стварање и тумачење, према установљеној мудрости, било искључиво домен људске делатности. У таквој концепцији није било места за животиње као дејствена бића нити за људско–животињске односе као за антрополошки *тумачиве* друштвене релације.

⁵ Герцова књига „Тумачење култура“, у којој се налази есеј о борби петлова на Балију, први је пут објављена 1973. године. Међутим, као и Еванс-Причардово поглавље о говедима из „Нуера“ (Evans-Pritchard 1940) – које је још један пример „прозора и огледала“ – Герцов есеј је почео да буде читан као антропологија људско-животињских односа тек када је ово ново поље у антропологији почело да се помаља.

⁶ А овде бих додала и то шта се дешава са њиховим остацима после смрти у борби, на пример.

Међутим, може се рећи да је Герцов текст – и то пре у идеји него у изведби – утро пут за „рафинисање“ претпоставке да је, у антропологији, посматрањем *културних пракси* које укључују животиње могуће сазнати нешто о људским друштвима и односима *међу људима*⁷. Ово је, опет, у спрези са другим факторима – о којима ће детаљно бити речи у наредном чланку – обезбедило теоријско залеђе за озбиљније разматрање људско–животињских односа у антропологији и, последично, омогућило настанак интердисциплинарних студија људско–животињских односа какве постоје данас.

Животиње у археологији Економски и симболички ресурси

Имајући у виду заједничко академско и модернистичко наслеђе антропологије и археологије, животиње су и у археологији имале сличан третман и улогу у интерпретацији, првенствено на основу материјалних остатака и симболичких представа. Наиме, још од антикварских кабинета куриозитета који су (између осталог) садржали ретке и егзотичне животињске примерке (Палавестра 2011, 60–61), првих геолошких и палеонтолошких истраживања у оквиру којих су кости давно изумрлих врста служиле као докази у прилог древности Земље (Грин 2003), а коначно и археолошких истраживања којима су изнедрване велике количине животињских костију, предмети начињени од њихових тела или њихови прикази, животиње су чиниле неодвојив део археолошке дисциплине. Свакако, пажња која им је придавана у великој је мери била повезана са тиме где се археологија (у зависности од различитих парадигми) позиционирала у дисциплинском јазу – као природна, емпиријска наука или као хуманистичка дисциплина. Међутим, без обзира на смене парадигми, дубоко укоренењени антропоцентризам својствен како друштвеним и хуманистичким, тако и природним наукама, чинио је да се о животињама у археологији не може размишљати на други начин осим као о *ресурсима* – економским или симболичким.

Својеврсни је парадокс да животињски остаци (кости, зуби, крљушт, љуштуре) чине инвентар практично сваког археолошког истраживања, а истовремено, дуго времена нису значајније фигурирали у археолошкој интерпретацији. На првом месту, археолози (посебно у оквиру културно-историјске парадигме прве половине 20. века) дуго нису знали дословно шта са њима да *чине*. Наиме, будући да нису били „хронолошки и културно осетљиви“, животињски остаци се нису могли уклопити у класификаторско-типолошке системе који су чинили основ културно-историјске археологије засноване на антикварским традицијама. Поред тога, са изузетком примерака

⁷ Многи аутори су градили даље на овој тези, тако Ана Тсинг пише о паници у вези са афричким пчелама у САД која одражава расизам америчког друштва (Tsing 1995), док Џон Борнеман пише о „обрнутом тотемизму“ и вези између расе, етничитета, врсте и пасмине у узгајању расних коња, такође у САД (Borneman 1988).

који су били модификовани у *артефакте*, кости и животиње од којих су потицале чврсто су остајале у домену *природе*, онтолошки одвојене од домена *културе* који је био резервисан за људе и производе њихових унутрашњих светова и њихових руку. Слично би се могло рећи и за специјализоване стручњаке којима су се археолози обраћали да би им пружили одређене информације о костима на које су наилазили приликом истраживања. Будући да су ови стручњаци махом долазили из биолошких наука, те имали различите приступе, методе, али и језик у односу на археологе, међу њима није могло бити превише дијалога нити разумевања (Russell 2012, 6; Živaljević 2013).

Конкретније и опипљивије занимање за животиње (и животну средину уопште) може се повезати са развојем „нове“ или процесне археологије почев од средине 20. века. Заснована на поменутих материјалистичким и неоеволуционистичким приступима у антропологији, ова парадигма настала је као одраз потребе за „објективним“ и „мерљивим“ знањем, потребе да се археологија устолочи као научна дисциплина са јасно дефинисаним методом, проверљивим хипотезама и недвосмисленим резултатима (Грин 2003; Палавестра 2011). У оваквој клими, дошло је до развоја различитих специјализованих археолошких поддисциплина, међу којима је проучавање животињских остатака у археолошком запису (археозоологија или зооархеологија) заузело истакнуто место (Thomas 1996; O’Connor 1996). Смењујући зоологе, у археозоолошка истраживања су се све више укључивали археолози фокусирани на еколошке и економске аспекте прошлости, који су се могли „мерити“ и „квантификовати“ уделом различитих животиња у исхрани и количине калорија. Нимало случајно, оваква истраживања посебно су се усталила у праисторијској археологији – како због тога што су животињске кости у овим контекстима често представљале једину врсту археолошког „материјала“ који је био на располагању, тако и због ушанчених наратива о ловцима-сакупљачима као заједницама чије је понашање у потпуности детерминисано природним окружењем⁸. Истовремено, животињски остаци постали су важан кључ за разумевање процеса доместикације у раним сточарским заједницама (нпр. Вокони 1969; 1974), а дихотомија дивље:домаће (тј., живот у „складу с природом“ насупрот „овладавању њоме“) есенцијална у социо-еволутивним класификацијама људских друштава (Ingold 1994).

У Европи, археозоологија је добила поприличан замах са Грејемом Кларком (Clark 1952; 1954) и његовим истраживањима мезолитског налазишта Стар Кар (Star Carr) у Великој Британији. Кларк је дао велики допринос успостављању „биоархеологије“ и „економске археологије“, у оквиру које су животињски остаци перципирани као директни показатељи еколошких услова и доступних *ресурса* у окружењу, те као индикатори сезоналности и различитих економских стратегија (Boyd 2017). У Северној

⁸ Или, како је то сликовито сажео Ричард Бредли (Bradley 1984, 11) – „У оквиру [археолошке] литературе у целини, успешни земљорадници имају друштвене односе једни са другима, док ловци-сакупљачи имају еколошке односе са лешницима“ (превод И.Ж.).

Америци, са идејама о култури као адаптацији на природно окружење (Steward 1955; *за преглед видети* Палавестра 2011), археозоолошке студије наишле су на плодно тло, посебно у радовима Луиса Бинфорда (Binford 1962; 1964). У разумевању процеса који су довели до „статичних“ архео(зоо)лошких записа, Бинфорд се окренуо етнографским аналогијама (посебно са Нунамиут ловцима са Аљаске) (Binford 1978; 1981), које су му служиле у формулисању функционалистичких објашњења и општеприменљивих закона. Тако су се археозоолошки наративи фокусирали на интерпретацију људских активности (образаца експлоатације, касапљења и депоновања животињских тела) којима су настајале фаунистичке скупине, у стриктно економском кључу – „оптимизацији“ и „максимизацији“ ресурса. Другим речима, животиње су са процесном археологијом доспеле у жижку интересовања, али искључиво као објекти за експлоатацију.

Превирања у хуманистичким дисциплинама почев од 80-их година 20. века нису заобишла ни археологију (посебно у Британији и скандинавским земљама), те се постпроцесна парадигма појавила као реакција на позитивизам претходника, преиспитујући универзалност и могућност научног „предвиђања“ појава у прошлости и померајући фокус на везе између друштвених структура, идеја и материјалне културе (Hodder 1982; 1991). Осим у случајевима када се желео критиковати еколошки детерминизам, или у оквиру феноменолошких приступа пејзажу, животна средина и живи (не-људски) свет у њој напосто нису били тема постпроцесних текстова. Од интереса је, међутим, да је деконструктивистички приступ – најпре питањима рода, статуса и идентитета, а потом и људскости и особности (*personhood*) (Fowler 2004; 2010; Thomas 2007) – отворио могућности да се и постпроцесна археологија (макар начелно) позабави и не-људским Другима.

Приметно је међутим да су студије људских и животињских скелетних остатака често остајале по страни и изван ових наратива. Недостатак дијалога био је двосмеран: остеолози су већином сматрали да их се теме уопште не тичу и да немају ту шта да кажу, док су постпроцесни археолози третирали њихов приступ као позитивистичко наслеђе процесне археологије. Како истиче Џоана Софер (Sofaer 2006), насупрот виђењу тела као друштвеног конструкта који је флуидан и културно-историјски специфичан, остеологија је баратала скелетима, који су морали бити конципирани као „универзални“, „статични“ и „ванвремени“ како би уопште могли бити предмет научног истраживања. Другим речима, картезијански наратив о *дуалности* људских бића (као организама и културних субјеката, Ingold 1988; 1994) производио је два, дуго времена некопатибилна приступа: људска тела су се са једне стране (најчешће у студијама погребних пракси, личних украса и антропоморфних представа) доживљавала као медијуми за разматрање питања особности, рода и идентитета, а са друге, онтолошком трансформацијом услед престанка живота – постајала су скелети и научни објекти. Ова опсервација би се могла применити и на телесност и материјалност животиња, али само донекле; оне су и даље много чешће и много спремније смештане у потоњу категорију.

„Увођење“ животиња у сфере друштвених односа започело је са феноменолошким приступима у археологији пејзажа (Tilley 1994), а потом и са проучавањем гозби ("feasting") и њихових друштвених, политичких и ритуалних импликација (Dietler & Hayden 2001). Увиђајући да размишљање у стриктно економским оквирима неоправдано занемарује читав спектар улога које су животиње играле у људским друштвима, археозоолози су све више почињали да уводе појмове попут „ритуалног“ и „симболичког“ у свој вокабулар и истраживања (нпр. O'Day et al. 2004; Marciniak 2005; Russell 2012). У том погледу, посебно је значајна капитална студија Нерисе Расел (Russell 2012) *Social Zooarchaeology* (срп. Социјална зооархеологија), усмерена на друштвене факторе којима настају и бивају обликоване фаунистичке скупине у археолошком запису. Користећи мноштво примера (првенствено из праисторијских контекста, али и међукултурна етнографска сведочанства), ауторка је указала на комплексну природу људске интеракције са животињама и културно-специфична читања животиња као симбола, предмета „уметничког“ приказивања, табуа, тотема и божанстава, жртви, манифестација статуса, предмета размене, љубимаца и сапутница (*companions*). Када више нису биле редуковане на изворе протеина и калорија, постало је јасно да животиње и њихови структурално депоновани остаци пружају обиље података о друштвеним односима у прошлости – но, ти односи су и даље већином били схваћени као *међуљудски*.

Наиме, и сама Нериса Расел је признала своју позицију као „антропоцентричну“, истичући да користи животиње како би разумела људе (Russell 2012, 5). Другим речима, овако схваћена социјална зооархеологија наставља се на наратив о „прозорима и огледалима“⁹, у оквиру ког животиње и даље фигурирају као *ресурси* – празни листови папира које треба испунити симболичким значењима. Отуда, иако су отворили могућности да се о животињама у археологији размишља на мноштво нових начина, интерпретативни приступи се у суштини нису превише одмакли од стриктно економских, одричући нељудским бићима дејствени потенцијал (Overton & Hamilakis 2013; Overton 2014). Реалност људско–животињских односа (посебно уколико се ради о свакодневном и блиском контакту) другачија је: ови односи не морају бити симетрични, али су несумњиво односи између *субјеката*. У новој клими формирања приступа у оквиру којих су овако схваћени односи стављени у први план, антропоцентрични наративи о животињама као пасивним објектима за експлоатацију (било у економској, било у симболичкој сфери) више нису могли бити довољни, задовољавајући, па ни етички.

⁹ Разматрајући овај феномен, Брајан Бојд (Boyd 2017) указује на све већи број студија које носе називе попут *Шта нам животиње говоре о људима, Како нас животиње уче људскости, Како су нас животиње учиниле људима* и слично. Речима Доне Харавеј (Hara-way 1991, 21) – „Ми гланцамо животињско огледало да бисмо видели себе“ (превод И.Ж.).

Завршна разматрања

Дуга историја људско–животињских суживота и различити приступи овом питању који су у раду сумирани указују на то да је оно одувек било присутно и у антропологији и у археологији. Могло би се рећи да је оно, на неки начин, и кључно питање, будући да почива на дугој традицији запитаности над концептом људске природе и односом природе и културе, која је инхерентна и својствена обема дисциплинама и друштвено-хуманистичким наукама уопште. Истовремено, имајући у виду њихово модернистичко наслеђе и антропоцентрично полазиште, постаје јасно да је читава једна страна у овим односима дуго била објективизована, сведена на оруђа и ресурсе за експлоатацију, или пак на празне листове које су људи испуњавали симболичким значењима. Другим речима, материјалистички и симболички приступи животињама, иако усмерени на важне *функције* које оне могу имати у људским друштвима, заправо никада нису били о *односима*, никада о заједничким животима и међусобном обликовању. Можемо ли стога, као *људи* који пишу и производе знање о људско–животињским односима у прошлости и садашњости, да начинимо отклон од антропоцентризма и сагледамо ове односе као *важне по себи*?

У овом, првом од два планирана текста о изучавању људско–животињских односа у антропологији и археологији, понудиле смо историјски осврт на статус животиња и њихових остатака у нашим дисциплинама од њиховог заснивања до, угрубо, краја 20. века. Показале смо да су животиње у обема дисциплинама фигурирале на готово исте начине – пре свега као симболички и/ли материјални ресурси, а потом и као „огледала” која одражавају *међуљудске* односе у прошлости и садашњости, те истраживачима могу послужити да те односе „ухвате“ и растумаче у складу са тренутним парадигматским начелима дисциплине. У овим подухватима, антропологија и археологија су се увек нужно преплитале – антрополози су се у својим реконструкцијама и тумачењима ритуалних пракси (посебно жртвовања) ослањали на археолошке изворе, док су археолози посезали за антрополошким моделима и знањима (посебно о ловцима-сакупљачима) које би применили у разумевању прошлости. Саме животиње су, међутим, у оваквим истраживањима остајале пасивне и по страни, релегиране на маргине и сведене на „токене“ у игри (људске) Културе.

Осамдесете године 20. века су у друштвеним и хуманистичким дисциплинама биле обележене различитим преиспитивањима и турбуленцијама. Ефекти ових промена омогућили су, између осталог, и настанак „животињског обрта“ како у антропологији и археологији, тако и шире. У нашим дисциплинама, овај обрт је, пре свега, био наговештен „Инголдовим зборником“ (Ingold 1988). Међутим, било је потребно готово две деценије да питања и проблеми који су у овом зборнику покренути наиђу на озбиљан теоријско-методолошки одговор. У другом овог делу рада, бавићемо се појавом и развојем *животињског обрта* као нове парадигме која надилази модернистичке дихотомије и уводи ново виђење људи и животиња као

„субјеката-у-интеракцији“ (према Sanders & Arluke 1993), и размотрићемо ефекте и потенцијале које овакав приступ у нашим дисциплинама има за разумевање заједничких историја и живота људи и животиња и њиховог међусобног обликовања.

Литература

- Binford, Lewis Roberts. 1962. "Archaeology as Anthropology". *American Antiquity* 28(2): 217–225.
- Binford, Lewis Roberts. 1964. "A consideration of archaeological research design". *American Antiquity* 29(4): 425–41.
- Binford, Lewis Roberts. 1978. *Nunamiut Ethnoarchaeology*. New York: Academic Press.
- Binford, Lewis Roberts. 1981. *Bones: Ancient Men and Modern Myths*. New York: Academic Press.
- Bökönyi, Sándor. 1969. "Archaeological problems and methods of recognizing animal domestication". In *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*, eds. P. J. Ucko, G. W. Dimbleby, 219–230. Chicago, IL: Aldine.
- Bökönyi, Sándor. 1974. *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Borneman, John. 1988. "Race, Ethnicity, Species and Breed: Totemism and Horsebreed Classification in America". In *Comparative Studies in Society and History*, <http://www.lrgaf.org/articles/totemism.htm> (20.8.2010.)
- Boyd, Brian. 2017. "Archaeology and Human-Animal relations: thinking through Anthropocentrism". *Annual Review of Anthropology* 46: 299–316.
- Bradley, Richard. 1984. *The Social Foundations of Prehistoric Britain: Themes and Variations in the Archaeology of Power*. London: Addison-Wesley Longman Ltd.
- Clark, John Grahame Douglas. 1952. *Prehistoric Europe. The Economic Basis*. New York: Philosophical Library.
- Clark, John Grahame Douglas. 1954. *Excavations at Star Carr: An Early Mesolithic Site at Seamer Near Scarborough, Yorkshire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Čajkanović, Veselin. 1994. *Sabrana dela iz srpske religije i mitologije u pet knjiga*, tom 3. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Čajkanović, Veselin. 1994a. *Sabrana dela iz srpske religije i mitologije u pet knjiga*, tom 5. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Daglas, Meri. 2001. *Čisto i opasno*. Beograd: XX vek.

- Dietler, Michael & Brian Hayden, eds. 2001. *Feasts: Archaeological and Ethnographic Perspectives on Food, Politics and Power*. Washington, DC: Smithsonian Institution Press.
- Dirkem, Emil. 1982. *Elementarni oblici religijskog života*. Beograd: Prosveta.
- Evans-Pritchard, Edvard Evan. 1940. *The Nuer*. Oxford: Oxford University Press.
- Fabijeti, Ugo, Roberto Maligeti, & Vinčenco Matera, 2002. *Uvod u antropologiju: od lokalnog do globalnog*. Beograd: Clio.
- Fowler, Chris. 2004. *The Archaeology of Personhood. An Anthropological Approach*. London: Routledge.
- Fowler, Chris. 2010. "From identity and material culture to personhood and materiality". In *The Oxford Handbook of Material Culture Studies*, eds. D. Hicks, M. Beaudry. Oxford: Oxford University Press.
- Frejzer, Džejms Džordž. 1977. *Zlatna grana*. Beograd: Bigz.
- Gerc, Kliford. 1998. *Tumačenje kultura*. Beograd: XX vek.
- Gorunović, Gordana. 2006. "Kliford Gerc. Antropološka karijera". *Antropologija* 2 (2): 67–88.
- Gorunović, Gordana. 2010. "Književni zaokret i etnografsko pisanje u američkoj kulturnoj antropologiji". *Antropologija* 10 (2): 65–96.
- Grin, Kevin. 2003. *Uvod u arheologiju. Istorija, principi i metodi savremene arheologije*. Beograd: CLIO.
- Haraway, Donna. 1991. *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. New York: Routledge.
- Harris, Marvin. 1974. *Cows, Pigs, Wars and Witches: The Riddles of Culture*. New York: Random House.
- Hodder, Ian, ed. 1982. *Symbolic and Structural Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder, Ian. 1991. *Reading the Past: Current Approaches to Interpretation in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ingold, Tim, ed. 1988. *What is an Animal?* London and Boston: Unwin Hyman.
- Ingold, Tim. 1994. "From trust to domination. An alternative history of human-animal relations". In *Animals and Human Society: Changing Perspectives*, eds. A. Manning & J. Serpell, 1-22. London and New York: Routledge.
- Kovačević, Ivan. 2001. *Istorija srpske etnologije 1*. Beograd: Srpski geneološki centar.
- Kovačević, Ivan. 2001a. *Istorija srpske etnologije 2*. Beograd: Srpski geneološki centar.

- Levi-Stros, Klod. 1979. *Totemizam danas*. Beograd: Bigz.
- Marciniak, Arkadiusz. 2005. *Placing Animals in the Neolithic. Social Zooarchaeology of Prehistoric Farming Communities*. London: UCL Press.
- Monaghan, John & Peter Just. 2003. *Socijalna i kulturna antropologija*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Mullin, Molly. 1999. "Mirrors and Windows: Sociocultural Studies of Human-Animal Relationships". *Annual Review of Anthropology* 28: 201–224.
- Noske, Barbara. 1993. "The animal question in anthropology: A commentary". *Society & Animals* 1 (2): 185–190.
- O'Connor, Terry P. 1996. "A critical overview of archaeological animal bone studies". *World Archaeology* 28 (1): 5–19.
- O'Day, Sharyn Jones, Wim Van Neer, & Anton Ervynck, eds. 2004. *Behaviour behind Bones: The Zooarchaeology of Ritual, Religion, Status, and Identity*. Oxford: Oxbow Books.
- Overton, N. J. 2014. "Review of Russell, N. Social Zooarchaeology: Humans and Animals in Prehistory". *Journal of Field Archaeology* 39 (1): 108–109.
- Overton, Nick J. & Yannis Hamilakis. 2013. "A manifesto for a social zooarchaeology. Swans and other beings in the Mesolithic". *Archaeological dialogues* 20 (2): 111–136.
- Palavestra, Aleksandar. 2011. *Kulturni konteksti arheologije*. Beograd: Filozofski fakultet.
- Roseberry, William. 1982. "Balinese Cockfights and the Seduction of Anthropology". *Social Research*. 49 (4): 1013–1028.
- Russell, Nerissa. 2012. *Social Zooarchaeology: Humans and Animals in Prehistory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sanders, Clinton R. & Arnold Arluke. 1993. "If Lions Could Speak: Investigating the Animal-Human Relationship and the Perspectives of Nonhuman Others". *The Sociological Quarterly* 34 (36): 377–390.
- Shanklin, Eugenia. 1985. "Sustenance and Symbol: Anthropological Studies of Domesticated Animals". *Annual Review of Anthropology* 14: 375–403.
- Sofaer, Joanna R. 2006. *The Body as Material Culture: a Theoretical Osteoarchaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Steward, Jullian. H. 1955. *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution*. Urbana: University of Illinois Press.
- Tilley, Christopher Y. 1994. *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths, and Monuments*. Oxford: Berg.

- Thomas, Julian S. 2007. "Archaeology's humanism and the materiality of the body". In *The Archaeology of Identities*, ed. T. Insoll, 211-224. London and New York: Routledge.
- Thomas, Kenneth D. 1996. "Zooarchaeology: past, present and future". *World Archaeology* 28 (1): 1-4.
- Tsing, Anna. 1995. "Empowering Nature, or: some gleanings in bee culture". In *Naturalizing Power: Essays in Feminist Cultural Analysis*, eds. Yanagisako, S. and Delaney, S., 113-143. New York: Routledge.
- Vajt, Lesli. 1970. *Nauka o kulturi*. Beograd: Kultura.
- Žakula, Sonja. 2017. Zoološki vrtovi u Srbiji u antropološkoj perspektivi. Doktorska disertacija.
- Živaljević, Ivana. 2013. "Životinje između Prirode i Kulture: priča o arheozoologiji". *Etnoantropološki problemi* 8 (4): 1137-1163.

Примљено / Received: 05. 02. 2018.

Прихваћено / Accepted: 03. 05. 2018.

Александар Бошковић

Факултет примијењене науке – Универзитет Доња Горица, Подгорица
Филозофски факултет – Универзитет у Београду
aleksandarbos@gmail.com

Читање култура. Антропологија, археологија и разумевање древне Мезоамерике

У тексту се показује у којој мери су интердисциплинарна истраживања била присутна и колико су заслужна за наше разумевање древних мезоамеричких култура. Антропологија је, у комбинацији са генетиком, биологијом, лингвистиком, археологијом и историјом, допринела томе да данас можемо пратити процесе настајања и промена у овим културама. С друге стране, аутор указује и на неке наизглед ирационалне елементе који су били присутни у истраживањима, и који су можда допринели томе да су неке идеје постале општеприхваћене знатно касније него што је то требало (као што је то спознаја о фонетском карактеру мајанског хијероглифског писма).

Кључне речи: Мезоамерика – историја проучавања, антропологија и археологија, епиграфија, историја и антропологија, фра Бернардино де Саагун

Reading Cultures: Anthropology, Archaeology, and Understanding Ancient Mesoamerica

Taking ancient Mesoamerica as the example, the article presents a summary of the importance of multidisciplinary research. Anthropology contributed, combined with genetics, molecular biology, linguistics, archaeology and history, to particular insights that enable us to follow processes of development and change within Mesoamerican cultures. On the other hand, the author also points to some apparently irrational moments that perhaps prevented some important ideas from being accepted earlier (as was the case with the concept of the phonetic character of the Mayan hieroglyphic writing).

Key words: Mesoamerica – history of research, anthropology and archaeology, epigraphy, history and anthropology, Fray Bernardino de Sahagún

У овом тексту указујем на значај интердисциплинарних истраживања за разумевање преколумбовских култура Америке. Посебан акценат стављам

на мезоамеричке културе¹, пре свега због обиља података о њима – мада ћу поменути и друге примере са америчког континента (пре свега, када се ради о насељавању и доласку првих становника из Азије). У исто време, користим прилику и да подсетим на то како се и заснивање научних дисциплина, као што је антропологија, може довести у директну везу са последицама мезоамеричких истраживања – односно, у време првих контаката између различитих (супротстављених) култура, из потребе да се разумеју људи које су европски освајачи затекли у време и непосредно након европског „открића“ Новог света – као што тврди мексички историчар Леон-Портиља (León-Portilla 1999) у студији једне од најфасцинантнијих личности раног колонијалног периода у Мексику, фра Бернардина Саагуна (Fray Bernardino Sahagún, 1499–1590)².

Проучавање мезоамеричких култура заузима кључно место у истраживањима *других* и *другачијих*. Ако баш ово (истраживање *других* – дакле, оних људи који нису као ми) схватимо као основно одређење антропологије (Bošković 2010, 16–17), онда је сусрет са становницима Новог света представљао не само сусрет различитих цивилизација (са фундаментално различитим вредносним схватањима, поимањима рационалности, филозофијама итд.), већ и прилику да Европљани преиспитају неке од својих дубоко укореењених предрасуда. Наиме, оно што се догодило у Карибима и приобалним деловима Централне Америке крајем XV и почетком XVI века можда би се из данашње перспективе најбоље могло упоредити са сусретом са бићима са неке друге планете. Европски освајачи су се суочили са многим питањима у вези са људима које су затекли, јер „ништа о њима није писало ни у Библији, ни у било којој географији до тада познатог света. Ко су били и одакле су дошли? Јесу ли имали душе? Одговори на ова и друга питања нису били само реторичке природе; судбина оних о којима су питања постављана од тих је одговора и те како зависила“ (Bošković 1990, 15). Неки од њих дати су још у XVI веку, током и непосредно након познате јавне расправе између доминиканца Бартоломеа де лас Касаса (Bartolomé de las Casas, 1474–1566) и адвоката Хуана Хинеса де Сепулведе (Juan Ginés de Sepúlveda, 1489–1573), одржане у шпанском граду Ваљадолиду (Valladolid), 1549. (Bošković 2017, 21–22). Нажалост, и поред „победе“ Лас Касаса у овој дебати (као и подршке врха Католичке цркве), судбина Индијанаца била је већ

¹ Термин „Мезоамерика“ је 1942. дефинисао мексички антрополог немачког порекла Паул Кирхоф (Kirchhoff, 1900–1972) да би означио подручје развијених култура Северне и Централне Америке. Географски, Мезоамерика обухвата велики део Мексика (јужно од пустиња на северу земље, код границе са САД), читаве територије Гватемале и Белизеа, као и делове Хондураса и Салвадора.

² Наравно, данас је општепознато и прихваћено да су постојала и викиншка насеља на североистоку Северне Америке, успостављена крајем X и почетком XI века на територији данашње канадске покрајине Њуфаундленд и Лабрадор (Oxenstierna 1967, 76; Moore 2014, 6). Међутим, Викинзи нису оставили значајнији траг у историји Америке, и поред контаката (пре свега, трговине) које су имали са локалним становништвом. До 1300. године вероватно више није било викиншких насеља на тлу Америке.

запечаћена динамиком колонијалних освајања и незаситом глађу освајача за јефтином радном снагом. С друге стране, баш се Црква показала као заштитница основних права колонизованих народа (данас бисмо рекли, људских права – Maier 2014), перспектива из које ће средином XX века настати покрет који ће широм света постати познат као „теологија ослобођења“.

Насељавање америчког континента

Није познато када су тачно људи први пут ступили на тле Америке, али су њихове велике миграције морале да буду завршене пре краја последњег леденог доба, односно око 8000 г. п.н.е, када се последњи пут (за сада) подигао ниво мора и океана. Ово подизање нивоа вода на нашој планети утицало је на формирање природне баријере коју данас представља Берингово море. У прошлости је, посебно током ледених доба, као и у различитим периодима после 80.000 г. п.н.е, на подручју између Азије и Аљаске, управо на овом месту, постојао широк копнени „мост“ преко кога су могли да прелазе људи и животиње – вероватно су први мигранти били праисторијски ловци који су пратили плен који су ловили. На основу археолошких, лингвистичких и генетичких података настало је неколико теорија о овим миграцијама. Највероватнија, на основу онога што се данас зна, јесте та да су се оне догађале у три велика „таласа“ – тако да је досељавање практично завршено до око 12.000 г. п.н.е. (Greenberg, Turner, and Zegura 1986; Bortolini, Salzano, Thomas et al. 2003; Goebel, Waters, and O'Rourke 2008). Друга теорија говори о досељавању у једном великом „таласу“, па су онда наводно *палео-Индијанци* (како научници зову ове прастановнике Америке) поступно населили читав континент. У сваком случају, ово насељавање и „освајање Новог света“ представљало је изузетно дуг процес, који је вероватно трајао најмање 3000 година, бар када се ради о територији данашњег Бразила (Saraceni and Franco de Sá 1996). Коначно, током 1960-их и 1970-их биле су популарне и дифузионистичке теорије о досељавању воденим путем, међутим за ове теорије једноставно нема (а није их било ни тада) никаквих конкретних (материјалних) доказа. С друге стране, видљива биолошка разноликост (која се види у нијансама боје коже, али и у цртама лица) индијанских америчких популација (каква се, на пример, види из портрета владара такозваног „олмечког“ периода, насталих око 1200. г. п.н.е. у Мексику) постоји и дан-данас, а очигледна је и код великог броја становника Азије (Аинуи у Јапану, негроиди на Филипинима, очигледне разлике у физичком изгледу популација источног Сибира итд.).

Дакле, сви ови палео-Индијанци су на амерички континент стигли преко Беринговог земљоуза, а највећи део њих је вероватно долазио из области данашње централне Монголије и источног Сибира. Занимљиво је да је шпански језуитски теолог Хосе де Акоста (José de Acosta, 1539–1600) у једном свом спису из 1590. претпоставио баш овај правац насељавања

Америке – мада је Берингов мореуз „откривен“ од стране Европљана тек 1707. (Acosta 1894).

У сваком случају, пре отприлике 14.000 година, велики део америчког континента је већ био насељен, од Патагоније на југу па све до канадских равница на северу. Први становници су се углавном бавили ловом, и у томе су били прилично успешни. На пример, у Долини Мексика су нађене кости мамута, из којих се види да су ове животиње биле сечене на делове и касапљене. С друге стране, на основу археолошких података, изгледа да су праисторијски ловци на мамуте углавном наилазили на већ мртве животиње, или оне које су биле тешко повређене, смртно рањене и исцрпљене, заглављене у мочварама и томе слично. Или, како је то својевремено сажето (и иронично) описао један амерички археолог: „Праисторијски ловац на мамуте је вероватно у животу убио само једног мамута... Али је после читав живот причао о томе“³. Штавише, ови ловци су изгледа били толико успешни да су значајно допринели уништењу готово све велике фауне америчког континента до око 8000 г. п.н.е. – тако да су до тада изумрли амерички мамути, мастодонти, коњи и камиле (као и сабљасти тигрови и лавови, који су их ловили).

Почеци археолошких истраживања

Пошто су европски колонизатори настојали да приморају Индијанце да живе у новоизграђеним („колонијалним“) центрима, где их је било лакше контролисати, велики број домородачких градова је напуштен до краја XVI века. Тропска шума их је прекрила, „заробила“ и учинила невидљивим за спољни свет, све до доласка истраживача и путника из развијених западних земаља крајем XVIII и у првој половини XIX века. Пишући о првим авантуристима и истраживачима, француски археолог Бодез (Claude-François Baudet, 1931–2013) својевремено је дао преглед ових првих сусрета са мистериозним рушевинама у дунглама Централне Америке у причи о „изгубљеним градовима Маја“ (Baudet et Picasso 1987).

Истраживачи попут немачког научника и полимата Александра фон Хумболта (Alexander von Humboldt, 1769–1859), америчког писца и дипломате Џона Стивенса (John Lloyd Stephens, 1805–1852) и енглеског уметника и архитекте Фредерика Кетервуда (Frederick Catherwood, 1799–1854) најзаслужнији су за деветнаестовековно „откриће“ мезоамеричких градова, прекривених растињем, зараслих у коров, заборављених у дунглама и одавно напуштених (Stephens 1969; Wulf 2015). Овим истраживачима је одмах било јасно да су рушевине на које су наишли повезане са домородачким становништвом, очигледно је било да оне сведоче о некадашњем постојању развијених цивилизација у овом делу света, па су настојали да их што боље

³ Ден Хилан (Dan M. Healan), некада мој професор на Универзитету Тулејн (Tulane) у Њу Орлеансу (New Orleans).

опишу (ту су, пре свега, веома важни били Кетервудови детаљни цртежи), и практично су својим публикацијама, као и јавним предавањима (Humbolt), утрли пут првим археолошким истраживањима.

Први мезоамерички археолог био је Британац Алфред Персивал Модсли (Alfred Percival Maudslay, 1850–1931). Модсли је студирао природне науке и медицину на Кембриџу, а након завршетка студија једно време је боравио у Аустралији, а затим је био конзул на Тонги и Самои. Колонијалну службу напустио 1880. и годину дана касније долази у Гватемалу, и то прво до рушевина Кириге (Quirigua), давно напушеног мајанског града у југоисточном делу земље. Кирига је била релативно мало место (у њему вероватно никада није живело више од 2000 људи), које је основано од стране њеног моћног суседа Копана (Copán) 426 г. н.е., а између 738. и 800. је вероватно била доминантан центар читавог овог подручја. Касније Модсли наставља са истраживањима и других мајанских градова, прво оближњег Копана у Хондурасу⁴, као и Тикала (Гватемала). Први је описао Јашчилан (Yaxchilán) у Мексику. Заједно са Аустријанцем Теобертом Малером (Teobert Maler, 1842–1917), још једним од пионира археологије у овом делу света, истражује рушевине Чичен Ице (Chichén Itzá) на полуострву Јукатан у Мексику (Graham 1990). Модслијева истраживања током укупно седам експедиција на тринаест различитих локалитета означавају почетке централноамеричке археологије – он је заслужан за детаљну документацију великог броја споменика, уз помоћ своје изузетне сараднице и сјајне илустраторке Ени Хантер (Annie Hunter, 1860–1927; упор. Graham 2002, 221–223). Принцип по коме је радио (пре свега у описивању Копана, Кириге, Тикала, Јашчилана, Паленкеа [Palenque] и Чичен Ице) био је да прво изложи оно што се знало о историјату сваког локалитета, онда опише своје доласке (експедиције) и истраживања, затим да детаљно опише главне грађевине и друге значајне структуре, и на крају опише главне споменике (Sharer 1983, 16). Детаљне гипсане копије споменика, делова рељефа и хијероглифских записа које је оставио наредним истраживачима посебно су вредне када се има у виду то да су ови споменици наставили да пропадају како је време пролазило (Graham 2002). Такође, Модсли је био заслужан и за прве теорије везане за проучавање мајанског календара, начин читања мајанских хијероглифа, а превео је на енглески и историју освајања Мексика, коју је написао Бернал Дијаз дел Кастиљо (Bernal Díaz del Castillo, 1492–1584). Све је ово посебно занимљиво када се има у виду да је он самог себе сматрао аматером (Sharer 1983: 18). Заједно са својом супругом, Ен Кери (Anne Cary Morris Maudslay, 1847–1926), за време њиховог меденог месеца, поново долази у Гватемалу фебруара 1894. Ту су њих двоје пар недеља радили на једном пројекту за Пибоди музеј (Peabody) са Харварда. Овај боравак у

⁴ Копан је основао Киригу као вазални град-државу. Њихов однос се драматично променио пошто је на престо Кириге дошао Как Тилиу Чан Јопат (K'ak' Tiliw Chan Yopaat, владао 724–785), који је заробио и жртвовао тринаестог краља Копана, Ушаклахун Убах Кавила (Waxaclajuun 'Ubaah K'awiil, владао 695–738), 3. маја 738.

Гватемали је резултирао популарним приказом главних мајанских локалитета у књизи коју су заједно написали (Maudslay and Maudslay 1899).

Већ споменути Теоберт Малер, Аустријанац који се настанио у Мексику и узео мексичко држављанство, није имао тако запажену каријеру⁵. Међутим, и он је веома допринео развоју археолошких истраживања у овом делу света. Наиме, Малер је 1906. склопио договор са Пибоди музејем да они публикују његове извештаје – истраживања са локалитета у сливу реке Усумасинта (Usumacinta) и из џунгли Петена у Гватемали, али Малер је био незадовољан начином на који су ови извештаји објављивани (по његовом мишљењу, без неопходних детаља и недовољно прецизно), па је све то резултирало прекидом сарадње, само неколико година касније, 1909. Умро је релативно сиромашан у Мериди, на Јукатану, а главна дела су му објављивана тек после смрти, прво 1930-их, па после 1970-их.

Осим што су поставили темеље централноамеричке археологије, Модсли и Малер су својим описима мајанских градова омогућили каснија и далеко детаљнија антрополошка истраживања. Од посебног значаја је визуелна документација (пре свега, фотографије и детаљни цртежи), на којима се могу видети хијероглифски текстови – од којих су многи у међувремену потпуно еродирали, или су уништени приликом илегалних ископавања. (Иначе, први истраживачи су током XVIII и XIX века назвали мајанске писане знакове хијероглифима, јер су их подсећали на египатске хијероглифе.)

Значење мајанских хијероглифа: антропологија, археологија и историја

Са институционализацијом антропологије као научне дисциплине у САД, Централна Америка остаје у фокусу истраживања. Једна од најзначајнијих институција која је организовала археолошка ископавања на овом подручју била је Карнегијева фондација из Вашингтона (Carnegie Institution of Washington). Ископавањима на мексичком полуострву Јукатан се 1926. придружио млади Енглец, који је годину дана раније дипломирао антропологију на Кембрицу, Ерик Томпсон (Sir J. Eric S. Thompson, 1898–1975). Већ приликом првог рада на терену, скренуо је пажњу на своје способности када је руководиоцу истраживања, Морлију (Sylvanus G. Morley, 1883–1948) донео дешифрован хијероглифски текст са оближњег локалитета. Томпсон је прво радио за Земаљски музеј из Чикага (Field Museum of Natural History, Chicago), а за Карнегијеву фондацију од 1935. па до затварања ове

⁵ Наравно, остаје питање у којој мери је и Модсли био заиста цењен у својој земљи. Његов рад је свакако био признат у академским круговима: 1912. је изабран за председника Краљевског антрополошког института (RAI), добио је и почасни докторат са Универзитета у Оксфорду (Oxford), а нешто касније и са Универзитета у Кембрицу. Такође је 1915. постао члан (енгл. *fellow*) колеџа који је похађао за време студија у Кембрицу (Trinity College). Био је један од првих добитника Риверсове медаље Краљевског антрополошког института, 1926.

институције и свог пензионисања, 1958. Захваљујући својим текстовима, временом ће изградити репутацију једног од најутицајнијих научника своје генерације, а можда и најутицајнијег мајанисте XX века. Томпсон је комбиновао археолошки рад са другим научним дисциплинама. Истраживања у Британском Хондурасу (данас Белизе) почетком 1930-их убедила су га да треба бележити и приче савремених Маја (фолклор) да би се боље разумеле давно нестале културе. Одлучујуће је утицао на коначну корелацију мајанског календара са грегоријанским, саставио је каталог мајанских хијероглифа (Thompson 1962), а његова истраживања етноисторије и проучавање неких аспеката мајанске религије и даље су веома утицајна (Thompson 1970). Његов рад у коме се бави богињом месеца у мезоамеричким цивилизацијама и дан-данас представља пример како се, користећи интердисциплинарни приступ, може написати права мала студија о једном божанству (Thompson 1939). Дакле, Томпсон у својим текстовима и књигама маестрално комбинује археологију, епиграфију, лингвистику, етнологију и историју, и то чини на начин који проучавање овог дела света уједно приближава јавности и популаризује најновија научна достигнућа. Све ово му је донело велику популарност током прошлог века и допринело томе да постане први британски мезоамерички археолог који је добио племићку титулу. С друге стране, показало се да није био у праву када је веровао да се мајански текстови баве само езотеричним стварима и календаром – ово је било преовлађујуће становиште све до кључних студија које су објављене почетком 1960-их. Био је један од најутицајнијих истраживача који су дуго веровали (како се показало, потпуно погрешно) у суштинску мирољубивост Маја – и поред тога што је био један од аутора студије која је отворила врата спознаји (на примеру фасцинантних мурала откривених 1946) до које мере је насиље било присутно у њиховим културама (Ruppert, Thompson and Proskouriakoff 1955). Такође није био у праву што је енергично одбацивао сваку могућност да су мајански хијероглифи фонетски, и ово је утицало на то да су дуго година игнорисани кључни доприноси руског лингвисте Кнорозова (Knorozov 1956; Houston, Chinchilla Mazariegos and Stuart 2001)⁶.

Међутим, деценије Томпсоновог ангажмана су уједно и период када је постало јасно да археологија не може сама да одговори на бројна питања која су постављена у истраживањима низа сложених култура, које су за собом оставиле мноштво артефаката. Убрзо је, захваљујући анализи мајанских

⁶ Јуриј Валентинович Кнорозов (1922–1999) је био руски лингвиста и епиграф, који је читао радни век провео у Руској академији наука. Његова истраживања мајанских хијероглифа, започета крајем 1940-их, која инсистирају на томе да се делови хијероглифа могу читати фонетски, била су кључна за разумевање карактера мајанског писма. Додуше, амерички етнолог Сајрус Томас (Cyrus Thomas, 1825–1910) претпоставио је још крајем XIX века да је мајанско писмо било фонетско. Нажалост, након жестоке критике коју је доживео од једног од најпознатијих истраживача тог времена, немачког антрополога и лингвисте Eduarda Zelera (Seler, 1849–1922), променио је мишљење. И Томасов текст из 1892. и Зелерова критика објављени су у књизи коју су приредили Houston, Chinchilla Mazariegos and Stuart (2001).

текстова⁷ постало јасно да су они углавном били историјског карактера – пре свега, служили су томе да објасне и оправдају смене генерација и различитих династија, као и ратове са другим градовима-државама. Истраживања Татјане Проскуриаков (Tatiana Proskouriakoff, 1909–1985⁸ показала су да су хијероглифски текстови у ствари представљали хронике мајанских владара, и да је помоћу њих било могуће реконструисати значајне датуме из историје појединих градова и живота одређених владара (Proskouriakoff 1960, 1963, 1964). Мада је своју репутацију Проскуриаков већ била изградила на изванредним реконструкцијама мајанских градова (Proskouriakoff 1946), њен трајни допринос мајанским студијама састојао се из оригиналног читања смисла и садржаја текстова које су нам Маје оставиле. На примеру текстова из Јашчилана, свој метод је описала на следећи начин: „У суштини, кратак преглед записа из Јашчилана, са циљем да се открије *општа природа* историјског материјала који очекујемо да ћемо у њима пронаћи. Дискусија се заснива на односима између одређених група хијероглифа, скулптура које су асоциране са њима, као и положаја споменика и зграда на којима се ови хијероглифи налазе у простору“ (1964, 177).

Истраживања Татјане Проскуриаков су омогућила напредак који је неколико деценија касније довео до дешифровања мајанских хијероглифа, али, далеко значајније, ставила су древне мајанске културе у историјски контекст. Ово се догађа у исто време као и прва детаљна истраживања неких локалитета као што је био Тикал (Сое 1965), што је допринело промени нашег разумевања о томе како цивилизације настају, мењају се и нестају (Gendrop 2015; Riese 2011). До овога је могло доћи само уз комбиновање увида које нам пружају епиграфија, лингвистика и археологија.

У потрази за почецима

Наравно, када се ради о културама које су настајале и развијале се на једном одређеном простору, поставило се и питање у каквој су оне биле

⁷ Мајански текст је, по правилу, у облику прецизног шаблона (квадрат, правоугаоник или линија) који садржи четвртасте блокове, који су основне формалне јединице система писања. Главе, делови тела, свакодневни објекти – све се ово може видети у записима. Али мајанско писмо није сликовно писмо – хијероглифи представљају комплетан систем писања, пре свега фонетски. Сваки знак одговара некој речи или фонетском слогу, тако да може представити било коју изговорену реч. Најстарији текстови који се могу позитивно идентификовати као мајански потичу из Сан Бартола (Гватемала), из III века п.н.е. (Saturno, Stuart and Beltrán 2006).

⁸ Татјана Проскуриаков је рођена у Русији. Њен отац је послат службено у САД за време Првог светског рата, 1915. Након Октобарске револуције, Проскуриакови су изабрали да остану у САД. Татјана је завршила архитектуру на Државном универзитету Пенсилваније (Pennsylvania State College), али због економске кризе није могла да нађе посао. Међутим, њена фантастична способност цртања одушевила је археологе и донела јој је посао у Карнегијевој фондацији. Касније је радила као кураторка у Пибоди музеју на Харварду.

међусобној вези? И да ли је некаква веза уопште постојала? У потрази за „почецима“, први истраживачи су претпоставили да је култура из које су потекле и друге културе (шпански *cultura madre*) Мезоамерике била тзв. „Олмечка цивилизација“. Под овим термином су археолози подразумевали културу која је на неколико локалитета у мексичким савезним државама Табаско и Веракрус на обали Мексичког залива доживела свој процват у периоду од око 1200. до 600. г. п.н.е. (Magni 2003). Мада се већ дуго година користи овај назив, реч „Олмеци“ потиче из науашког језика у XVI веку, јер су речима *olmeca*, *uixtotin* становници Мексика у доба колонијалних освајања описивали становнике овог дела Мексичког залива – овај израз у преводу значи „људи из земље каучука, они који живе на обали слане воде“. Наравно, у време доласка Шпанаца, становници обале Мексичког залива са људима који су ту живели 2700 година раније нису имали ништа заједничко. Штавише, читав *еволуционистички приступ* (по коме из једне, мање сложене културе, постепено настају све напредније) пре готово пола века врло јасно је, између осталих, довела у питање позната мексичка историчарка уметности Беатрис де ла Фуенте (Beatris de la Fuente 1926–2005): „Олмеци не представљају примитивну етапу интелектуалног развоја, већ начин постојања који је својствен њима и другачији од осталих народа, а нарочито од западног човека“ (1989, 11).

Када се ради о дешифровању мајанског хијероглифског писма, поставило се и питање његовог *порека*. Једна од хипотеза гласи да је хијероглифско писмо у Мезоамерици производ културе која се назива „олмечком“ – њу последњих година заступа водећа француска археолошкиња Катерина Мањи (Caterina Magni; 2014), а значајан подстицај за ову тврдњу је проналазак комада серпентина са 62 уклесана „хијероглифа“ из Каркахала (Carcajal; Martínez et. al 2006). С обзиром на то да не постоје други текстови са којима би се овај могао упоредити, мало је вероватно да ће садржај камена из Каркахала икада бити дешифрован. С друге стране, постоје текстови који су пронађени и временски (II век п.н.е.) и просторно (мексичка обала Пацифика, близу границе са Гватемалом) ближе подручју у којима се развијају први мајански центри, а то писмо се назива и „епо-олмечким“ (Justeson and Kaufman 2001). Један од најдужих сачуваних текстова написаних овим стилем налази се на Стели 1 из Ла Мохаре (La Mojarra), пронађеној у мексичкој савезној држави Веракрус и датираној у 162 н.е. (Capitaine 1988).

Оно што је специфично за мајанско хијероглифско писмо јесте то да се оно одржало (уз извесне модификације и мање регионалне варијације) током готово 2000 година – све до пада последње мајанске независне државе, 1697. У каснијем периоду (после XII века) оно свој најпотпунији израз има у кодексима, од којих су данас, нажалост, сачувана само три (Vail 2006). Више истраживача је аргументовано показало да је постојао континуитет у начину представљања историјских догађаја, између структуре хијероглифских текстова и начина на који су се они читали и мајанских текстова који су записивани латиничним писмом, после доласка Шпанаца. Ово је у својим

радовима посебно добро сажела једна од најпознатијих експерткиња за старе мајанске језике, Викторија Брикер (Victoria Bricker 2007).

Али питање континуитета је опседало мезоамериканисте. Споменуо сам већ Томпсоново уверење да су се бележењем савременог фолклора могли стећи увиди у културе древних Маја. Овај начин тумачења су неки аутори развили и тако што су покушали да тумаче артефакте пронађене у мајанским гробовима сагледавајући их кроз призму савремених веровања, што су назвали „директни историјски приступ“ (енгл. *direct historical approach*). Неки од њих су претпостављали да је заиста постојао континуитет веровања и обичаја, који се протезао хиљадама година уназад. Срећом, баш је разумевање текстова и проучавање археолошких локалитета у контексту показало колико су овакви ставови били неутемељени. Историја се, као и обично, показала далеко занимљивијом и маштовитијом од измишљених аналогича и наметнутих (а недоказаних) веза између култура – онога што је велики амерички археолог Ричард Адамс (Richard E. W. Adams, 1931–2015) својевремено назвао „науком заснованом на песку“ (енгл. *a scholarship based on sand* – Воšković 2017:1–3).

Гласови из прошлости

Становници Мезоамерике оставили су за собом не само материјалне остатке у виду споменика и градова, већ и мноштво текстова. Споменуо сам већ мајанске кодексе – нажалост, исувише ревносни мисионари су уништили већину и остала су нам само три. Нешто је боља ситуација била са становницима различитих делова Мексика – списи попут Кодекса Сиуакоатл (*Codex Cihuacoatl* – упор. Воšković 2017, 26–34) сведоче о богатој традицији у којој су ритуали имали кључну функцију у обнављању света. У свицима који су сведочили о важним догађајима, записивали династичке историје или бележили административне ствари, као што су порези, остала нам је сачувана слика једног фасцинантног света (Léon-Portilla 2004, 2013). Наравно, и у тумачењу сачуваних кодекса постоји опасност генерализације – па је тако једна од критика једне од првих књига Леон-Портиље била да он романтизује преколумбовску мексичку (науашку) цивилизацију тако што је представља као у суштини литерарну културу – што она дефинитивно није била (Robertson 1961). С друге стране, Леон-Портиља је својим инсистирањем на томе да је фра Бернардино Саагун био први антрополог утицао и на перцепцију рада овог мисионара – тако да је данас ова тврдња општеприхваћена. Саагун нам је оставио праву малу енциклопедију живота Мексика у време доласка шпанских освајача (познату, на основу библиотеке у којој се чува, као „Фирентински кодекс“ – *Códice Florentino*)⁹, *magnum opus* на коме је радио више деценија (1540–1585). За састављање овог дела, он је окупио највиђеније учене људе тога времена и онда је бележио све што су они

⁹ Манускрипт се налази у библиотеци *Medicea Laurenziana* у Фиренци у Италији, и сматра се да је тамо доспео најкасније 1588.

говорили о божанствима, ритуалима, обичајима и историји старог Мексика. Резултат је дело које не престаје да фасцинира све који су заинтересовани за културе древног Мексика у време шпанског освајања. Саагун, који је научио науашки¹⁰, окупио је учене људе и онда их питао да они опишу *својим речима* карактер својих божанстава, ритуале које су упражњавали, различите церемоније резервисане за одређене друштвене прилике, трговину, свакодневни живот итд. Дакле, није покушавао да им наметне одређену интерпретацију, већ је желео да чује од њих сâмих како је изгледао живот у доба пре европског освајања. Читав овај подухват није био без ризика, па су му, „по краљевом наређењу“, сви материјали били конфисковани 1577, јер је процењено да би могли нарушити ауторитет освајача и отежати евангелизацију. Манускрипт који је садржао ове приче, као и илустрације које су ишле уз њих, састављан је деценијама, првобитно је био у четири тома, од којих су данас три сачувана. Текст је ишао у три колоне: на науашком, на шпанском и на латинском. Науашки текст се налази на левој страни, а следе преводи и коментари. Неки преводи на шпански су промењени, или их је Саагун избрисао (односно цензурисао). Саагун је сасвим прикладно назвао своје главно дело „Општом историјом ствари из Нове Шпаније“ (*Historia general de las cosas de Nueva España*). Постојало је неколико верзија овог списка, а она која се чувала у Фиренци је прва објављена, и то тек 1829. Текст, такође познат и под називом „Фирентински кодекс“ (*Códice Florentino*), у међувремену је уврштен у светску баштину човечанства и дигитализован.

Овај енциклопедијски преглед је, између осталог, његовог приређивача учинио прилично оригиналним када се радило о *методу*, јер је својим инсистирањем на локалним наративима и локалном знању био *претходник етнографије* (Ballán 1990), а Леон-Портиљу навело да га прогласи „првим антропологом“. Ово је одређење коју су последњих деценија прихватили сви истраживачи и коментатори који се баве Саагуновим монументалним делом.

Читање прошлости

Оно што је заједничко археолошким локалитетима, исклесаним споменицима, хијероглифским текстовима и детаљним записима који су до нас дошли из векова непосредно пре европског освајања, или преко аутора из колонијалног периода, као што је био Саагун, јесте да сва ова сведочанства о прошлим културама у исто време говоре и о томе како су се ове културе постепено мењале и прилагођавале новонасталим околностима. Ове промене су некада биле производ промењених историјских догађаја (шпанско освајање), а некад је на ломове унутар одређених градова-држава утицала екологија, односно природне катастрофе, или пак динамика њихових међусобних односа. Још једна димензија коју нам интерпретација старих

¹⁰ Фрањевци су инсистирали на евангелизацији локалног становништва на њиховим језицима, а Саагун је изгледа био изразито талентован за језике.

мезоамеричких култура доноси јесте и специфична *историја идеја* – односно, историјат проучавања, од стране различитих аутора из различитих друштвених система – као и промене у методологији и приступу, до којих се понекад долазило случајно, некад из различитих идеолошких побуда (потреба да се романтизују „племенити дивљаци“, или да се освајачима представе на начин који би требало да буде прихватљив), а некада су добра решења (фонетски карактер мајанског писма) била одбачена, па поново откривена деценијама касније као „коллатерална штета“ хладноратовских размирица. У сваком случају, као што је Мезоамерика била раскрсница различитих култура током последњих неколико хиљада година, тако је и проучавање мезоамеричких цивилизација било и остало тачка сусрета антропологије и различитих научних дисциплина, као и јасан показатељ могућности, значаја и успеха интердисциплинарних приступа.

Референце

- Acosta, P. Joseph de. 1894. *Historia natural y moral de Las Indias*. Madrid.
- Ballán, Romeo. 1990. “Bernardino de Sahagún: precursor de la etnografía.” In *Misioneros de la primera hora. Grandes evangelizadores del Nuevo Mundo*, ed. R. Ballán, 260–263. Madrid: Editorial Mundo Negro.
- Baudez, Claude-F. et Sydney Picasso. 1987. *Les cités perdues des Mayas*. Paris: Gallimard.
- Bortolini, Maria-Catira, Francisco M. Salzano, Mark G. Thomas, Steven Stuart, Selja P. K. Nasanen, Claiton H. D. Bau, Mara H. Hutz, Zulay Layrisse, Maria L. Petzl-Erler, Luiza T. Tsuneto, Kim Hill, Ana M. Hurtado, Dinorah Castro-de-Guerra, Maria M. Torres, Helena Groot, Roman Michalski, Pagbajabyn Nymadawa, Gabriel Bedoya, Neil Bradman, Damian Labuda, & Andres Ruiz-Linares. 2003. “Y-Chromosome Evidence for Differing Ancient Demographic Histories of the Americas.” *American Journal of Human Genetics* Vol. 73, No. 3: 524–539.
- Bošković, Aleksandar. 1990. *Religija i kultura Maja*. Beograd: Kodeks.
- Bošković, Aleksandar. 2010. *Kratak uvod u antropologiju*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Bošković, Aleksandar. 2017. *Mesoamerican Religions and Archaeology: Essays in Pre-Columbian Civilizations*. Oxford: Archaeopress.
- Bricker, Victoria R. 2007. “Literary Continuities across the Transformation from Maya Hieroglyphic to Alphabetic Writing.” *Proceedings of the American Philosophical Society* Vol. 151, No. 1: 27–42.
- Capitaine, Fernando Winfield. 1988. “La Estela 1 de La Mojarra, Veracruz, México.” *Research Reports on Ancient Maya Writing* Vol. 16: 1–36.
- Coe, William R. 1965. “Tikal, Guatemala, and the Emergent Maya Civilization.” *Science* Vol. 147, No. 3664: 1401–1419.

- Fuente, Beatriz de la. 1989. [1972]. „Olmečka skulptura kao izraz religije“. Prev. Lidija Regoje. *Vidici* br. 261/262: 9-13.
- Gendrop, Paul. 2015. [1978]. *Maje*. Prev. Jennifer Lazarić Jungić. Zagreb: Kulturno informativni centar i Naklada Jesenski i Turk.
- Goebel, Ted, Michael R. Waters, & Dennis H. O'Rourke. 2008. "The Late Pleistocene Dispersal of Modern Humans in the Americas." *Science* Vol. 319 (5869): 1497–1502.
- Graham, Ian. 1990. "Exposing the Maya." *Expedition* Vol. 43, No. 5: 36–43.
- Graham, Ian. 2002. *Alfred Maudslay and the Maya: A Biography*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Greenberg, Joseph H., Christy G. Turner II, i Stephen L. Zegura. 1986. "The Settlement of the Americas: A Comparison of the Linguistic, Dental, and Genetic Evidence." *Current Anthropology* Vol. 27, No. 5: 477–497.
- Houston, Stephen, Oswaldo Chinchilla Mazariegos, and David Stuart (eds.), 2001. *The Decipherment of Ancient Maya Writing*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Kaufman, Terrence, and John Justeson. 2001. *Epi-Olmec Hieroglyphic Writing and Texts*. Albany: SUNY.
- Knorozov, Y. V. 1956. "New Data on the Maya Written Language." *Journal de la Société des américanistes* N.s. Vol. 45: 209–217.
- León-Portilla, Miguel. 1999. *Bernardino de Sahagún: pionero de antropología*. México, D.F.: UNAM.
- León-Portilla, Miguel. 2004. "Lengua y cultura Nahuas." *Mexican Studies/ Estudios Mexicanos* Vol. 21, No. 2: 221–230.
- León-Portilla, Miguel. 2013. "Las cosas divinas, humanas y naturales en los códices mesoamericanos." *Artes de México* No. 109 (Marzo 2013): 8–23.
- Magni, Caterina. 2003. *Les Olmèques. Des origines au mythe*. Paris: Seuil.
- Magni, Caterina. 2014. "El sistema de pensamiento olmeca, México: originalidad y especificidades. El código glífico y el lenguaje corporal." *Cuicuilco* Vol. 21, Núm. 60: 9–44.
- Maier, Alicia. 2014. "El pensamiento de Bartolomé de las Casas en discurso sobre el indígena. Una perspectiva comparada en las colonias americanas." *Historia Mexicana* Vol. 63, No. 3 (251): 1121–1179.
- Martinez, Ma. del Carmen Rodríguez, Ponciano Ortiz Ceballos, Michael D. Coe, Richard A. Diehl, Stephen D. Houston, Karl A. Taube, and Alfredo Delgado Calderón. 2006. "Oldest Writing in the New World." *Science*, 15 September 2006, Vol. 313, No. 5793: 1610–1614.

- Maudslay, Anne Cary, and Alfred Percival Maudslay. 1899. *A Glimpse at Guatemala and Some Notes on the Ancient Monuments of Central America*. London: John Murray.
- Moore, Andrew. 2014. "Vikings: An Update." *Archaeology* Vol. 67, No. 5: 6.
- Oxenstierna, Eric. 1967. "The Vikings." *Scientific American* Vol. 216, No. 5: 66–79.
- Proskouriakoff, Tatiana. 1946. *An Album of Maya Architecture*. Washington, D.C.: Carnegie Institution of Washington, Publication 558.
- Proskouriakoff, Tatiana. 1960. "Historical Implications of a Pattern of Dates at Piedras Negras, Guatemala." *American Antiquity* Vol. 25, No. 4: 454–475.
- Proskouriakoff, Tatiana. 1963. "Historical Data in the Inscriptions of Yaxchilan. Part I." *Estudios de Cultura Maya* Vol. 3: 149–167.
- Proskouriakoff, Tatiana. 1964. "Historical Data in the Inscriptions of Yaxchilan. Part II." *Estudios de Cultura Maya* Vol. 4: 177–201.
- Riese, Berthold. 2011. *Die Maya. Geschichte – Kultur – Religion*. 7. Aufgabe. München: C. H. Beck.
- Robertson, Donald. 1961. "Los antiguos mexicanos a través de sus crónicas y cantares by Miguel León-Portilla." *American Anthropologist* Vol. 63, No. 6: 1375–1376.
- Ruppert, Karl, J. Eric S. Thompson, and Tatiana Proskouriakoff. 1955. *Bonampak, Chiapas, Mexico*. Copies of the mural paintings by Antonio Tejada F. and appendix by Rutherford J. Gettens. Washington: Carnegie Institution of Washington, Publication 602.
- Saraceni, Jessica E., and Adriana Franco de Sá. 1996. "Peopling of South America." *Archaeology* Vol. 49, No. 4: 14–15.
- Saturno, William A., David Stuart, and Boris Beltrán. 2006. "Early Maya Writing at San Bartolo, Guatemala." *Science* Vol. 311, No. 5765: 1281–1283.
- Sharer, Robert J. 1983. "Alfred P. Maudslay: Pioneer Maya Archaeologist." *Expedition* Vol. 26, No. 1: 14–18.
- Stephens, John L. 1969. [1841–1843] *Incidents of Travel in Central America, Chiapas & Yucatan*. 2 vols. New York: Dover Publications.
- Thompson, J. Eric S. 1939. "Moon Goddess in Middle America with Notes on Related Deities." *Carnegie Institution of Washington* Pub. 509: 121–173.
- Thompson, J. Eric S. 1962. *A Catalogue of Maya Hieroglyphs*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Thompson, J. Eric S. 1970. *Maya History and Religion*. Norman: University of Oklahoma Press.

Vail, Gabrielle. 2006. "The Maya Codices." *Annual Review of Anthropology* Vol. 35: 497–519.

Wulf, Andrea. 2015. *The Invention of Nature: The Adventures of Alexander von Humboldt, the Lost Hero of Science*. London: Vintage.

Примљено / Received: 05. 02. 2018.

Прихваћено / Accepted: 03. 05. 2018.

Лада Стевановић

Етнографски институт САНУ, Београд

lada.stevanovic@ei.sanu.ac.rs

Антропологија и антика: епистемолошка разилажења и сусрети

У раду се разматра историјат односа и преплитање антропологије и античких студија. Иако оријентисаност према антропологији међу класичарима никада није била већински прихваћена, ипак се могу пратити развој, сусрети и разилажења две дисциплине. Они су били условљени како самим методолошким позицијама и променама, тако и ширим друштвеним и историјским контекстом који је неумитно утицао на развој и статус академских дисциплина. Од односа према Другом (као другој култури или као сопственој прошлости) који се у XIX веку развијао у колонијалистичком духу, ишло се ка дисциплинарној самокритичности и освешћивању супериорне позиције истраживача у антропологији, која је била повезана са односом према сопственој култури. Што се тиче античких студија, међу истраживачима ћу издвојити управо оне који су неговали антрополошки приступ (и када се ова дисциплина одрекла дијахроније), иновирајући га и мењајући перспективу из које се посматрала антика како би се ослободили окорелих ставова о „колевци европске цивилизације“, преиспитујући и проширујући теме и позиције из којих су интерпретирали узбудљиве античке културе, нарочито грчку, којој без сумње, дугујемо много.

Кључне речи: Фрејзер, Кембрички ритуалисти, Луј Жерне, Француска антрополошка школа античких светова, Вернан

Anthropology and Classics: Epistemological Divergences and Encounters

The paper deals with the relationship between two academic disciplines: anthropology and Classics that was changing through the time. Although the classical scholars that were oriented towards anthropology never represented dominant stream in the discipline that researched antiquity, we may follow the transformation of mentioned relation that reflects specific methodological positions and changes, as well as wider social and historical context that unavoidably had impact on the development and the status of the academic disciplines. The research attitude towards the Other (as the other culture or as own past) that developed in a specific way in colonialist nineteenth century led gradually to disciplinary self-criticism and self-awareness of superior position of the researcher in anthropology that reflected the attitude towards own culture. Regarding the classics, I will point exactly to those researchers that had anthropological approach (even after this discipline abandoned diachrony), changing the dominant perspective from which the antiquity was perceived in order to free

themselves from the position about the “cradle of European civilisation”. They started to pose new questions and changed the focus of their research, taking new perspectives for interpretation of fascinating ancient cultures.

Key words: Frazer, Cambridge Ritualists, Louis Gernet, French anthropological school of ancient worlds, Vernant

Историјат

Историјат односа антропологије и студија антике сеже до самих зачетака антропологије у XIX веку, када је проучавање античких текстова, историје и културе већ увелико заокупљало образоване истраживаче ове али и претходних епоха.* Па ипак, од самог почетка било је оних који су од сусрета ове две дисциплине зазирали – са једне стране, били су то класични филолози усмерени на строге филолошке методе како би проучавали, пре свега, грчку филологију, филозофију и културу коју су уздизали на пиједестал дивећи се „чуду“¹ које је изнедрила. Са друге стране били су представници нове дисциплине који су кренули на далека путовања, у откривање и проучавање „егзотичних“ народа, њихових живота, обичаја, веровања и религије. Невидљива спона која се из савремене перспективе јасно указује јесте та да је и једне и друге изнедрио колонијални деветнаести век². И док су антрополози на своја путовања кренули управо захваљујући колонијалним освајањима, у радовима класичара се дух епохе пре свега разазнавао у идеји која се нашла у основи тадашњих академских разматрања, а то је колонизација античке прошлости и некритичко есенцијализовање идеје да Грци представљају претке Европљана³, а грчка култура колевку европске цивилизације. И антрополози и класичари бавили су се Другим, с тим да је у првом случају друга култура била етикетирана као „егзотична“, „примитивна“ и „удаљена“, док је антика пригрљена заправо као сопствена прошлост и то „узвишена“.

* Овај текст је настао као резултат истраживања на пројекту бр. 177026 под називом *Културно наслеђе и идентитет* које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ О грчком чуду први је писао Ернест Ренан у *Молитви на Акропољу*, која је објављена 1876, а представља књижевни текст настао на основу ауторових сећања из детињства када је путовао по Грчкој (1865). Тако се у овом фиктивном тексту, протканом емоцијама и идејама о савршенству, рађа идеја о „грчком чуду“. Премда је овај концепт код Ренана проткан контрадикторностима, ипак је, након њега, прихваћен у поједностављеном значењу. Види више у Vidal-Naquet 2003, Renan 1930.

² Нема сумње да је живо интересовање за антику постојало и у средњем веку, као и да је откривање Новог Света и људи који су га настањивали започело крајем XV века, али систематски развој ових дисциплина везује се за XIX век.

³ Занимљива теза, директно повезана са овом, јесте и та да Грци нису наследници својих античких предака.

Дакле, егзотични други је перципиран као „примитиван“ у односу на „нас цивилизоване“, које не краси искључиво прогрес, већ и „величанствена“ прошлост. У основи ради се о истом когнитивно-епистемолошком феномену са различитим симптомима: перципирање друге културе своди се на диференцијацију или идентификацију, при чему се *ми* увек означавамо позитивно, за разлику од *других* који остају са друге стране бинарног пара и, као такви, у овом су систему неизбежно мањи вредни. Па ипак, што се антропологије тиче, колонизаторска позиција из које је сама дисциплина потекла, ипак је убрзо постала предмет саморефлексије, утемељене управо на свести о томе да је почетке антрополошких истраживања нужно преиспитати у циљу (само)критичких увида на основу „сопственог одраза у огледалу“, да парафразирам Клајда Клакона (1949)⁴. Што се класичара тиче, они који су први успели да препознају замку у коју је проучавање антике упало, били су управо класичари који су неговали антрополошки приступ антици, најпре *Кембрички ритуалисти*, а након њих и школа која се развијала од 1960-их година у центру Луј Жерне у Паризу, а називају их још *Париска школа*, *Жернеови класичари*, *компаративисти античке Грчке* или најпросто *антрополози античких светова*. Управо њиховом методологијом позабавићу се опширније у централном делу рада. Али, да се најпре вратим на почетак и направим кратак преглед односа две дисциплине који сам најавила.

I фаза: темељи и прожимања

Прва фаза узајамног прожимања представља доба када се и изучаваоци антике укључују у антропологију, а Акерман је датира у период између 1875. и 1925. (Ackerman 2008, 144). Врата се хеленистима отварају управо у оквиру доминантне еволуционистичке парадигме према којој примитивна друштва претходе модерним, с тим да сва пролазе кроз упоредиве стадијуме развоја мишљења, религије, друштвене организације и институција. Један од најистакнутијих представника ове школе био је Сир Џејмс Џорџ Фрејзер (Sir James George Frazer 1854–1941), по основном академском образовању класични филолог, који је своја истраживања усмерио ка социјалној антропологији, као и проучавањима компаративне религије и митологије. Његова су знања о античкој култури била корисна за упоредна поређења са постојећим културама за које се сматрало да су у сличној фази развоја. Фрејзер је рођен у Глазгову, где је и започео студије које завршава на Тринити колеџу (Trinity College Cambridge) у Кембриџу, где је срео Вилијема Робертсона Смита (William Robertson Smith), теолога који је напустио конзервативну Шкотску и отишао у тада прогресивнију Енглеску и постао један од коуредника деветог издања Енциклопедије Британике. Фасциниран Фрејзеровим академским капацитетима и истраживачком посвећеношћу,

⁴ Чувена књига Клајда Клакона (Clyde Kluckhohn) *Огледало човека* објављена је први пут 1949. Под оригиналним називом *Mirror for Man: The Relation of Anthropology to Modern Life*.

Смит му поверава писање одреднице *табу* (Ackerman 2008, 145–146)⁵. Тиме је започео Фрејзеров антрополошки истраживачки рад, који је он, додуше, повремено комбиновао и са класичарским темама, што се сводило углавном на проучавање Паусаније, чије дело из II в.н.е. представља опис Грчке по којој је аутор путовао и коме се, без оклевања, може додати епитет дисциплине која у Паусанијино доба није постојала, а то је етнографија. Тако је Фрејзерово бављење Паусанијом било интересантно и за оне истраживаче антике који нису били отворени према антрополошким идејама и међу којима је владао став да је скандалозно поредити Грке са „примитивним“ народима. Овај део академске заједнице се односио са омаловажавањем према Фрејзеровом капиталном делу *Златна грана* (*The Golden Bough*)⁶ која је постала, према речима Акермана, „први антрополошки бестселер“ (Ackerman 2008, 147), представљајући енциклопедију компаративне религије и митологије примитивних народа, у које је Фрејзер укључио и античке Грке и Римљане (Ackerman 2008, 147).

И премда се већина класичара у XIX и на почетку XX века држала на дистанци од антропологије, скептично се односећи према еволуционизму, било је и оних који су ово усмерење пригрлили. Пре свега, ту мислим на *Кембричке ритуалисте*, представнике академске заједнице блиске Фрејзеру (иако он њихов члан никада није био), а то су Џејн Харисон (Jane Harrison), Џилберт Мареј (Gilbert Murray), Френсис М. Корнфорд (Francis M. Cornford) и Артур Б. Кук (Arthur B. Cook), који су се првих петнаест година XX века заједнички бавили пореклом грчке драме и историјом религије (Ackerman 2002, 67). У складу са, за то време прогресивним идејама еволуције, које су, наравно, морале накнадно проћи преиспитивања, како због односа према „примитивном“, тако и због замки које су лежале на широко постављеним основама компаративистике која је занемаривала специфичности условљене различитим културним контекстима, у истраживачке оквиру тадашње антропологије уклапали су се *Кембрички ритуалисти*, који су се бавили пре свега развојем религијских идеја, и то анализирајући очуване књижевне текстове. Ови представници компаративне религије који су се угледали на компаративне филологе (Ackerman 2002, 26) били су први који су у грчкој религији пропитивали њене ритуалне основе и први који су отворили питање идеализације грчке прошлости коришћене за уздизање сопствене, европске културе⁷. Глас који је у Америци позивао на укључивање антрополошке перспективе у пропитивање оригиналности Грка и веза са другим културама био је Херман Луис Ебелинг:

⁵ О Робертсон Смуту и Фрејзеру види детаљније у Ackerman, *Anthropology and Classics*, 145–146.

⁶ Прва два тома ове књиге објављена су 1890, три тома су објављена 1900, а свих дванаест томова је објављено између 1906. и 1915, мада постоје и једнотомна издања овог дела.

⁷ Што се тиче Џејн Харисон, ово је нарочито особено за њене касније радове (Ackerman 2002, 75–76).

...антропологија са својим компаративним методом је нарочито драгоцена у откривању детаља из грчког живота као и у њиховом бољем разумевању..... грчка раса није изникла као дивље дрво које је морало да чека да се нешто накалеми да би донело плодове. Индивидуалност Грка се најбоље види у њиховој уметности. Па ипак антропологија би требало да пружи последњу реч о питању грчке оригиналности. (Ebeling 1920, 43–44)⁸.

Као што се напомиње и у овом цитату, антрополошко усмерење класичара подразумевало је и занимање за живот обичних људи у антици, а не само за филозофију и филологију, како је то било до тада уобичајено у студијама антике. У том смислу, значајно је откриће Џејн Харисон (1850–1928), која је након путовања у Грчку 1888. године са археологом Вилхелмом Дорпфлендом (Wilhelmom Dörpflend) увидела значај грчких ваза за изучавање свакодневнице. Држећи у рукама остатке ових осликаних предмета, Џејн Харисон је постала свесна да су вазе биле у свакодневной употреби и да као такве представљају драгоцен извор за изучавање живота и пракси обичних људи, те дневних навика и обичаја (Ackerman 2008, 152). Рад ове ауторке која се бавила изучавањем грчке религије и митологије утицао је и на рад потоњих истраживача у овој области, попут Карла Керењија (Carl Kerényi) и Валтера Буркерта (Walter Burkert), као и на представнике Париске школе, пре свега Франсоа Лисарага (François Lissarrague), који је већину својих истраживања посветио иконографији грчких ваза у контексту грчког друштвеног живота. Из перспективе овог рада, у коме је реч о дисциплинарним сусретима антропологије и класичних студија, рад Џејн Харисон указује на још једну дисциплину која је свакако била и остала неизоставни део овог преплитања, а то је археологија.

Иако већина хелениста није прихватала антропологију (са компаративистиком) и истраживачке могућности које је ова дисциплина пружала, неколицини је ова парадигма омогућила да напусте узвишену позицију коју су класичари заузели, да промене истраживачку перспективу и отворе врата за нове увиде. Тако антропологија у проучавање антике уводи самокритику и преиспитивање. Па ипак, класичари који су пригрлили антропологију били су махом маргинализовани и то, како сматра Детјен, у једној општој деветнаестовековној клими у којој су се изграђивале велике нације, а за тај пројекат је била неопходна грандиозна прошлост, због чега су цветале историјске дисциплине које су подржавале споменуто идеологију. Раме уз раме са националном историјом стајале су и класичне науке које су

⁸ “Anthropology with its comparative method is peculiarly valuable in making the details of Greek life at least more intelligible... the Greek race was not a wild tree that had to wait for grafting in order to bear fruit. The marked individuality of the Greeks is perhaps shown so distinctively as in their art. It is, however, anthropology, that ought to have the last word on the question of originality“ (Ebeling 1920, 43–44).

исписивале духовну прошлост великих европских нација (Detienne 2007, 4)⁹. Детјенова истраживачка позиција усмерена је на комуникацију између историје и антропологије, као и на залагање за комбинацију историјских и антрополошких метода, експериментално и конструктивно, проширивање поља упоредивог, ако је могуће чак и кроз тесну сарадњу историчара и антрополога (Detienne 2008, XI)¹⁰.

Свако на своју страну: разилажење антропологије и античких студија

У историјама антрополошких идеја и прегледима античке антропологије, са Кембричким ритуалистима се завршава I фаза преплитања двеју дисциплина. Један од разлога што се антропологија дистанцирала од историјских изучавања античке Грчке и Рима свакако је напуштање еволуционистичке парадигме до чега је дошло након увида у слабости овог приступа заснованог на бројним генерализацијама. Наиме, ова су истраживања најчешће занемаривала контекст, свдећи се на становиште да „примитивни“ народи представљају (незрело и недорасло) детињство цивилизације која се перципирала као „климакс људског прогреса“ (Kuper 2005, 30). Ови увиди довели су и до промене методолошке парадигме, која се огледа, пре свега, у увођењу неопходних и дуготрајних академских теренских истраживања која су узимала у обзир специфичан друштвени и културни контекст. И док историчари дисциплине, попут Џорџа Стокинга (George Stocking) заслуге за развој нове истраживачке методе приписује већем броју антрополога попут Малиновског (Malinowski), Риверса (Rivers), Боаса (Boas), Кашинга (Cushing), Миклуха-Маклаја (Miklouho-Maclay) и Моргана (Morgan) (Stocking 1996, 209), има и оних који методолошки заокрет приписују Брониславу Малиновском. Тако Ернест Гелнер (Ernest Gellner) корениту промену методологије симболички своди на смену два главна актера, тврдећи да се „Почетни замајак у социјалној антропологији догодио када је Бронислав Малиновски заменио Сир Џејмса Фрејзера“ (Gellner 1998, 113)¹¹. У сваком случају, увиђање значаја дуготрајних теренских истраживања у антропологији значило је и престанак занимања за античке културе, уз став да хеленисти не

⁹ Детјен наглашава да је, до тренутка када је историјска наука средином XIX века добила професионални статус, ову дисциплину одликовао компаративни приступ, који је потиснула национална идеологија, која управо од тога доба почиње да осваја свет. У контексту тога да доба националне парадигме није прошло и да је то идеологија у којој данашњи савремени свет (нација) живи, није изненађујуће што су и данас приступи проучавању прошлости који настоје да успоставе компаративни модел остављени на маргини.

¹⁰ Ово је један веома важан захтев који вреди преиспитати управо уколико се узму у обзир честе предрасуде које представници ове две дисциплине имају једни према другима.

¹¹ “The baseline of social anthropology is the replacement of Sir James Frazer by Bronislaw Malinowski as the paradigmatic anthropologist.” (Gellner 1998, 113)

поседују адекватну методологију која би одговарала усвојеном етнографском приступу¹².

Тек су промене методолошких парадигми и увођење текстуалне анализе у етнологију и антропологију довеле до нових сусрета и приближавања две дисциплине, јер је управо ова метода већ била присутна код, додуше малобројних, антрополога антике. Реч је о припадницима Француске антрополошке школе антике који би се могли сврстати у II фазу преплитања антропологије и античких студија. Наравно, не треба изгубити из вида да су све класификације, па и ова, условне и артифицијелне, направљене искључиво ради бољег разумевања и увида у развој дисциплина и њихових представника, чији статус, како показује овај рад, посредно одражава не само интердисциплинарну динамику, већ и друштвено-политичку климу и односе моћи, како унутар академске заједнице, тако и шире.

Француска школа антропологије антике формира се око 1960-их година и, на иницијативу Жан-Пјера Вернана (1914–2007), окупља истраживаче у Центру Луј Жерне (Louis Gernet), који је основан у Паризу 1975, због чега се и представници овог академског правца каткада називају *Жернеови класичари* (Champagne 2015). Луј Жерне (1882–1962) свакако је био зачетник овог новог антрополошког приступа античким световима. Оно што је, по свему судећи, пресудно утицало на Жернеов приступ јесте чињеница да је осим филологије студирао социологију, и то код Емила Диркема (Émil Durkheim), што је утицало на његову методологију у проучавању антике. Па ипак, упркос овом усмерењу и пријатељству са Леви-Брилом (Lévy-Bruhl), Жерне је остао привржен проучавању искључиво античких друштава, не упуштајући се у теренска антрополошка истраживања (премда је дуго живео у Алжиру, а подручје северне Африке је било популарно за ову врсту истраживања) (Humphreys 2004, 78). Живео је скромно и повучено, на шта је, осим његове природе, вероватно утицала веза са Диркемом, као и тешка судбина која је њега и многе његове следбенике задесила у Првом светском рату¹³. У Паризу се доселио тек након Другог светског рата и тамо је почео да предаје тек 1948. године (Humphreys 2004, 80), када је већ био у позним шездесетим годинама. За његов истраживачки приступ је кључно то што је под утицајем Диркема и Моса обогатио филолошке анализе једним потпуно новим аспектом, расветљавајући развој друштва, друштвеног живота и институција, увек у специфичном контексту и успостављеном, реконструисаном систему античког друштва (Humphreys 2004, 86). Иако је ово имало огроман значај за науку, Жернеова повученост утицала је на то да његов рад остане недовољно примећен (Humphreys 2004, 87), на шта је вероватно утицала и општа академска клима у којој се сматрало да је „брак“ између антрополога и класичара непопуларан и званично окончан када је еволуционизам замењен функционализмом. На срећу, његови следбеници и

¹² То је одговарало широко распрострањеним ставовима већине хелениста који нису сматрали адекватним поређења античке и савремених култура.

¹³ Диркемов син настрадао је у рату, после чега је и Диркем умро од инфаркта 1917.

ученици, пре свега Жан-Пјер Вернан, учинили су Жернеов рад видљивијим него за живота, не само тиме што су назвали истраживачки центар по њему, већ су неговали и даље развили методологију коју је овај научник осмислио. Књига Жернеових најважнијих текстова под називом *Антропологија античке Грчке* објављена је до данас у неколико издања на француском и енглеском језику¹⁴.

Француска антрополошка школа антике

У Паризу се, у узбудљивој интелектуалној клими која је владала у том граду шездесетих година XX века, појавила група младих класичара који су, отворени за савремена теоријска струјања и фасцинирани радом Луја Жернеа, почели да изучавају античка друштва на нов начин. Најистакнутији међу њима у почетку су били Жан Пјер Вернан, Марсел Детјен (Marcel Detienne), Пјер-Видал Наке (Pierre Vidal-Naquet) и Никол Лоро (Nicole Loraux). Иако су неки радови многих представника ове школе постали класици у проучавању антике, ипак део њихове методологије и данас остаје за многе хеленисте авангардан, а за антропологе и етнологе често непознат. Једно од значајних методолошких полазишта ове школе јесте компаративистика, тј. становиште да античке културе не треба посматрати изоловано од других култура, већ да су оне упоредиве и да су поређења пожељна и у синхроној и у дијахроној перспективим те да управо такав приступ омогућава уочавање специфичности значења одређених институција или пракси, чак и када оне наизглед делују једнаке¹⁵. Управо ово компаративистичко одређење ситуирало је споменути центар Луј Жерне (le Centre Louis Gernet – Recherches comparées sur les sociétés anciennes) у мрежу у оквиру које данас функционише, а то је АННМА (Anthropologie et histoire des mondes antiques), Центар за антропологију и историју античких светова. Антропологија антике представља пресек, тј. преклапање између антропологије и историје, бавећи се проучавањем античких светова у свим аспектима и то, пре свега, друштвено-политичком, свакодневном, економском, религијском и митолошком као и креативном (књижевност, филозофија, позориште) па и когнитивном. Компаративни приступ и упоредивост античке Грчке са другим културама указује на напуштање есенцијализоване идеје о грчком „чуду“, као и преиспитивање академске колонизације грчке прошлости. У том смислу, кључни проблем и његово посматрање у новом светлу јесте преиспитивање идеје да је Грчка колевка европске цивилизације, а Грци европски узвишени преци, што је имплицирало некритичко уписивање бројних значења која се,

¹⁴ *Anthropologie de la Grèce Antique*, Paris 1968, преведена на енглески *The Anthropology of Ancient Greece* 1968.

¹⁵ Не треба изгубити из вида да оваква поређења различитих култура, било синхроно или дијахроно, нису корисна само за проучавање Другог, већ бацају ново светло и на сопствену културу, осветљавајући нам да одређене праксе и феномени нису самоподразумевајући. Тако Луј Жерне, говорећи о грчкој економији, истиче колико смо често несвесни конструисаности економских правила по којима живимо (Gernet 1981, 73–111).

заправо, не могу подразумевати. Грчка прошлост је удаљена и другачија, поседује своје особености и неопходно ју је посматрати уз константан напор да се свако значење провери и преиспита у контексту саме грчке културе. Методолошко оруђе и „временлов“ осмишљен за овакав теренски рад јесте текстуална анализа која подразумева читање античких текстова уз помоћ других античких текстова, и то свих који су нам доступни – од писаног текста у ужем смислу до текстова материјалне културе, а то су споменици и натписи на њима, нумизматика, оружје, вазе, њихова иконографија итд., у чему археологија свакако игра значајну улогу (Stevanović 2009, 7). Напуштајући уобичајену класичарску парадигму детаљне анализе и фокусирања на један уски и изоловани проблем, представници ове школе теже за успостављањем што јаснијег социо-политичког контекста и посматрања феномена у широј друштвеној и историјској перспективи (Štrebenec 2000, 8), која заправо и има за циљ разумевања Другог, а не величање себе посредством идеализоване приче о сопственим почецима и колевци. Реконструисање античког контекста омогућио је структурализам и овај приступ се управо у антропологији античких светова показао као веома користан. Несумњиво да је пресудан био утицај Клода Леви-Строса (Claude Lévi-Strauss), који је структурализам „позајмио“ из лингвистике.

Метод Француске антрополошке школе антике примењен на мит значио је напуштање идеје која је и данас врло присутна, а то је да антички мит поседује универзално значење. Вернан наглашава да је у интерпретацији митова нужно посматрати божанство у односу са другим божанствима у оквиру пантеона, а сам мит као део митолошког система коме припада. У том смислу, компаративистика подразумева константно поређење и партикуларно изучавање различитих циклуса митова и дијахронијских слојева, а не уопштавање и тражење аналогичности између различитих божанстава исте или различитих култура, као што су то чинили еволуционисти. За интерпретацију мита, наглашава Вернан, неопходно је, поред успостављања самог митолошког система, мит посматрати увек у контексту материјалног, друштвеног, духовног и религијског живота (Vernant 1990a, 144–147), што ме наводи да упоредим овај приступ античком миту са Бартовим семиолошким приступом миту, који је у савременом друштву медијски посредован, а описан је у његовом чувеном тексту *Мит данас* (Bart 1979)¹⁶. Иако фокусиран на мит *данас*, Барт се дотиче овог питања и ван савремености, указујући на важност (историјског) контекста за сваки мит. „Бавила се прошлосту или садашњосту, митологија може да буде само историјски утемељена, јер мит је говор који је одабрала историја.“ (Bart 1979, 230)¹⁷. Спона између Бартовог односа према миту у савременом контексту и односа према античком миту такође се огледа и у преиспитивању савремених митологизовања антике и

¹⁶ Ролан Барт је текст *Le mythe aujourd'hui* први пут објавио у првом издању књиге *Mythologies*. Код нас је објављен превод 1979. у књизи *Књижевност, митологија, семиологија*.

¹⁷ Упркос несумњивим преклапањима, у раду Вернана и других представника Школе, Барт је ретко цитиран (Champagne 2015, 30).

античке митологије које Вернан деконструише интерпретацијом мита у античком контексту¹⁸.

О Едипу – са комплексом или без њега

Како бих илустрвала споменуто методологију, тј. структуралну анализу Париске школе, представићу упоредо Вернанову и Леви-Стросову анализу мита о Едипу из текста “The Structural Study of Myth”, објављеног 1955. Након ове анализе постаће јасне специфичности структуралног антрополошког приступа о коме је реч, као и због чега је сам Вернан тврдио да је приступ француских антрополога антике ближи структуралистичкој анализи коју је Леви-Строс применио на мит о Асдивалу, него на мит о Едипу. Осврћу се, потом и на текст „Едип без комплекса“ (1996) у коме се Вернан бави митом о Едипу из Софоклове трагедије *Краљ Едип*, који је послужио Фројду да њиме не само именује, већ и докаже психолошку појаву коју је проучавао, а коју је описао као склоност деце у раном детињству да осећају изузетну приврженост према једном родитељу и мржњу према другом. Када се ова психолошка појава, коју је Фројд сматрао фазом детињег развоја, не разреши на адекватан начин током дечјег сазревања, она може довести до психозе коју је чувени психоаналитичар именовано *Едипов комплекс*.

Леви-Стросова интерпретација мита о Едипу заправо је овом антропологу послужила као илустрација структуралистичке методологије, коју је проблематизовао и образложио у тексту *Структура митова*, при чему се и сам донекле оградио од овог читања, утолико што себе није сматрао стручњаком за античку Грчку. У уводном делу текста Леви-Строс образлаже свој структуралистички приступ упоређујући, у сосировском духу, мит и језик (као системе). Дефинишући мит као *говор*, он полази од лингвистичког структуралистичког становишта да језичко значење није одређено појединачним језичким елементима (низовима гласова), већ односима између њих. Прихватајући значај ове релационе функције, Леви-Строс је преводи у систем мита и наглашава да је мит нужно посматрати као целовити систем за чију је интерпретацију неопходно узети у обзир све елементе у њиховим међусобним односима, како различите митове истог циклуса, тако и низ различитих верзија мита (чије постојање је једна од важних одлика мита)¹⁹. У том смислу, Леви-Строс посматра мит у оквиру структуре, тврдећи да се значење може разумети тек када схватимо међусобне односе датог система, тј.

¹⁸ Барт своди мит на семиолошки систем и то другостепени. Наглашавајући оно што свака семиолошка теорија тврди, а то је да је однос између означитеља и означеног увек произвољан, Барт указује на то да до митологизације долази управо на оном месту на коме се веза између означитеља и означеног натурализује и претвара да је „природна“, тј. на оном месту где је та веза мотивисана. То је заводљива клопка мита у којој Барт препознаје етички проблем (Барт 1979, 246). Није ли управо то лажно представљање везе између знака и означеног омогућило трајање идеје, тј. мита о универзалности грчких митова?

¹⁹ Ипак, у интерпретацији која следи, овај последњи постулат аутор занемарује.

структуре као тоталитета (Леви-Строс 1996, 216-217)²⁰. Управо полазећи од ове претпоставке аутор ниже митеме, као у музичкој хармонији:

1	2	3	4
Кадмо тражи сестру Европу коју је силовао Зевс		Кадмо убија змаја	
	Спарти се међусобно убијају		Лабдак (Лајев отац = <i>хром</i> (?))
	Едип убија оца Лаја		Лај (Едипов отац) = кривоног (?)
		Едип убија Сфингу	
Едип се жени мајком Јокастом		Етеокле убија брата Полиника	Едип = <i>отеченог стопала</i> (?)
Антигона сахрањује брата Полиника упркос забрани			

Што се самог ишчтавања ових односа тиче, Леви-Строс образлаже две могућности. Једна је уобичајени тип читања, с лева на десно, одозго на доле, док друга представља интерпретативни модел посредством посматрања колоне по колоне (вертикално), тако да се свака од њих може свести на једно значење. У првој колони, где се јавља инцестуозни брак и сахрана брата упркос забрани, крвни односи су прецењени, а у другој, у којој се појављују убиства, крвни односи су занемарени. Трећи стубац у вези је са убиством чудовишта, а у четвртог се појављује наглашена мана која означава тешкоћу у ходању, што је елемент који, према Леви-Стросу, указује на везу са аутохтоним пореклом људи. Након што је значење колона рашчлањено, посматра се веза између појединих колона, при чему је однос између прве и

²⁰ Леви-Строс такође истиче да, попут говора, и мит има реверзибилно и иреверзибилно време, тј. оно које тече и оно које је у неком смислу непроменљиво, те је и мит нужно посматрати и као историјски и као аисторијски конструкт, наглашавајући да „Митској мисли није ништа сличније од политичке идеологије“ (Леви-Строс 1996, 217).

друге упоредив са односом између треће и четврте, у којимасе очитује веза између монструма и људи. У целини, ова интерпретација своди мит на проблематизацију промене схватања о пореклу људи, тј. предочава однос према питању јесу ли људи аутохтони или су рођени из везе мушкарца и жене.

Вернан одаје признање Леви-Стросу за утицај који је извршио на њега увођењем структуралистичке методе у антропологију, омогућивши иновације и отварање нове перспективе у изучавању античких друштава и њихових митова. Па ипак, што се мита о Едипу тиче, његов став је да ово није најуспешнија интерпретација коју је извео Леви-Строс, истичући да јој недостаје контекстуализација и да је приступ одабиру митема произвољан, што се заправо своди на критику позиције према којој овај мит има универзално значење (Vernant 1990b, 249). У наставку текста, Вернан наглашава да је Леви-Строс имао потпуно другачији приступ у анализи мита о Асдивалу (Asdiwalu), који је први пут објавио само две године касније, 1957²¹. Овај пут је Леви-Строс строго поштовао културне и етнографске чиниоце који чине контекст, као и различите верзије мита Цимшијан Индијанаца са пацифичких обала Канаде, узимајући у обзир низ различитих фактора и елемената, пре свега простор, популацију, друштвене структуре, еколошки систем, сезонске миграције становништва, производњу и исхрану, родбинске односе, веровања и религијске праксе, чиме је, како наглашава Вернан, Леви-Строс заправо спровео ону врсту структуралне анализе мита за какву се и сам залагао, а на коју се и Вернан угледао (Vernant 1990b, 250–251; Levi-Strauss 1988, 132–183). Стога се може претпоставити да је Леви-Стросов приступ Едипу и уопште одлука да му управо овај мит послужи као „методолошки модел“, претрпео утицај општеприхваћених ставова о античким митовима као универзалним, те је и сам Леви-Строс пренебрегнуо контекстуализацију, коју је иначе сматрао нужном, поставши тако жртва става о античкој Грчкој који је дубоко укореван у представе о европској култури, о чему Марсел Детјен каже:

Наши Грци уткани су у срж традиције већ неколико векова на такав начин да подржавају осећај универзалног толико снажно да су омогућили конзерваторима данашњице и сутрашњице најшире могуће замисливо поље. Генерације угледних хелениста успеле су да убеди свет да су Грци први развили „осећај за универзално“... (Detienne 2007, 60)²².

Један од примера академске критике и разобличавања оваквог становишта налази се у Вернановом тексту „Едип без комплекса“ (Vernant 1993), који ће послужити и као илустрација методолошког приступа Француске антрополошке школе антике. Пре него што пређем на приказ Вернановог текста, подсетићу укратко о чему је реч у овом миту. Тебански краљевски пар Лај и Јокаста дуго нису имали деце, и то због пророчанства

²¹ Касније је овај текст уврштен у *Anthropologie structurale deux* (1973); в. "Asdiwalova ju-načka djela", у *Strukturalna antropologija 2*, 132–183. Zagreb: Školska knjiga 1988.

²² Упореди De Romilly (1992, 298).

према коме би њихово дете, уколико се роди, убило оца и оженило се својом мајком. Ипак, жеља за мајчинством потакнула је Јокасту да напије Лаја и остане трудна. Девет месеци касније родио се Едип. У страху од пророчанства, Лај је дао наређење свом слуги да одведе дете далеко у шуму и убије га. Човек са дететом у рукама ипак се сажалио и, не смогавши снаге за тако бруталан чин, предао је дете пастиру који је Едипа однео коринтском краљевском пару Полибу и Мерови, који нису могли имати децу. Када је Едип одрастао, посумњао је у своје порекло и, да би избегао страшну судбину коју му је делфијска пророчица Питија изрекла, одлучио је да отпутује далеко од родитеља који су га одогојили. Па ипак, на путу за Тебу, несвестан са ким је ушао у сукоб, он убија Лаја, свога оца. Када је одговорио на Сфингину загонетку и ослободио Тебу овог чудовишта, Тебанци су га наградили тиме што су га оженили краљицом која је недавно остала без супруга. На томе месту почиње заплет Софокловог *Краља Едипа* и заправо се читава трагедија бави Едиповим настојањем да сазна зашто грађане Тебе поново убија куга, односно ко је одговоран за убиство њиховог некадашњег краља. Када је на крају трагедије сазнао да је убиство починио он (иако у самоодбрани), Едип је одлучио да се ослепи.

Вернан полази од чувене Фројдове теорије о Едиповом комплексу, указујући на чињеницу да је то пре свега пример уписивања значења у мит, а не интерпретација која може имати тежину и дати допринос изучавању антике, управо због тога што Фројд потпуно занемарује антички контекст у коме се мит појављује. Вернан наглашава да је реч о верзији мита коју је креирао Софокле и то за потребе позоришта које је у V в.п.н.е. представљало институцију полиса у коју су одлазили сви одрасли грађани. Смештајући овај мит у просторно-временски оквир, Вернан истиче оно што Фројд непрекидно занемарује, а то је историјски, друштвени и културни контекст. Поред тога, одбацује Фројдову тезу да је људска душа увек иста и непроменљива, у складу са тезама историјске психологије, још једне дисциплине кључне за антропологију античких светова, коју је развио Игнас Мајерсон (Ignase Meyerson). Осим одбацивања идеје о универзалности људске душе, слабост Фројдове тезе је, према Вернану, и та што психолошку појаву изједначава са искуством у позоришту, наглашавајући да Софоклова трагедија никако не може бити доказ психичког феномена који је примећен и проучаван крајем XIX и почетком XX века (Vernant 1993).

Осврћући се на друштвено-политичке прилике Атине 429. г.п.н.е., када је Софоклов *Краљ Едип* одигран, у тексту се наглашава да је демократски политички систем био у то доба још увек нов, као и закони и читав законодавни систем које је увео Солон. Стога, мит о Едипу у овој трагедији рефлектује кључно питање времена у коме је ова драма настала, а то је проблем људске одговорности, односно – у којој мери на судбину људи утиче воља богова, а у којој мери је особа сама одговорна за себе. И премда је Едипова судбина исписана пре његовог рођења и изречена у пророчанству, што указује на фаталистички аспект, Едип преузима одговорност за своје поступке и ослепљује се, што је заправо иновација која се први пут појављује

у овом миту (Vernant 1993). Тако се и у овом примеру очитује аспект грчке митологије о коме је писао Вернан на другом месту, разматрајући проблем полисемије и адекватних методолошких а, у крајњој инстанци, и наших когнитивних могућности разумевања мита, сагледавањем да је посредни „нека друга врста логике: не бинарна, која подразумева *да* или *не*, већ логика другачија од *логоса*“ (Vernant 1990b, 260)²³.

Овај кратак приказ Вернанове анализе делимична је илустрација метода Француских антрополога антике, према којој се врши реконструкција контекста и обавља контекстуална интерпретација, што отвара мултидимензионалну перспективу, која се често губи у историјским истраживањима. На тај начин не само да се отварају свеобухватнији погледи у прошлост, већ се мења и перспектива према савремености и свим оним талозима знања које смо мислили да поседујемо, а заправо су последица укореењених представа о антици, али и о нама самима. Поред тога, чини се да се структурални приступ ни у једном истраживачком подручју није показао толико плодан, као у антропологији античких светова.

Закључак

Један од главних савремених заговорника антрополошког приступа антици, Марсел Детјен истиче да је антропологија „рођена компаративна“ (Detienne 2007, 129). Иако је ово свакако важило за почетке антропологије, сама дисциплина је променама теоријских парадигми и приступа изгубила интересовање за дијахронијску компаративистику, која није остављала могућност теренског истраживања. Па ипак, текстуална анализа која заправо подразумева интерпретацију и читање свих могућих типова текстова (визуелних, медијских, ИТ итд.) и стварање нових терена који не захтевају нужно физичко кретање особе по њима, поново приближава антропологију и етнологију методологији Француске антрополошке школе антике, која исто тако узима текстове у најширем смислу, настојећи да реконструише контекст и у њему ишчитава и интерпретира текстове једне уз помоћ других. У широкој палети тема којима се антропологија античких светова бави – од друштвених институција и државног уређења, преко митова, богиња и богова различитог (и променљивог) ранга и значаја, до ритуала, религијских пракси и њихових трансформација, свакодневног живота и смрти као и идеологија које је неизбежно прате, поређења са другим античким или савременим културама показала су се драгоценим, и то не само да би се указивало на специфичности античких феномена, већ и повратно – да би се из нове перспективе сагледала савременост, као и позиција особе која истражује. Француска античка антропологија захваљујући сусрету античких студија и антропологије уводи

²³ „...another kind of logic: not the binary logic of yes or no but a logic different from that of the *logos*.“ (Vernant 1990b, 260).

драгоцену истраживачку перспективу која омогућава дубље антрополошке увиде и изоштрени, вишедимензионални антрополошки поглед у прошлост²⁴.

Литература

- Ackerman, Robert. 2008. "Anthropology and Classics." In *A New History of Anthropology*, ed. by Henrika Kuklick, 143–158. Malden, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing.
- Bart, Rolan. 1979. *Književnost Mitologija Semiologija*, preveo Ivan Čolović. Beograd: Nolit, Sazvežđa.
- Champagne, Roland A. 2015. *The Methods of the Gernet Classicists, The Structuralists on Myth*. London and New York: Routledge.
- De Romilly, Jacqueline. 1992. *Pourquoi la Grèce?* Paris: de Fallois.
- Detienne, Marcel. 2007. *The Greeks and Us. A Comparative Anthropology of Ancient Greece*, translated by Janet Lloyd. Cambridge, Malden: Polity Press.
- Detienne, Marcel. 2008. *Comparing the Uncomparable*. Stanford: Stanford University Press.
- Dosses, François. 1998. *History of Structuralism, Vol. 1: The Rising Sign 1945–1966*, translated by Deborah Glassman. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Ebeling, Herman Louis. 1920. "Anthropology and the Classics." *The Classical Weekly*, vol. 14, November 15, 1920: 41–44. <http://www.jstor.org/stable/10.2307/4388061>. Pristupljeno 26. oktobra 2017. DOI: 10.2307/4388061.
- Gellner, Ernest. 1998. *Language and Solituted: Wittgenstein, Malinowski, and the Habsburg dilemma*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gernet, Louis. 1981. *The Anthropology of Ancient Greece*, translated by John Hamilton and Blaise Nagy. Baltimore, London: The John Hopkins University.
- Gernet, Louis. 1981. "The Mythical Idea of Value in Greece." In *The Anthropology of Ancient Greece*, translated by John Hamilton and Blaise Nagy, 73–111. Baltimore, London: John Hopkins University.
- Lévi-Strauss, Claude. 1955. "The Structural Study of Myth." *The Journal of American Folklore*, vol. 68, No. 270, Myth: A Symposium (Oct.-Dec.,

²⁴ Школа Анала, која је представља усмерење француских историографа XX века, само делимично је у овоме успела управо због тога што је код многих представника ове школе могуће препознати укорењеност у националну парадигму и натурализовање овог идеолошког концепта који задире у срж изучавања прошлости (Detienne 2007, 94).

- 1955): 428–444. Objavljeno u American Folklore Society, URL: <http://www.jstor.org/stable/536768>. Pristupljeno 27. avgusta 2017.
- Lévi-Strauss, Claude. 1957. “La geste d’Asdiwal.” *Annales de l’École pratique des hautes études*, Année 1957, 66: 3–43.
- Lévi-Strauss, Claude. 1988. „Asdiwalova junačka djela“. U *Strukturalna antropologija 2*, 132–183. Zagreb: Školska knjiga.
- Kluckhohn Clyde. 1949. *Mirror for Man: The Relation of Anthropology to Modern Life*. Greenwich: Fawcett.
- Kuper, Adam. 2005. *The Reinvention of Primitive Society, Transformations of a Myth*. London & New York: Routledge.
- Renan, Ernest. 1930. *Uspomene iz detinjstva i mladosti*. Beograd: SKZ.
- Stevanović, Lada. 2009. *Laughing at the Funeral: Gender and Anthropology in the Greek Funerary Rites*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Stocking, George W. 1989, “The Ethnographic Sensibility of the 1920s and the Dualism of the Anthropological Tradition.” In *History of Anthropology vol. 6, Romantic Motives, Essays on Anthropological Sensibility*, ed. By George W. Stocking, 208–270. Wisconsin, London: The University of Wisconsin Press.
- Štребенс, Darja. 2000. „Pogledi na antičnega človeka.“ U *Podoba pogled pomen, Zbornik tekstov iz antropologije antičnih svetov*, ur. Darja Štребенс, Svetlana Slapšak, 7–10. Ljubljana: ŠOU.
- Vernant, Jean-Pierre. 1990a. “Between the Beasts and the Gods From the Gardens of Adonis to the Mythology of Spices.” In *Myth and Society in Ancient Greece*, translated by Janet Lloyd, 143–182. New York: Zone Books.
- Vernant, Jean-Pierre. 1990b. “The Reason of Myth.” In *Myth and Society in Ancient Greece*, translated by Janet Lloyd, 203–261. New York: Zone Books.
- Vernant, Jean-Pierre. 1993. „Edip bez kompleksa.“ U *Mit i tragedija u antičkoj Grčkoj I*, prev. Živojin Živojnović, 89–119. Novi Sad, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Vernant, Jean-Pierre. 1996. “Oedipus without the Complex.” In *Myth and Tragedy in Ancient Greece*, ed. by Vernant, PierreVidal-Naquet, translated by Janete Lloyd, 85–111. New York: Zone Books.
- Vidal-Nake, Pjer. 2003. „Renan i grčko čudo.“ U *Grčka demokracija u historiji*, 192–207. Gradac: Alef.

Примљено / Received: 05. 02. 2018.

Прихваћено / Accepted: 03. 05. 2018.

Марина Симић

Факултет политичких наука – Универзитет у Београду
marina.simic@fpn.bg.ac.rs

Даница Јовић

Филолошки факултет – Универзитет у Београду
danicajjovic@gmail.com

Антропологија и фолклористика: проблем тумачења фолклорног дела и теорија Алфреда Гела¹

У овом раду бавимо се односом антропологије и фолклористике. При томе нас пре свега занимају теоријске и методолошке сличности и разлике између ове две дисциплине, а мање институционална (политичка) решења која су произвела одређене форме знања. Чини се да је разлика између фолклористике и антропологије пре свега у томе што се антропологија фокусира на социјални и културни „контекст” процеса, појава и артефаката, док се фолклористика, у својим почецима, бавила проучавањем фолклорних уметничких форми. Антрополошки приступ у фолклористици допринео је да се фолклор посматра у конкретној комуникативној ситуацији, те да се фолклорне форме сагледају у друштвеном и културном контексту у којем настају, чиме се проширују границе проучавања и шири опсег самог појма фолклора. Антропологија би из фолклористике могла да преузме разумевање фолклора као „естетске интервенције” у култури/друштву и питањима фолклора приступи ван социолошких парадигми „друштвене функције”. У том смислу, предлажемо употребу теорије уметности Алфреда Гела, као експериментални покушај проширивања простора за сусрет ове две дисциплине.

Кључне речи: антропологија, фолклористика, социјални и културни контекст, теорија уметности Алфреда Гела

Anthropology and Folkloristics: Alfred Gell's Theory of Art and Understanding of Folklore

This paper investigates the relationship between anthropology and folkloristics. We are interested in theoretical and methodological similarities and differences between these

¹ Овај текст је настао као резултат истраживања на пројекту бр. 177026 „Културно наслеђе и идентитет”, који у целости финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

disciplines, rather than in institutional (political) solutions that differentiated the two and produced certain forms of knowledge. It seems that the main difference between folkloristics and anthropology lays in anthropological focus on social and cultural *context* and processes, while traditional folkloristics focus on folklore forms as such. Contemporary folklore studies remake anthropological idea that “folklore” is a form of communication that has to be understood in its social and cultural context. However, we believe that anthropology has still to expand its view of folklore in order to go beyond its traditional paradigms of social contextualisation that basically interpret all social phenomena in structural functionalist paradigm. In that sense, we suggest Alfred Gell’s theory of art as an experimental attempt for building of a new theoretical foundation for both disciplines.

Key words: anthropology, folkloristics, social and cultural contexts, Alfred Gell’s theory

Увод

У овом раду бавимо се односом антропологије и фолклористике. Иако њихова историјска дивергенција није скорашња, њихова институционализација и историја промена теоријских парадигми у различитим академским срединама показују значајан међусобни утицај, што омогућава паралелни приказ њиховог развоја и међусобног утицаја. При томе нас пре свега занимају теоријске и методолошке сличности и разлике између антропологије и фолклористике, а мање институционална (политичка) решења која су произвела одређене форме знања (али истовремено била и њихова последица). Стога је наш рад и прегледни, али и експериментални позив за увођење нових теорија, пре свега теорије уметности Алфреда Гела, за коју нам се чини да би могла допринети плодотворном сусрету ових двеју дисциплина. При томе ћемо посебну пажњу посветити проблему „контекста“ тумачења фолклорног дела, које је било од кључне важности и за разумевање фолклора и за дефинисање фолклористике као дисциплине.

У својим почецима фолклористичка проучавања била су усмерена на уметничку форму/дело као такво, те на компаративно изучавање тема и мотива, усмеравајући се, кад је у питању усмена књижевност, на текст и поетичке и стилске особине текста оствареног у виду жанра. У антропологији су пак уметничке форме посматране као „културни” артефакти, или као „друштвене чињенице”, чије значење се ишчитава у односу на друге друштвене чињенице, у склопу различито замишљених целина културе и/или друштва. Од краја шездесетих година двадесетог века и утицаја антрополошких студија развија се контекстуални приступ у проучавању фолклора. Промена теоријско-методолошке парадигме донела је низ студија које су се бавиле перформансом, али и друштвеним и културним контекстом у оквиру кога се посматра фолклорно дело. Разматрајући питање контекста у фолклористици и антропологији, сматрамо да је разумевање контекста као оквира тумачења и дефинисања фолклора један од важнијих теоријских проблема обе дисциплине, због чега му посвећујемо пажњу у даљем тексту. Покушаћемо притом да понудимо иновацију (експеримент) у тумачењу

фолклора, која би се ослањала на теорију Алфреда Гела, чији рад означава прекретницу у савременој антропологији уметности и који би могао послужити као инспирација за реиновацију обе дисциплине. Гелова теорија изазвала је читаву малу револуцију у антропологији уметности, учинивши антропологију уметности истински релевантном за савремену историју уметности и археологију као академске дисциплине (в. нпр. Osborne and Tanner 2007a; van Eck 2015; Chua and Elliot 2013). Гелова теорија односи се пре свега на ликовне уметности и материјални фолклор, и наше питање је како се неке од њених теоријских консеквенци могу применити и на друге форме (фолклорне) уметности². Притом наш предлог није да Гелову теорију понудимо као свеобухватну парадигму за тумачење фолклора, већ пре да укажемо на њене могућности у овој области, које нам се не чине довољно истраженим.

Кратка историја сусрета: фолклористичка перспектива

Однос фолклористике и антропологије више пута је био предмет расправа у којима су проучаваоци пажњу посвећивали управо начину на који су се ове две дисциплине односиле према самом предмету њиховог проучавања – фолклору. Тако се у раду Вилијама Баскома из средине прошлог века, који сумира однос између фолклора и антропологије, говори о „литерарном и антрополошком приступу”, који су „комплементарни”. Међутим, како овај аутор наводи, „две групе фолклориста радије су радиле одвојено него заједно на заједничком пољу интересовања” (Bascom 1953, 283)³. Антропологија се у САД и Британији етаблирала као засебна академска дисциплина почетком двадестог века, док је фолклористика и даље била неинституционализована, аматерска област (в. Bennett 1997; Wood 2015). Тако је у својим почецима фолклористика била фокусирана првенствено на прикупљање оног сегмента фолклора који зовемо усменом/народном књижевношћу. Прикупљање, архивирање и класификација у фолклористици поступци су који су се развили под утицајем „деветнаестовековне позитивистичке реакције на неке више спекулативне идеје о фолклору које су у то време превладале” (Ben-Amos 1971, 15). Фолклористика је тако себи створила одређена ограничења која су била и последица фокусирања на фолклорне предмете (усмене или материјалне) као на независне чињенице. Драгана Антонијевић сматра да је овај, „први правац” (Antonijević 2010, 8) у

² Гелова теорија уметности је доследно „антисемиотичка“ и изграђена на разумевању материјалне културе, па ћемо се стога посебно осврнути на проблем примене ове теорије на језичка (уметничка) фолклорна дела. Иако језик има „значања“ која материјална дела немају, сматрамо да се лингвистичко-семантичка тумачења могу допунити Геловом теоријом „агенности“ – „чињења“ (*doing*). У том смислу, антрополошка теорија уметности замишљена је као теорија агенности, при чему је за разумевање уметничког дела кључна идеја „контекста“, којој ћемо посветити посебну пажњу.

³ В. Баском у свом чланку указује на приступ фолклору две организације: Modern Language Association и American Anthropological Association (Bascom 1953).

проучавању фолклора тако припао филолозима јер су се они бавили усменом књижевношћу, проучавањем порекла и старине приповедака и песама, ослањајући се на методе које су примарно биле антрополошке, попут културног еволуционизма, а које је антропологија већ на почетку двадесетог века одбацила (в. Bascom 1953). Као што објашњава Драгана Антонијевић,

„ovaj komparativni i evolutivno-difuzionistički pristup, nastao u poslednjoj četvrtini XIX veka, bio je, uz etnološke i poneke funkcionalističke interpretacije, praktično jedini analitički model korišćen u međunarodnoj folkloristici sve do sredine XX veka, a i duže u nekim naučnim sredinama koje su se sporo menjale i teško oslobađale ovih uhodanih pristupa čiji su krajnji interpretativni dometi ipak bili ograničeni, a istraživanja pre svega usmerena na sakupljanje i arhiviranje građe, proučavanje motiva i tipova priča, njihovih varijanti, međusobnih uticaja kroz difuziju, te umetničkih i stilskih osobina folklornih žanrova” (Antonijević 2010, 9).

Фолклористика је тако била утемељена у књижевности и филологији и усредсређена на објекат, текст приче, песме, пословице или чак изоловану реч (Ben-Amos 1971, 15), док су друге дисциплине „укључиле фолклор у своје проучавање само као рефлексију или пројекцију других феномена” (Ben-Amos 1971, 15).

У то време британска и америчка антропологија заснивале су се на проучавању „удаљених других” и њиховог начина живота⁴, посматрајући, између осталог, фолклор као важан али не и једини део проучаване културе. Баском истиче да би етнографске студије давале непотпуне описе уколико би изоставиле приче, митове, предања, загонетке и друге фолклорне форме (Bascom 1953, 284), али су оне имале истраживачки значај само као део „културне целине”. Тако је „фолклор проучаван у антропологији јер је део културе. Он је део човекове научене традиције и обичаја, део друштвеног наслеђа. Он може бити анализиран на исти начин и као други обичаји и традиције, у погледу форме и функције, или у смислу односа са другим аспектима културе” (Bascom 1953, 286).

Овај фокус на културу, као на оквир тумачења фолклорног дела постаће важна тачка сусрета антропологије и фолклористике од средине двадесетог века, када у фолклористици долази до такозваног „заокрета” од проучавања фолклорног текста ка проучавању контекста у коме се фолклорни процес одвија. Дан Бен-Амос, један од родоначелника контекстуалне фолклористике, указао је на то да је неопходно променити начин посматрања фолклора. Уместо да се фолклор посматра као „скупина ствари”, која укључује „приче, музику, веровања и материјалне предмете” (Ben-Amos 1971, 9), треба се фокусирати на саму природу фолклора и „проучавати појаве онако како постоје” у контексту културе (Ben-Amos 1971, 9).

⁴ На сличан начин, европска етнологија заснивала се на проучавању „народа” – руралног становништва, унутрашњих, „класних” других. Не улазећи у природу и значај ове разлике, важно је истаћи да у разумевању фолклора није било много разлике (в. Antonijević 2010).

Идеја контекста у фолклору није била нова, а за њено интересовање међу фолклористима заслужан је Б. Малиновски, који је нагласио значај перформанса и социјалних околности прозних наратива (в. Vascom 1983, 164; Ven-Amos 1993, 209–210). „Текст је, наравно, екстремно важан, али без контекста он је беживотан” (Малиновски у Vascom 1983, 164). Имајући у виду рад Малиновског, 1954. године Вилијам Баском указује на важност бележења „социјалног контекста фолклора, који подразумева време и место причања одређених облика, идентитет приповедача и структуру публике, везу између приповедача и текста, коришћење драмских и реторичких делова у извођењу, учествовање публике, народну класификацију традиционалних жанрова и ставове људи који се у њима рефлектују” (Ven-Amos 1993, 209).

Фолклор можемо посматрати као корпус знања, начин мишљења или врсту уметности, при чему ове три категорије нису међусобно искључиве. У раду „Према дефиницији фолклора у контексту” (1971) (“*Toward a Definition of Folklore in Context*”) Бен Амос се пре свега фокусира на фолклор као уметнички процес. Фолклор је тако „комуникативни процес”, уметничка интеракција у малим групама, која се може одвијати у сваком комуникацијском медију – језичком, музичком, драмском... Уместо да се фолклорно дело, било да се ради о делу материјалне или духовне културе, посматра као реликт из прошлости који треба сакупити и сачувати⁵, потребно је посматрати га у контексту у коме настаје, занемарујући старију дихотомију процес : производ. „Причање је прича; стога су приповедач, његова прича и његова публика повезани једно с другим као делови једног континуума, који је комуникативни догађај” (Ben-Amos 1971, 10).

Анализа перформанса и контекстуална анализа, међутим, показале су своје недостатке почетком осамдесетих година двадесетог века (в. Antonijević 2010, 12–13; уп. Kovačević 2009), јер се „усмеравањем на опис „извођачког догађаја” и социјалног окружења губе границе између етнологије и фолклористике, чиме се девалвира сам текст и нуде партикуларизоване слике” (Jones/ Џонс у Ђорђевић Белић 2017, 20; види и Воšković Stulli 1983, 134–150; Милошевић Ђорђевић 1988, 558)⁶. Новије контекстуално усмерене студије

⁵ На сликовит начин Дандис објашњава како су се у почетку фолклористи односили према предмету свог проучавања: „Фолклорна дела су третирана као ретка егзотика, метафорички говорећи, игле су пробадане кроз њих и излагани су у витрине тако да је скоро немогуће замислити да су фолклорна дела икада била жива (тј. извођена)” (Dundes 2005, 388). Слична ситуација постојала је и у раној антропологији, поготово оној музејској. Међутим, то се променило са развојем идеје теренског рада из којег израста савремена идеја контекста проучаваних појава.

⁶ У том смислу, структуралне анализе фолклорних текстова које се ослањају на рад Владимира Пропа (у нашој средини в. Милошевић Ђорђевић 2000, Антонијевић 2010) и Леви-Строса (в. нпр. Антонијевић 1991, Samardžija 1987) имају за циљ откривање дубљих културних значења и неуралгичних тачака друштва у којем настају. Посебно је Леви-Стросов структурализам био значајан за проучавање фолклорних усмених творевина, јер је омогућавао не само формално рашчлањивање фолклорне форме већ и разумевање „дубоких структура“, које су откривале универзалност људског ума, али и специфичности

фолклора предност дају, на пример, улози „конкретног комуникативног контекста ситуације извођења у текстуализацији песме“ (Ђорђевић 2010, 147), у коме се креирају или потврђују социјалне улоге певача или приповедача у друштву. Да бисмо добро разумели фолклор, његово значење и значај за средину у којој настаје, неопходно је имати у виду да „фолклорни текстови немају јединствена значења”, да свака употреба фолклорног текста „конотира претходни контекст као интегрални део његовог сета значења“ (Ben-Amos 1993, 211). Фолклорни текст функционише и унутар других текстова (етнографских, литерарних, публицистичких, у оквиру мемоарско-биографских текстова итд.), што значи да његове семантичке и стилске карактеристике варирају, а значење није непроменљиво.

Сматрамо да фолклор треба посматрати као комуникацијски процес у којем настаје (уметничко), фолклорно дело. Фолклорна комуникација је уједно и уметничка комуникација, чије је главно обележје „*zbivanje u kontekstu*” (Lozica 2010, 176), које најчешће фолклористи бележе и чувају, издвајајући га из оригиналног контекста с циљем трајног очувања у датој форми, која самим извођачима фолклорног дела не мора бити важна. С тим у вези, истраживачи фолклора напомињу да практичне улоге фолклора могу бити израженије од његове естетске улоге, те да је „*svjesna estetska funkcija strana folklornom procesu*”, премда она може постојати, нпр. код добрих приповедача или певача, премда ни код њих неће постојати потреба за чувањем дела (Lozica 2010, 177). Водећи се том логиком, неким фолклорним облицима, као што су нпр. усмена предања, одузимана је уметничка вредност, а наглашавана експликаторна улога у заједници⁷. Међутим, овакво схватање естетског сувише је уско и недвосмислено евроцентрично (о чему ће бити речи даље у раду) и сматрамо да се о фолклорним облицима, било да се ради о делима материјалне или духовне културе, може говорити као о естетским делима. Односу фолклора и уметности потребно је посветити посебну пажњу, а на овом месту важно је указати на неопходност посматрања фолклорног процеса као уметничког. Покушали смо да укажемо на то да је фолклорно

појединачних друштава и култура. Тако, у структуралној анализи српских бајки Д. Антонијевић (1991) узима у обзир српску традиционалну културу, поглед на свет, веровања и норме који се на симболичком нивоу откривају у фолклорном тексту.

⁷ Предања (*Sagen*), још од времена Браће Грим, посматрана су као приче које су више историчне и са практичном улогом, за разлику од бајки (*Märchen*), које су поетичније (о односу бајка и предања види нпр. Вити 1981). Слично је предања посматрао Вук Стефановић Караџић, који их је издвојио од осталих приповедака и дао им посебно место у *Животу и обичајима народа српског (Вјерованье ствари којијех нема, Постање гдјекојих ствари, Лунаци и коњи њихови)*. С обзиром на то да је указивано на везу предања са народним веровањем и историјом, истицана је њихова практична намена у колективу, а одузимана им је естетска вредност, због чега нису посматрана као део усмене прозе. Проучаваоци су указивали на то да предања, а нарочито митолошко-демонолошка, немају естетску функцију, да је њихова улога да илуструју одређено веровање у заједници, због чега често није ни бележен цео текст предања (Adonyeva, Olson 2011, 134–135). Овакав поступак прикупљања био је карактеристичан за деветнаести век и у нашој научној средини, што је свакако значило и да су основни подаци о контексту изостајали из теренских записа.

дело увек „дело у контексту“, које су различити истраживачи означавали као перформанс, друштвену ситуацију или пак културу. Питање контекста посебно је значајно за тумачење фолклорног дела, јер оно одређује теоријски метаоквир његовог тумачења. У наредном одељку фокусираћемо се на теорију уметности Алфреда Гела и покушати да установимо на које начине би се ова теорија могла применити на фолклор уопште.

Тумачење „контекста“ уметничког дела и теорија Алфреда Гела

Традиционални антрополошки оквир за тумачење уметности, па и оне фолклорне била је „култура“. Тако Родерик Урвик Сајс (Sayce 1956), стручњак за „примитивну уметност“ у свом пленарном говору на скупу британског Друштва фолклориста, наводи да су методолошке основе антропологије и фолклора исте („теренски рад“), али да је разлика између ове две дисциплине у томе што антропологија проучава фолклор „других“, а фолклористика онај „домаћи“⁸. Контекст за тумачење „фолклора“ за Сајса је „култура“, коју, следећи Тејлорову традиционалну дефиницију⁹, схвата као „живу, органску целину“, која укључује све „људске активности“ и „резултате тих активности“ (ibid, 66). Овако широко схваћена идеја културе, остаће мање-више доминантан, иако често имплицитан оквир тумачења уметности у антропологији, поготово британској. Тако, на пример, за Церемија Кутија, једног од најзначајнијих антрополога уметности, антропологија уметности треба да се бави разумевањем „формалних квалитета који се као такви препознају и вреднују унутар неког друштва, као и репертоаром визуелених вештина кроз које се остварују“ (наведено према Tanner and Osborne 2007b, 6). Гелов приговор је да овакви покушаји апстраховања специфичних „културних естетика“ усвајају савремене кантовске концепте безинтересног свиђања и изостављају друштвену основу концепта естетског. У том смислу, за Гела култура није адекватан контекст тумачења уметности, с обзиром на то да је култура апстракција, антрополошко херуистичко оруђе (уп. Simić 2010), док је прави оквир тумачења „динамика социјалних интеракција, стварни процеси који се одвијају у времену“ (Gell 1998, 10, уп. Osborne and Tanner 2007b). Стога „естетски предмет“ мора бити виђен као посредујући елемент у социјалној пракси, а социјална пракса као контекст антрополошке анализе

⁸ Ово је, наравно, веома специфична подела, која није важила ван англофоног академског света, али је за нас важна због разумевања *контекста* тумачења уметничких појава и теоријских последица таквог оквира, а не због институционалних разлика између различитих академија. О конституисању антропологије и фолклористике већ је било речи у уводном делу рада. В. и. фусноте 4 и 5.

⁹ Тејлор је дао једну од првих свеобухватних дефиниција културе, коју је дефинисао као „комплексну целину која укључује знање, веровање, уметност, морал, право, обичаје и све друге способности и навике које човек стиче као члан друштва“ (Taylor 1871, 1). Важност ове дефиниције није само у изједначавању културе и цивилизације, већ и у њеном „етнографском карактеру“, који је омогућио развој и фолклористике и антропологије какве данас познајемо.

уметничког предмета¹⁰. У том смислу, контекст тумачења фолклора мора се тражити унутар мреже социјалних односа у оквиру које се естетско производи, а који су, с друге стране, одређени/произведени естетским (фолклорним) чином, као што је причање приче или израда штита папуанских ратника. Важно је, међутим, истаћи да социјални процеси и интеракције на који Гел мисли као на „контекст” уметничког дела нису исто што и „(фолклорни) контекст” у делу Дела Хајмза (Hymes 1972, уп. Antonijević 2010). За Хајмза „govorni čin” је оквир тумачења фолклора, а перформанс његова „jedinica analize” која омогућује „proučavanje komunikacijskog ponašanja” у његовој „ekspresivnoj, estetskoj i stilskoj dimenziji” (Antonijević 2010, 10). У Геловој анализи, перформанс не означава говорни чин, већ је перформанс пре резултат „перформативних квалитета” самог уметничког предмета. Иако је за Гела естетика од интереса само у смислу њене (социјалне) моћи делања (енг. *agency*), његово дело на парадоксалан начин враћа „уметнички предмет” у средиште теоријског промишљања. Гел посматра уметност као „систем деловања који има интенцију да промени свет, а не да кодира симболички текст о том свету” (Gell 1998, 6), док се (социјална) моћ делања остварује посредством предмета, које Гел означава као „секундарне делатнике” (*secondary agents*). Тако је за Гела антропологија уметности конструисана као теорија моћи делања, или медијација ове моћи. Моћ делања је процес који укључује индексе и ефекте, а под индексима се подразумевају „материјални ентитети који мотивишу закључивање, одговоре и интерпретације” (Thomas, 1998, ix). Као што објашњава Гел:

„артефакте описујем као 'социјалне делатнике' не зато што желим да пропагирам неку форму материјално-културног мистицизма, већ само у светлу чињенице да објектификација у форми артефакта јесте начин на који се друштвена моћ делања манифестује и остварује – преко пролиферације фрагмената 'примарних' интентивних делатника у њиховој 'секундарној' артефицијелној форми” (Gell 1998, 21).

Нпр. војник је војник захваљујући оружју које остварује „његове капацитете за насиље”, а „уметност се разликује од других предмета (нпр. нагазних мина) у односу на своју моћ делања” (Gell 1998, 21). Говорећи о артефактима као „секундарним делатницима”, Гел говори о „чињеници да извор и манифестација моћи делања настаје у окружењу које се састоји (највећим делом) од артефакта”; делатници нису само они који артефакте

¹⁰ Гелеова теорија уметничке праксе, заснива се на сличној критици аутономије уметности, коју је у социологији понудио Пјер Бурдије (Bourdieu 2013) у својим „елементима вулгарне критике чистих критика”, која представља анализу класних основа кантовске идеје лепог као безинтересног свиђања. Гелова теорија би се могла посматрати као „антрополошки одговор” бурдијеовском принципу деконструкције, у којој се предметима враћа централно место, и њихово тумачење даје из сета социјалних релација у којем се предмет налази.

користе и преко њих се повезују са другима, већ су то и сами артефакти (Gell 1998, 21)¹¹.

Гелова теорија уметности као моћи делања заснива се на неколико основних појмова: индекс, прототип, уметник и рецепијент, од којих сваки може бити пацијенс или агент. За Гела уметничка дела су „индекси”¹² („секундарни агенти”), који од „реципијента” захтевају абдуктивну форму закључивања¹³ посредством које рецепијент сазнаје о „аутору” дела и његовим „намерама”¹⁴. Индекси су двоструко оријентисани (*bi-directional*), они с једне стране упућују на Прототип и Уметника (у абдуктивном процесу), а са друге стране на Рецепијента (помоћу агенстности – утицаја који на њега имају). Фолклорно дело, материјално или вербално (нпр. прича или клетва, или здравица) може се посматрати као индекс, а ова „индексиалност” се даље може видети као

„праћење ширења објеката у времену и простору: у објекте, који упућују на своје порекло (време и место настанка, прототип, уметника), уписана је њихова прошла употреба (нпр. руковање,

¹¹ Иако постоји јасна разлика између Гелове теорије као, у крајњој инстанци, социјално-конструктивистичке и Теорије актера-мрежа (ТАМ, на енглеском Actor-Network Theory – АТН), чини нам се да се између ове две теорије могу повући извесне паралеле, пре свега у њиховом фокусу на сам енитет (у овом случају – уметничког дела). Бруно Латур, водећи аутор овог правца, наводи да је „слабост семиотике” „одувек била у томе што је разматрала производњу значења независно од природе енитета” (цитирано у Spasić 2007, 47). Иако се Латур ту окреће од проучавања „књижевних текстова” ка проучавању „природе и ствари”, чини нам се да сурет Теорије актера-мрежа и Гелове теорије уметности може да буде плононосан за антрополошке и фолклористичке студије, управо због свог фокуса на „предмет”, који и јесте традиционални фокус фолклористике (и свих уметничких анализа, па и теорије књижевности). То отвара простор за ново проучавање (уметничке, фолклорне) форме као „актанта” у ТАМ или „делатника” у Геловој теорији. У Геловој теорији уметнички предмети отелотворују људску интенционалност и врше медијацију агенстности, док су у Теорији актера-мрежа предмети по себи агенси. Сличну, али мање сложено елаборирану идеју „социјалног живота предмета”, можемо наћи у америчкој антропологији мало пре појављивања Гелове књиге, в. Корутофф (1986).

¹² Концепте индекса, иконишног знака и симбола Гел преузима из радова америчког филозофа прагматизма Чарлса Сандерса Перса (за анализу в. Layton 2003; Takafumi 2015). Иако под индексима Гел подразумева видљиве, физичке објекте, ми бисмо то значење могли проширити тако да обухвати „вербалне” форме уметности.

¹³ Питање абдукције је питање узрочности. То је посебна врста логичког закључивања, супротна од логички дедуктивног поступка или стриктно узрочног. Гел идеју абдуктивног закључивања преузима од Паскала Бојера, америчког когнитивног психолога, а као један од примера абдуктивног закључивања наводи осмех који укључује абдукцију о специфичној агенстности „аутора” – носиоца осмеха, имплицирајући „социјално другог са вољом и намерама, и капацитетом да дела у односу на тај капацитет” (Osborne and Tanner 2007, 10).

¹⁴ И појмове „аутор” и „намера” треба схватити веома широко. Гел под уметницима подразумева оне који су непосредно узрочно одговорни за постојање и карактеристике индекса, али они нису носиоци моћи делања на начин на који се уметници често виде у западноевропској традицији као самоодрживи, креативни делатници (*agents*).

крвна жртва итд.) и они могу утицати на продукцију других индекса артефакта при чему се оригинални индекс претвара у прототип” (Arnaut 2001, 193).

Гелова теорија уметности је пре свега анализа контекста социјалних односа који су објективиковани у уметничким предметима и које ти уметнички предмети сачињавају (Arnaut 2001, 192). У том смислу, његова теорија уметности јесте и теорија сопства¹⁵, за чије разумевање је кључан појам „мреже”. Гел пише да индивидуална моћ делања и конструкција сопства (*personhood*) не лежи у делатнику, већ је просторно и временски распршена (уп. Knappet 2002), део је „мреже”, коју чине и људи и предмети¹⁶. Гел наводи,

„човек и његова мисао нису ограничене на појединачне просторно-временске координате, већ се састоје од распршених биографских догађаја и сећања на догађаје, и распршених категорија материјалних објеката, трагова и остатака, који се могу приписати особи и који, у целини, сведоче о моћи делања ... у биографије која се може наставити и много након биолошке смрти. Човек се тако може разумети као збир индекса који сведоче, током живота и након тога, на биографско постојање одређене особе” (Gell 1998, 222).

Моћ делања је распршена кроз мрежу налазећи се у везама и односима између ентитета, а не у самим ентитетима (Knappett 2002, 100), те је агенсност предмета контингента у односу на природу његових веза са другим тачкама у мрежи. Да бисмо разумели начин на који фолклорно дело постаје актант или делатник, морамо га сместити у комплексну мрежу односа између ентитета, који могу бити људски и не-људски. У том смислу, фолклорно дело било које врсте (бајка, пословица, предање, ђуп, филм) јесу индекси који имају одређену агенсност. Ипак, чини се да највећи проблем у примени Гелове теорије на разумевање фолклора представља чињеница да се Гел пре свега бавио идејом естетског у вези са материјалним предметима, а не са језичким формама, које нужно укључују дијалошку функцију, као и друге специфичности језика као медија комуникације. У језичким медијима немамо само „индексе”, већ и симболе, при чему различити жанрови имају различите функције. Међутим, иако је Гелова теорија доследно антисемантичка, то не значи и да је антизначајска, јер уметничка (фолклорна) дела своје значења добијају у социјалном контексту. Сматрамо да не треба одустати од специфичности језика и анализа коју те специфичности уважавају (пословица „значи“ на другачији начин него везени појас), али да се та тумачења могу допунити овом врстом анализе. Тако се оно што називамо „психолошком функцијом” фолклорне приче, као што је нпр. прича о проклетству породице (Јовић 2018), може тумачити као део комплексног односа који индекси (у овом случају –

¹⁵ Гел је своју теорију сопства развио паралелено са теоријама друштвених веза и сопства, чији значај у антропологији почиње са радовима Мерлин Стратерн (Strathern 1988), а које су постале веома значајне за развој антрополошке теорије од краја прошлог века наовамо.

¹⁶ Овде поново видимо сличност са Теоријом актера-мрежа.

приче) имају у односу на своје рецепијенте (слушаоце, имплицитне или експлицитне), тако што усмеравају пажњу и/или на Прототип (објекат индекса) или на Уметника (причаоца) креирајући/стварајући тако одређену врсту социјалних односа, али и моралних (људских) агената. Тиме се избегава „психологизација”, која је као методолошки и теоријски поступак антропологији и фолклористици недоступна, а отвара простор за разумевање фолклорног дела и његовог социјалног (и личног) смисла.

Не улазећи даље у конкретне примене Гелове теорије, овде желимо да истакнемо још једну важну компоненту Гелове теорије која се може даље проширити. Наиме, Гел истиче да су „визуелне карактеристике индекса”, посебно његова „визуелна комплексност или техничка виртуозност” оно посредством чега индекс постаје агент. Примењујући ову идеју на друге уметничке фолклорне форме, отвара се простор за разумевање естетике приче (или било ког другог језичка дела), који истовремено омогућава и тумачење њеног места у датом социјалном контексту. Антрополошко бављење језиком обично креће од општег филозофског става да је језик по својој природи „трополошки” и да његова анализа укључује разумевање креативности и квалитета поетског (језичког) перформанса (уп. Weiner, 2003). Овај квалитет антрополози су најчешће посматрали у јавном простору, покушавајући да одреде његову социјалну функцију. Тако нпр. Морис Блох у анализи ораторских форми код Мерина народа са Мадагаскара, наводи да су карактеристике овог начина говора – „њихова формална елеганција”, изговорена у правом контексту, део начина да се онемогући дебата са другим ораторима или наручиоцима говора (наведено према DeBernardi 2003, 870). Међутим, овакво посматрање социјалног контекста чини нам се сувише редуccionистичким. Проширивање Гелове теорије на друге врсте уметничких дела (као што су говори) отворило би простор за њихово враћање у аналитички фокус, а да се притом не изгуби значај социјалног контекста у којем се дело остварује. Нпр. однос Индекс-А (агент) → Реципијент-П (пацијент) је уобичајена формула¹⁷ за „пасивну публику”, или било кога чију пажњу привуче неки индекс и ко се „преда његовој моћи или привлачности”, постајући тако пацијент који одговара на моћ деловања инхерентну у индексу (Gell 1998, 31). На пример, асматски ратнички штит са Папуе Нове Гвинеје је индекс који у одређеном контексту има моћ да деморалише непријатељског ратника, који је у овом случају реципијент-пацијент, а ову моћ деловања има на основу својих естетских квалитета. Гел наводи да у овом случају постоји „спонтана конвергенција између индекса и реципијента, тако да реципијент преузима природу индекса” (ibid). Асматски штит је „лажно огледало” – „као позната слика Медузине главе у огледалу Персеја (у галерији Уфици), штит плаши, уверавајући нас да смо ми оно што нам се приказује” (ibid).

¹⁷ Гел користи дијаграме за објашњавање уметничке моћи делања, показујући начине на које индекс, прототип, уметник и реципијент постају пацијент или агент. Каснији истраживачи су ове дијаграме назвали „гелограммима”.

Гел даље наводи да се „исти ефекат 'лажног огледала' може посматрати у небројено много контекста”, те следећи Валтера Бенјамина и Мајкла Таосига наводи да оно представља саму тајну мимезиса – тј. да бисмо опазили треба да интернализујемо, и на тај начин ми постајемо (и репродукујемо) оно што што опажамо (ibid). Овај пример на најбољи начин показује како се Гел креће од формалне анализе „фолклорног предмета” изражене дијаграмом ка општијим закључцима о уметности и људском понашању уопште¹⁸. Проширивање Гелове теорије на неvizуелне уметничке форме, не значи нужно прихватање „гелограма” или других формалних карактеристика његове анализе (иако она може бити корисна за разумевање комплексних симболичних форми), али може бити значајно за разумевање креативног процеса стварања у његовом социјалном контексту, а без свођења карактеристика дела на његову функционалност. То не значи напуштање разумевања контекста фолклорног дела, већ интерпретирање из контекста (в. нпр. чувену анализу *Црвенкапе* Мери Даглас, Douglas 1995).

Свођење на различито схваћене „функције” аксиоматично је за друштвене науке, при чему антропологија оперише у оквиру друштва и културе као гештALT појмова, који укидају свако даље тумачење. Пошто је антропологија посматрала фолклор као један део културе, у проучавању усмене књижевности (као једног сегмента фолклора), бавила се контекстом, често занемарујући уметничке одлике и значења самог текста. Фолклористика је пажњу обраћала на текст и његову уметничку вредност, неретко занемарујући његову улогу у контексту у коме настаје. Ако појам фолклора употребимо тако да означи целокупну духовну (али и материјалну) културу неке групе, појмови фолклора и културе постају готово синоними, а анализа фолклора постаје анализа културе (и обрнуто).

Нама се чини да фолклор ипак заузима аутономну сферу у оквиру културе/друштва у којем настаје, јер „фолклорни материјал је преносив, манипулативан и транскултуран” (Ben-Amos 1971, 4) на начин на који „култура“ као сложена целина не може бити. Међутим, ако култура и друштво нису адекватне експланторне целине, онда су нам потребни други модели за објашњење друштвених појава и чини нам се да Гелово дело може да буде једна од смерница у том правцу. Његова теорија омогућава и очување релативне аутономије (уметничког) фолклорног дела и његову социјалну/културну анализу. На тај начин редефинише се проблем контекста тумачења фолклорног дела и отварају нове могућности за разумевање и анализу фолклора.

¹⁸ Важно је приметити да је за Бенјамина, којег Гел чита преко Таосига, мимезис парадигма, основна манифестација нашег (социјалног) постојања (в. нпр. Schmidt-Gleim, 2012). Међутим, неки други истраживачи, као што је Грем Хаган (Huggan 1998), сматрају да је Таосигова употреба појма мимезиса неадекватна јер меша мимикрију и мимезис, који имају другачије културне функције.

Закључак

У овом раду хтели смо да скренемо пажњу на могуће креативне сусрете антропологије и фолклористике, који би отворили пут ка теоријски плодотворнијем разумевању фолклора, као предмета обе дисциплине. Антрополозима је потребно вођење у литерарној анализи фолклора и сарадања у анализама проблема стила и креативне улоге приповедача. Фолклористичка проучавања могла би да помогну антрополозима да третирају „уметничка дела” „озбиљно”, а не само да их с једне стране деконструирају као својство „класе”, „друштвене структуре” или „друштвене функције”, а са друге посматрају као функцију културе (како год да се тај појам дефинише).

Антропологија је, с друге стране, извршила велики утицај на промене у теоријским парадигмама у фолклористици: од фолклорно-антрополошких структуралних анализа до идеје о неопходности проучавања ширег друштвеног контекста фолклора. Фолклористичка проучавања фолклора, усмерена искључиво на анализу фолклорног „текста” или пак анализу извођења, ограничавају приступ фолклору ка само једном од три његова нивоа проучавања (текст, текстура, контекст)¹⁹, стварајући погрешну слику о природи фолклорног дела и уједно ограничавајући могућност развоја саме дисциплине. Гелова антропологија уметности нуди теоријски оквир, који на подједнако добар начин може да анализира и „фолклорне форме” и западноевропска уметничка дела. На тај начин традиционално фолклористичко интересовање за форму фолклорног дела и антрополошко за његов социјални контекст могу имати нови и плодотворни сусрет, који може отворити нове теоријске парадигме.

Литература

- Adonyeva, Svetlana, and Laura J. Olson. 2011. "Interpreting the Past, Postulating the Future: Memorata as Plot and Script among Rural Russian Women." *Journal of Folklore Research* 48 (2): 133–166.
- Antonijević, Dragana. 1991. *Značenje srpskih bajki*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Antonijević, Dragana. 2010. *Ogledi iz antropologije i semiologije folklora*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Arnaut, Karel. 2001. "A pragmatic impulse in the anthropology of art? Gell and semiotics." *Journal des africanistes* 71 (2): 191–208.

¹⁹ Идеју о три нивоа анализе фолклора (текст, текстура, контекст) уводи А. Дандис. На примеру фолклорних загонетки Дандис показује како су се фолклористи најпре бавили текстом, лингвисти текстуром а антрополози контекстом (Dundes 2010, 103).

- Bascom, William R. 1953. "Folklore and Anthropology." *The Journal of American Folklore* 66 (62): 283–290.
- Bascom, William. 1983. "Malinowski's Contributions to the Study of Folklore." *Folklore* 94 (2): 163–172.
- Ben-Amos, Dan. 1971. "Toward a Definition of Folklore in Context." *The Journal of American Folklore* 84 (331): 3–15.
- Ben-Amos, Dan. 1993. "'Context' in Context." *Western Folklore* 52 (2/4): 209–226.
- Bennett, Gillian. 1997. "Review Essay: Folklorists and Anthropologists." *Folklore* 108 (1–2): 120–123.
- Biti, Vladimir. 1981. *Bajka i predaja, povijest i pripovedanje*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti.
- Bošković Stulli, Maja. 1983. „Od usmenog pripovijedanja do objavljene pripovijetke.” U *Usmena književnost nekad i danas*, ur. Ivan Čolović, 134–150. Beograd: Prosveta - Biblioteka XX vek.
- Chua, Liana and Mark Elliot. Eds. 2013. *Distributed Objects: Meaning and Mattering after Alfred Gell*. London & New York: Berghahn Books.
- DeBernardi, Jean. 2003. "Social Aspects of Language Use." In *Companion Encyclopedia of Anthropology*, ed. Tim Ingold, 861–890. London and New York: Routledge.
- Douglas, Mary. 1995. "Red Riding Hood: An Interpretation from Anthropology." *Folklore* 106: 1–7.
- Dundes, Alan. 2010. [1980] „Tekstura, tekst i kontekst”. U *Folkloristička čitanka*, ur. Marijana Hameršak i Suzana Marjanić, 91–107. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku – AGM.
- Dundes, Alan. 2005. "Folkloristics in the Twenty-First Century (AFS Invited Presidential Plenary Address, 2004)." *The Journal of American Folklore* 118 (470): 385–408.
- Đorđević, Smiljana. 2010. „Figura pevača/ guslara: Kodiranje teksta socijalne uloge”. U *Likovi usmene književnosti*, ur. Snežana Samardžija, 147–205. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Đorđević Belić, Smiljana. 2017. *Figura guslara. Heroizirana biografija i nevidljiva tradicija*. Biblioteka Srpsko usmeno stvaralaštvo, ur. Boško Suvajdžić, knj. 11, Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Gell, Alfred. 1998. *Art and Agency: An Anthropological Theory*. Oxford: Clarendon Press.
- Huggan, Graham. 1998. "(Post)Colonialism, Anthropology, and the Magic of Mimesis." *Cultural Critique* 38 (Winter 1997–1998): 91–106.

- Hymes, Dell. 1972. "Models of the interaction of language and social life". In *Directions in sociolinguistics: The ethnography of Communication*, eds. John Gumperz and Dell Hymes, 35–71. New York: Holt, Rhinehart & Winston.
- Jović, Danica. 2018. „Priče i pričanja o porodičnim prokletstvima.” *Savremena srpska folkloristika* IV. U štampi.
- Knappett, Carl. 2002. "Photographs, Skeuomorphs and Marionettes: Some Thoughts on Mind, Agency and Object." *Journal of Material Culture* 7 (1): 97–117.
- Kopytoff, Igor. 1986. "The Cultural Biography of Things: Commoditisation as Process." In *The Social Life of Things*, ed. Arjun Appadurai, 64–91. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kovačević, Ivan. 2009. *Urbane legende: Ogledi iz američkog folkloru*. Beograd: Srpski geneološki centar.
- Layton, Robert H. 2003. "Art and agency: a reassessment". *Journal of the Royal Anthropological Institute* 9 (3): 447–463.
- Lozica, Ivan. 2010. „Metateorija u folkloristici i istoriji umetnosti”. U *Folkloristička čitanka*, ur. Marijana Hameršak i Suzana Marjanić, 159–181. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku – AGM.
- Milošević Đorđević, Nada. 1988. „O kontinuitetu i promenama oblika usmene proze leskovačkog kraja (Pogovor).“ U *Srpske narodne pripovetke i predanja iz leskovačke oblasti*, Dragutin Đorđević, 557–598. Beograd: SANU.
- Milošević Đorđević, Nada. 2000. *Od bajke do izreke*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije.
- Osborne, Robin and Jeremy Tanner, eds. 2007a. *Art's Agency and Art History*. Malden, MA: Blackwell Publishing Ltd.
- Osborne, Robin and Jeremy Tanner. 2007b. „Introduction: Art and Agency and Art History.” In *Art's Agency and Art History*, eds. Robin Osborne and Jeremy Tanner, 1–28. Malden, MA: Blackwell Publishing Ltd.
- Samardžija, Snežana. 1987. „Usmeno predanje između verovanja i umetnosti reči (blagovijest pripovijest).” *Polja* 340: 243–248.
- Sayce, R. U. 1956. „Folk-Lore, Folk-Life, Ethnology.” *Folklore* 67 (2): 66–83.
- Schmidt-Gleim, Meike. 2012. "The Readability of the World as Mimesis". *Anthropological Materialism*.
<http://anthropologicalmaterialism.hypotheses.org/1702>
- Simić, Marina. 2010. „Studije kulture posle kulture.” *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 4: 481-487.
- Spasić, Ivana. 2007. „Bruno Latur, akteri-mreže i kritika kritičke sociologije.” *Filozofija i društvo* 18/2 (33): 43–72.

- Strathern, Marilyn. 1988. *The Gender of the gift: Problems with Women and Problems with Society in Melanesia*. Berkeley: University of California Press.
- Takafumi, Kato. 2013. "A Provoking Approach to the 'Anthropology of Art', in reference to C. S. Peirce." *Aesthetics* 64 (1): 47–58.
- Taylor, Edward Burnett. 1871. *Primitive Cultures: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art and Customs*. Vol 1. London: John Murray.
- Thomas, Nicolas. 1998. "Foreword." In *Art and Agency: An Anthropological Theory*, Alfred Gell, i-xiii. Oxford: Clarendon Press.
- Wood, Juliette. 2015. "Folklore and Anthropology." *Folklore Special On-line Issue*. <http://explore.tandfonline.com/page/ah/rfol-vsi-2015-folkore-and-anthropology/rfol-vsi-2015-folkore-and-anthropology-introduction>
- Van Eck, Caroline. 2015. *Art, Agency and Living Presence. From the Animated Image to the Excessive Object*. Munich and Leiden: Walter De Gruyter - Leiden University Press.
- Weiner, James F. 2003. "Myth and metaphor." In *Companion Encyclopedia of Anthropology*, ed. Tim Ingold, 591–613. London and New York: Routledge.

Примљено / Received: 05. 02. 2018.

Прихваћено / Accepted: 03. 05. 2018.

Соња Петровић

Филолошки факултет – Универзитет у Београду

sonja.petrovic@fil.bg.ac.rs

Вредновање усмених историја и животних прича¹

Усмене историје и животне приче представљају специфичне наративне форме, имају хибридно жанровску структуру, мемоарско-документарну природу и особен однос према стварности, па њихово научно вредновање отвара различита методолошка питања. Коришћење ових форми као научних чињеница и доказа посебно је сложено јер су оне субјективне у погледу реконструкције сећања и уобличавања приповедања, и интерсубјективне и дијалогске с обзиром на то да настају сарадњом између интервјуисаног саговорника и истраживача, почевши од осмишљавања интервјуа до његове интерпретације. Биће размотрена нека мерила за утврђивање валидности и поузданости и карактеристичне тешкоће, како са становишта предности и ограничења самог метода – теренског интервјуа, укључујући питања сарадничког ауторства у креирању дијалога, тако и са становишта конструисања приче и наративног идентитета. Указаћемо на значај евалуације у приповедању и представити карактеристична средства оцењивања и њихово повезивање с другим садржинским и структурним компонентама.

Кључне речи: усмена историја, животне приче, интервју, вредновање, валидност, приповедање

Evaluation of Oral Histories and Life Stories

Oral histories and life stories, as specific “documents of life” (K. Plummer) and narrative forms, have hybrid genre structure, a particular relation to reality, and the process of their evaluation poses different methodological questions. The use of oral histories and life stories as resources and evidence is especially complex issue. These texts are subjective with regard to reconstruction of memories and construction of narratives, as well as intersubjective and dialogical, considering that they are created collaboratively by the interviewee and the interviewer, starting from the conceptualisation of the interview up to its interpretation. The paper discusses the criteria for validity and reliability in oral histories and life stories, which concern advantages and limitations of a field interview (i.e. oral history and life story method), and aspects of constructing narrative identity in oral history and life story interview. The interview is considered to be a form of a heuristic collaboration between interviewer and interviewee, with their shared authority in a dialogue. However, there can be certain methodological limitations regarding, for example, conduction of an interview,

¹ Прилог је резултат рада на пројекту: Језик, фолклор и миграције на Балкану, бр. 178010, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

relation between participants in a research, interpretation of data, influence of a particular context, employment of specific narrative or linguistic conventions in the construction of narration, and they may affect evaluation. In the final section the importance and forms of evaluation in narrating is discussed. Relying on sociolinguistic and narrative analysis studies, some characteristic evaluating techniques in narratives are outlined, and also the way how evaluation is connected with other components of the content and the structure of a narrative.

Key words: oral history, life stories, interview, evaluation, validity, narrative

Као врсте приповедања и сведочења о личним искуствима појединаца и њиховом месту у историјским и друштвеним токовима, усмене историје и животне приче представљају жанровски и епистемолошки особене форме, уједно граничне с обзиром на њихово место у жанровским системима разних дисциплина које се њима баве, и с обзиром на стварност на коју упућују. Термини, описи и дефиниције усмених историја и животних прича су многобројни, синонимни и међусобно се преклапају, о чему постоји обиље домаће и стране литературе.² Особине које се овим врстама приписују нису изведене само из опажања њихових унутрашњих карактеристика, него говоре и о разликама у теоријским полазиштима истраживача и њиховим очекивањима. Тако, усмене историје и животне приче историчари посматрају као вид сведочења и историјског извора из перспективе очевидача; лингвисти их виде као примере дискурса погодне за анализу у разноликим контекстима; теоретичари књижевности и наратолози интерпретирају их као приче са становишта приповедно релевантних чинилаца, нпр. структуре, гласа, стила, појединих својстава уметничког света и естетског доживљаја; етнологзи и антрополози могу да их разматрају с обзиром на ритуале прелаза, конструкцију стварности и идентитета у склопу одређених социјалних, етничких, професионалних или маргиналних група; фолклористи у њима уочавају традиционалне обрасце или их тумаче у оквирима жанра, перформанса и саме личности или биографије извођача. Али, независно од приступа, питање вредновања усмених историја и животних прича једно је од централних зато што се тиче управо критичке процене истраживача о начину научне употребе ових облика: шта је вредно, за кога и зашто, односно како вреднују истраживачи а како сами носиоци сећања у дискурсу. Процес вредновања и утврђивања валидности обухвата етапе интервјуа и интерпретације, што ће бити показано у даљем тексту.

С обзиром на различита схватања усмене историје, треба подсетити да се она одређује двојачко: као пракса, метод вођења и снимања интервјуа ради добијања обавештења о прошлости, и као садржај, приповедање о прошлим догађајима (Abrams 2010, 2). И метод и производ истраживања су

² О питањима терминологије, с упућивањем на даљу литературу, в.: Bošković-Stulli 1985; Antonijević 2009; Marković 2012; Петровић 2016; Titon 1980; Stahl 1989; Linde 1993; Janesick 2010.

комплементарни и представљају део истог процеса, а то дозвољава да се опсег усмене историје шире формулише, као „средство за откривање, истраживање и вредновање природе процеса историјског памћења – како људи осмишљавају своју прошлост, како повезују индивидуално искуство и социјални контекст, како прошлост постаје део садашњости, и како је људи користе да би интерпретирали своје животе и свет око себе“ (Frisch 1990, 188).

Због специфичности усмене историје за историјска истраживања, она се може издвојити као јединствен метод квалитативног интервјуа, близак дубинском интервјуу (Leavy 2011, 9). С друге стране, у методологији и теорији квалитативних истраживања у друштвеним наукама, метод интервјуа у усменој историји не издваја се обавезно као посебан, него се обично поистовећује с појединим врстама квалитативног интервјуа, нпр. с интервјуом животне приче, с наративним, полуструктурираним или етнографским интервјуом. При том, класификација и терминологија интервјуа варирају у зависности од научног поља аутора (в.: Kvale 1996; Denzin 2001; Flick 2007; Abrams 2010). Усмена историја, као метод интервјуисања о прошлим догађајима, најчешће се упоређује с методом животне приче јер су обе усмерене на бележење аутобиографских и колективних сећања. У зависности од аутора и области истраживања, термини 'усмена историја' (oral history) и 'животна прича/историја' (life story/life history) користе се напоредо или се успостављају терминолошке и значењске специфичности како између њих, тако и у односу на приповедање ('narrative'), аутобиографију, биографију, дневник, успомене, аутоетнографију и друге више или мање сродне појмове, в.: Linde 1993; Janesick 2010). Усмена историја, за разлику од аутобиографије, има свој метод и методолошки програм, али у епистемолошком погледу јој је слична по томе што је „заинтересована за знање и начин на који се оно конструише“ и што „размишља о фабриковању стварности проблематизујући природу забележених казивања, у вези с тим како људи осмишљавају прошлост и политичку производњу“ (Bornat 2009, 212). Заједничко им је и то што се дотичу питања рефлексивности, узајамних веза између сопства и другог, што признају да „индивидуа има средишње место у процесу разумевања казивања“ и да је „могуће мешање категорија личног и друштвеног, прошлости и садашњости, чињеница и фикције, писања и читања“ (Bornat 2009, 212).

Интервју као хеуристична сарадња

Будући да је интервју основни метод бележења усмених историја и животних прича, разматрање процеса интервјуисања и улога учесника у разговору битно доприносе разумевању како методолошког поступка и интерпретације записа, тако и епистемологије и евалуације истраживања. У усменој историји интервјуисана особа (саговорник, испитаник, информатор) сматра се активним учесником у истраживачком процесу (Томпсон 2012, 35; Bornat 2004, 35). Активна улога учесника подразумева да ће они слободно креирати своја сведочења у одговорима на питања истраживача и учествовати

у формулисању коначног транскрипта. Неки истраживачи иду даље и шаљу рукопис или објављени научни рад интервјуисаним саговорницима да их коментаришу, а њихова запажања и реакције укључују у своја тумачења (Lawless 1991).

Под утицајем друштвених наука, усмени историчари разматрају интервју као *социјални однос* у коме је у првом плану промишљање процеса обликовања дијалога: како појединац свесно и подсвесно конструише причу којом ће истраживач бити задовољан, у чему се огледа његова перспектива и чиме је мотивисан његов став према догађајима; а у другом плану су чињенице које се из интервјуа изводе (Bornat 2004, 35). Овакав приступ подразумева активно реконструисање приликом причања приче и упућује на истраживање субјективних и перцептивних аспеката у обликовању нарације. Проблематизацији односа између интервјуисаног учесника и истраживача и продубљивању интересубјективности знатно су допринела и феминистичка преиспитивања усмених историја и животних прича, где је у првом плану бављење родним, расним, класним, етничким, културним изразима и симболима (Gluck, Patai 1991; Bornat 2013, 38).

Разматрање места истраживача у дијалогу скренуло је пажњу на његову централну улогу у посредовању стварности (Hollway, Jefferson 2000, 11). Истраживач у усменој историји има већу моћ и контролу над крајњим производом интервјуа него учесник, почевши од постављања питања па до осмишљавања научног рада и редиговања коначне целине, док је у животној причи фокус на приповедачу и његовој конструкцији (Titon 1980, 283). Утолико је утицај истраживача већи, посебно кад је реч о његовим способностима да побуди сећања саговорника, охрабри га да исказе емоције, етичке и персоналне ставове, страховања, предрасуде. У литератури се указује да истраживачи треба да развијају технике активног слушања, унапређују начин постављања питања, затим да науче да препознају значајне деонице у интервјуу и правовремено реагују на њих, да умеју да освесте властиту позицију према саговорнику као потенцијални облик ограничења у дијалогу (Ritchie 2003; Leavy 2011). Уз то, они треба да ослушкују и разумеју различите врсте ћутања које су једнако значајне колико и одговори (Passerini 1979, 91).

Улога истраживача специфична је и у случају животних прича. Као више или мање развијени облици, оне се осмишљавају и казују на захтев друге особе (тј. истраживача) и нису у потпуности самоостварена казивања, а у свакодневној конверзацији присутне су тек фрагментарне епизоде у форми успомена, анегдота, шала и слично (Portelli 2004; Oring 1988). Према Пламеру, целокупне животне приче (total life story) најређе се налазе јер то су лични документи који покушавају да захвате целину живота неке особе. За њих је карактеристично да „немају оштар фокус, него настоје да ухвате суштину развоја јединственог људског бића“, иако је такав циљ, строго говорећи, немогућ – „целине и тоталитети увек морају бити уређени из одређене перспективе“. Насупрот њима, тематске животне приче (topical life story) фокусираније су и тичу се одређене ствари која се осветљава (Plummer 2008, 58–59). Код обе врсте животних прича улога истраживача је значајна, било да

он заузима неутралан став, било да полаже права на ауторство, у смислу да дели одређене вредности и ставове саговорника.

Начело сарадње саговорника и истраживача развијено је у усменој историји под утицајем етнолошких и антрополошких идеја о *сарадничкој етнографији* (Lassiter 2005) или *реципрочној етнографији* (Lawless 1991). Заговорници идеје о сарадњи залажу се да се саговорници ангажују и консултују у свим фазама истраживања, интерпретације интервјуа и презентовања коначног резултата. Таква сарадња подразумева *заједнички ауторитет* (shared authority) – балансирање односа снага учесника у интервјуу и истраживача, као и укључивање разних културних категорија и шире јавности у рецепцију и вредновање усмене историје (Frisch 1990). Децентрисање ауторитета оснажује улогу усмене историје како у историјској науци, тако и у јавности, јер на овај начин она „ствара повољне прилике за ангажованију јавну културу и отвара могућности за промену“ (Shopes 2003, 106). Ширењем опсега истраживања усмене историје, укључивањем историје жена, историје појединаца из различитих друштвених слојева и увођењем нових методолошких и епистемолошких претпоставки, покренут је „кумулативни процес трансформације“ у свим историјским областима, па не само да се мења начин писања историје, него она „постаје демократичнија“ (Томпсон 2012, 22). Уз то, ширећи деловање ван академских и институционалних оквира, нпр. на нивоу преношења породичних прича, месних предања и разних других облика везаних за поједине специфичне групе, усмена историја обухвата ширење знања, и на основу тога успоставља везу и континуитет с усменом традицијом.

Приступи усмене историје и животне приче уважавају социјалне релације и варирање субјективитета у исказима учесника, њихова различита животна искуства, а такође многоврсне начине обликовања сећања и улоге разних друштвених, културних, класних, родних, етничких и других чинилаца. Методолошка ограничења односе се како на вођење интервјуа и однос учесника у истраживању, тако и на интерпретацију значења приче. Наиме, Холвеј и Џеферсон указали су на заблуде и тешкоће које настају због тога што се речима погрешно приписује подразумевано заједничко значење. Будући да ма која врста исказа може да посредује стварност, нема гаранције да ће им различити људи придавати иста значења приликом разјашњавања излагања интервјуисаног саговорника (Hollway, Jefferson 2000, 11). Погрешна је и претпоставка да истраживач може да стекне потпуни увид у чињенична искуства и догађаје јер је заснована на идеји да су прича и искуство у аналогним односима. Заправо, „оно што је представљено у причи конструисано је у специфичној форми током процеса приповедања, а сећања на раније догађаје могу бити под утицајем ситуације у којој су испричана. Ово отвара нове тешкоће које ометају остваривање неких захтева за валидност података везаних за наративни интервју“ (Flick 2007, 180). Наведеним ограничењима која утичу на вредновање података додајемо и једно запажање истраживача усмене традиције. Реч је о томе да се личне приче (personal narratives) обликују „коришћењем културно признатих и, понекад,

транскултурално посредованих наративних и лингвистичких конвенција које употребљавају људи различити у погледу родних, узрасних или класних положаја“. Такве приче су „уско скопчане с културном концептуализацијом личности“, што се може видети нпр. кад се властите животне приче приказују посредством традиционалних прича или прича о значајним другима – родитељима, прецима, ауторитетима, а то је чест случај у традиционалним заједницама широм света (Narayan, George 2003, 124).

Усмене историје и животне приче као ослонци и докази у истраживању – ограничења и предности

Коришћење усмених историја и животних прича као историјских доказа суочено је с различитим изазовима. У темељном уџбенику усмене историје *Глас прошлости*, Пол Томпсон једно обимно поглавље посвећује доказима. Усмени извори, сматра он, „доиста могу давати ’поуздане’ информације, али ако их третирамо као ’само још један додатни документ’, занемарујемо њихову посебну вредност као субјективног, усменог сведочења“ (Томпсон 2012, 133). Отуд ће утврђивање аутентичности, репрезентативности и поузданости усмених извора бити прилагођено различитим циљевима истраживања, перспективама и природи извора. Верификација обухвата утврђивање оригинала односно фалсификата, проверавање доказа, њихове доследности, триангулацију, упоређивање с потврдама из других извора и детаљно разматрање могуће пристрасности извора, што подразумева сагледавање аутора и контекста извора у разним аспектима. За проверу служе како други усмени извори, тако и уобичајени историјски извори који омогућавају увод у свакодневицу, нпр. дневна штампа, кореспонденција, аутобиографије и биографије, разне друштвене статистике (пописи становништва, матичне књиге рођених, венчаних и умрлих, јавне истраге и друштвене анкете), јавне архиве.

Једна од методолошких тешкоћа у усменој историји јесте немогућност да се обезбеди статистичко представљање усмених извора. Најпре, за одређена истраживачка питања тешко је наћи довољан број репрезентативних узорака – саговорника који имају искуства и знања о одређеном догађају или теми и који су доступни и вољни да учествују у интервјуу. Мали број саговорника умањује поузданост генерализација и закључака. Да би се постигла ретроспективна репрезентативност, препоручује се да избор саговорника буде осмишљен тако да обухвати различите типове и структуре, кад год је то могуће. Стандардизован слободан узорак треба заменити стратешким узорковањем, при чему контекст и циљеви истраживања имају одлучујућу улогу.

Ограничење усмених извора одражава се и на начин репрезентације научних резултата. Пени Самерфилд уочава тензије између научно засноване тежње да се изводе поуздане генерализације о типичним појавама у прошлости и жеље да се изабере мали број случајева због упадљивости открића које доносе и снажног језика: „’Научни’ приступ, укратко, распродаје

'богатства' доказа усмене историје, изведених мање из тзв. објективних доказа о томе шта се заиста догодило у прошлости (иако су ови докази, који се не могу открити на друге начине, важни), а више из субјективности исказане у језику и конструисане путем језика размене" (Summerfield 2013, 55).

Главне предности усмених записа Томпсон види у томе што они преносе квалитете усмене комуникације, који се помало губе већ приликом преношења у транскрипт, и што о догађајима и чињеницама говоре на „начин који им даје друштвено значење“ (Томпсон 2012, 143). Портели такође примећује да усмена историја не открива толико догађаје колико значење, да она није објективна, него парцијална и субјективна, и да су управо људскост и субјективност њене највеће предности (Portelli 1991). Приликом оцењивања поузданости усмених извора анализирају се и грешке настале услед заборављања, имагинарне представе о алтернативној прошлости, конструкције и реконструкције индивидуалне и колективне прошлости. Грешке у памћењу и субјективно веровање да се нешто догодило представљају чињенице по себи које пуноправно улазе у интерпретацију казивања: „Оно што испитаник верује да се догодило доиста је чињеница (то јест, чињеница да он или она у то верује) у истој мери колико и оно што се 'заиста' догодило“ (Томпсон 2012, 173; Portelli 1991, 51). У случајевима кад се непосредно индивидуално искуство реконструише у облику животне приче, саговорници неретко посежу за моделима старијих митолошких и фолклорних прича да искажу неке традиционалне вредности или вредности значајне за заједницу, служећи се нпр. легендама и предањима (в. Vansina 1985, 17–27). Сижеи бајки и балада могу да послуже за моделовање животног скрипта у личним причама, лик протагонисте може да се обликује према схеми типских јунака и прича о разним иницијацијама (Summerfield 2013, 56). Животне приче се преносе и осмишљавају с уверењем у њихову истинитост која не мора бити веродостојна и може да противречи чињеницама, па се зато говори о „симболичкој истини“, јер таква истина вреди у конкретном датом случају (Томпсон 2012, 176). Потискивање личних, породичних, колективних сећања, цензура и аутоцензура у саопштавању сведочанстава и животних прича, преуређење, доградња или улепшавање сећања немају обавезно негативно значење, будући да је и „лаж нека врста комуникације и може бити значајан наговештај у погледу психолошког стања и друштвених ставова“ (Томпсон 2012, 181; в. Vansina 1985, 8). Отуд је предност усмених извора појачана управо субјективношћу, али и чињеницом да су они живи и да „сарађују с нама у двосмерном процесу“ (Томпсон 2012, 185), тј. да од њих можемо да научимо.

Осврт на питање валидности

Валидност усмене историје и животних прича, схваћена као „уверљивост исказа или тврдње да се нешто зна“, по себи „није садржана у тврдњи, него је то карактеристика коју тврдњи дају они којима је тврдња

упућена“ (Polkinghorne 2007, 474). Како валидност није коначно одређен, монолитан појам, упутније је разликовати степене ваљаности него класирати тврдње као валидне или невалидне. Поукингхорн сматра да је „степен ваљаности или поузданости дат некој тврдњи сразмеран снази и моћи аргумента којим истраживач покреће читаоце на ангажман“. Пошто је валидност „функција интерсубјективне оцене“, ваљаност неке тврдње „почива на консензусу у оквиру заједнице говорника“ (474).

Имајући у виду субјективност усмених извора, питање њихове валидности не поставља се само у односу на утврђивање веродостојности, поузданости, проверљивости и потврдљивости сведочења (ово су општа мерила у квалитативним истраживањима, в. Guba, Lincoln 1991, 186), него и с обзиром на то колико су одређене реконструкције и интерпретације истраживача емпиријски утемељене у реконструкције саговорника. Позиција „суптилног реализма“, коју предлаже Хамерслеј (Hammersley 1992), полази од следећих претпоставки: „1) Валидност (вредност) знања не може се оценити са сигурношћу. Претпоставке се процењују на основу њихове прихватљивости (плаузибилности) и уверљивости (кредибилитета). 2) Феномени такође постоје независно од наших тврдњи о њима. Наше претпоставке о њима могу само мање или више да се приближе тим феноменима. 3) Стварност постаје доступна посредством (различитих) перспектива о феноменима. Истраживање тежи да представи стварност, не да је репродукује“ (Flick 2007, 371). Процена валидности треба да обухвати не само процес стварања усмених историја и животних прича, него и питање колико су утемељена тумачења истраживача и колико је та утемељеност видљива другима.

Разматрање валидности треба да уважи да усмене историје и животне приче нису намењене да буду извор чињеница о прошлим збивањима, нити представљају одраз стварности, а да су и наше интерпретације те грађе заоденуте у различите дискурсе (Riessman 1993, 64). Свако приповедање подразумева перспективу и евалуацију, и то је оно што му даје значај. Самим тим, већи је изазов за анализу да открије због чега долази до оваквих конструкција и којим средствима и на који начин се оне постижу. Такође се подразумева да говорници улепшавају и преувеличавају одређене аспекте приче а неке друге занемарују како би се представили у најбољем светлу и догађаје учинили занимљивијим, уверљивијим, моралнијим. Ова варирања у приповедању треба прихватити јер је „прошлост селективна реконструкција“ и мења се у времену и контексту (Riessman 1993, 64). Зато поступак утврђивања валидности не треба да се усмерава на истину, него на убедљивост, а она је „најбоља кад се теоријски захтеви подрже доказима из казивања информаната и кад се узму у обзир друга тумачења грађе“. Према Кетрин Рисман, утврђивање валидности у наративним студијама не треба сводити на формална правила и стандардне техничке поступке, а у интерпретацији не треба тражити канонски приступ и рецепт, јер различите процедуре утврђивања валидности могу више одговарати одређеним научним проблемима (Riessman 1993, 69).

Оцењивање у усменим историјама и животним причама

Као што је интервју обележен сарадничким ауторством, тако је и за вредновање усмених историја и животних прича потребно усклађивање говорника и слушалаца односно истраживача. Евалуација је чак издвојена као суштинско својство животних прича и с њима спојених дискурзивних деоница, јер њихова примарна вредност јесте да дају поенту о саговорнику, а не неку уопштену поенту о свету какав јесте (Linde 1993, 21). Евалуација је повезана с другим битним својством животних прича, а то је њихов наглашени приповедни потенцијал (reportability), „квалитет који ситуације и догађаје чини подобним за приповедање, вредним да се о њима извештава“ (Prins 2011, 161), па се оне могу понављати у дугом временском периоду (Linde 1993, 21). Она подразумева самовредновање говорника или вредновање неког догађаја који је битан управо зато што се догодио говорнику. Али, да би се евалуативни искази у причи остварили, говорникови слушаоци (саговорници у дијалогу, истраживачи) треба претходно да се сагласе око тога шта поступци протагонисте значе, а то подразумева да су у општим цртама упознати с тим каква је он или она особа и о каквим поступцима је реч. Вредновање се конструише у склопу приче тако што се фокус усмерава у жељеном правцу. Линд то објашњава овако: „Могу да испричам причу о томе шта ми се догодило у болници тако да покажем каква сам ја особа кад се нађем у тешкој ситуацији, или пак на начин који демонстрира поенту о томе шта не ваља у болницама. Само прича првог типа представљала би део репертоара моје животне приче“ (Linde 1993, 22). Показује се да је вредновање производ усклађивања говорника са слушаоцима или истраживачем, јер говорници у дијалогу морају да се усагласе око прихватања евалуативних исказа или да преговарају око сагласности, што се може завршити на различите начине (Linde 1993, 79).

Вредносни ставови представљају саставни део изражавања наративног идентитета и њихова анализа пружа увид у то како људи осмишљавају свет, какви су њихови погледи на друштво, културу, морал, религију, идеологију итд. У проучавању начина исказивања евалуативних ставова, социолингвистички и прагматички приступ допуњују се наратолошким. У контексту испитивања усмених прича, Вилијам Лабов је приказао неколико карактеристичних средстава за оцењивање приповедног текста којима се приповедач служи да би истакао поенту приче. Лабов разликује спољашње оцењивање (приповедач прекида причу да би изнео неки вредносни став) од уклапања, кад се приповедач служи разноврсним средствима, као што су нпр.: оцењивање радњом или обустављање радње, коришћење интензификатора, компаратора, корелатива, експликатива и др. (Labov 1984). Значај контекста у оцењивању са становишта прагматике анализирао је Моника Беднарек. Она је издвојила десет група вредности („евалуативних параметара“) у оквиру којих говорници могу да оцењују аспекте света: разумљивост, емоционалност, значај, озбиљност, очекиваност, духовно стање, евиденцијалност, могућност/нужност, поузданост, стил. Сваки од њих садржи различите димензије преко којих се евалуација одвија и „укључује тзв.

’подвредности’ (sub-values) које упућују или на различите полове на дотичној скали оцењивања или на различите врсте параметара“ (Bednarek 2006, 188–189). Применом ових параметара, као и дистинкције између уписаних (експлицитних), евоцираних (имплицитних) и изазваних (провоцираних) оцена, могу се прецизније одредити контекстуални оквири сложеног процеса евалуирања.

Лингвистичка истраживања вредновања утицала су донекле на наративну анализу. У наратологији се евалуација означава, према Лабову, као „скуп оних црта приповести које наговештавају или упућују на њену поенту; аспекти приповедања који откривају чиме приповедане ситуације и догађаји завређују приповедно предочавање“ (Prins 2011, 51). Језички облици којима се изражавају вредносни ставови су веома разноврсни у структурном, садржинском и стилско-реторичком погледу. Вредносни ставови могу бити формулисани специфичним избором речи, понављањима, одређеном реченичким облицима (нпр. променом говорног лица, коришћењем управног или неуправног говора, негацијом), паралингвистичким (висина или тон гласа) и нелингвистичким знаковима (гестови, изрази лица) (Linde 1993, 72). Оцене дају различити гласови – приповедач у разним инстанцама (нпр. износећи мишљење и коментаре), актери, или се оцењује преко описа радње, ситуације или примера. Начин конструисања приповедних секвенци и њихово распоређивање у оквиру приче такође може бити средство оцењивања. Уметање евалуативних исказа стилски и идејно нијансира казивање, објашњава средишњи догађај или његове последице. Избор заплета, јасно представљање његових линија, указивање на консеквенце неког догађаја и брига за логику и узрочно-последичну доследност исказа показују да се епизода укључује у неку ширу хронолошку и смисаону целину и повезује с прошлим или будућим догађајима. Избор ликова и простор који им се даје, позиционирање ликова као главних или епизодних, развијање односа између ликова или односа протагонисте према друштвеним и религијским инстанцама такође упућују на вредносне ставове приповедача. Ток евалуације у причи, с обзиром на временску и узрочно-последичну компоненту, испољава стабилност кад оцене догађаја, ситуација, ликова остају доследне током времена, или пак може да буде регресиван ако се оцене погоршавају, или прогресиван кад се побољшавају (в. Riley, Hawe 2004). Овакве промене у вредновању најчешће су везане за тип заплета и расплета или за друге структурне и садржинске компоненте, а уочљиве су нарочито у неким специфичним врстама интервјуа (нпр. о болести, излечењу и др.).

На крају, може се рећи да је питање вредновања усмених историја и животних прича актуелно и да захтева додатна истраживања и проверавања процеса, грађе и методологије истраживања и интерпретације. Јасно је да се његово разматрање мора поставити интердисциплинарно, при чему важан допринос дају не само историја, етнологија, психологија, квалитативна истраживања, студије памћења, епистемологија, него и наративна анализа, анализа дискурса и разни књижевнокритички и књижевнотеоријски приступи

који разматрају питања приказивања стварности, фикције и конструисања идентитета.

Библиографија

- Abrams, Lynn. 2010. *Oral History Theory*. Routledge: London, New York.
- Antoniјевић, Dragana. 2009. „Okviri proučavanja ličnih i porodičnih priča o materijalnom gubitku i porazu.“ *Etnoantropološki problemi* n.s. 1: 13–35.
- Bednarek, Monika A. 2006. “Evaluation and cognition: Inscribing, evoking and provoking Opinion.” In *Language and Memory: Aspects of Knowledge Representation*, ed. Hanna Pishwa. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Bornat, Joanna. 2004. “Oral History.” In *Qualitative Research Practice*, ed. Clive Seale et al., 34–47. London: SAGE.
- Bornat, Joanna. 2009 [1994]. “Is Oral History Auto/Biography?” In *Life Story Research (vol. 4)*, ed. Barbara Harrison. 211–223. London: SAGE Publications Ltd.
- Bornat, Joanna. 2013. “Oral History and Remembering.” In *Research Methods for Memory Studies*, ed. Emily Keightley and Michael Pickering. 29–42. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Bošković-Stulli, Maja. 1985. „Pričanja o životu (iz problematike suvremenih usmenoknjiževnih vrsta).“ U *Teorijska istraživanja 3, Književni rodovi i vrste – teorija i istorija*, 1, ur. M. Šutić, 137-164. Beograd: Institut za književnost i umetnost, Rad.
- Denzin, Norman K. 2001. “The Reflexive Interview and a Performative Social Science.” *Qualitative Research* 1 (1): 23–46.
- Flick, Uwe. 2007. *An Introduction to Qualitative Research*. Third edition. London et al.: SAGE.
- Frisch, Michael. 1990. *A Shared Authority: Essays on the Craft and Meaning of Oral and Public History*. Albany: SUNY.
- Gluck, Sherna Berger and Daphne Patai. 1991. *Women’s Words: the Feminist Practice of Oral History*. New York: Routledge.
- Guba, Egon G. and Yvonna S. Lincoln. 1991. *Effective evaluation*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Hammersley, Martin. 1992. *What’s Wrong with Ethnography?* London: Routledge.
- Hollway, Wendy and Tony Jefferson. 2000. *Doing Qualitative Research Differently: Free Association, Narrative and the Interview Method*. London: SAGE.
- Janesick, Valerie J. 2010. *Oral History for the Qualitative Researcher: Choreographing the Story*. New York: Guilford Press.

- Kvale, Steinar. 1996. *Interviews: an Introduction to Qualitative Research Interviewing*. Thousand Oaks, Ca.: SAGE.
- Labov, William. 1984. „Preobražavanje doživljaja u sintaksu pripovjednog teksta.“ *Revija (Osijek)*, XXIV (2): 46–78.
- Lassiter, Luke Eric. 2005. “Collaborative Ethnography and Public Anthropology.” *Current Anthropology* 46 (1): 83–106.
- Lawless, Elaine J. 1991. “Women’s Life Stories and Reciprocal Ethnography as Feminist and Emergent.” *Journal of Folklore Research* 28 (1): 35–60.
- Leavy, Patricia. 2011. *Oral History*. Oxford: Oxford University Press.
- Linde, Charlotte. 1993. *Life Stories: the Creation of Coherence*. New York: Oxford University.
- Marković, Jelena. 2012. *Pričanja o djetinjstvu. Život priča u svakodnevnoj komunikaciji*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Narayan, Kirin, Kenneth M. George. 2003. „Personal and Folk Narrative as Cultural Representation.” In *Postmodern Interviewing*, ed. James A. Holstein, Jaber F. Gubrium, 123–139. Thousand Oaks, Calif.; London: SAGE.
- Oring, Elliott. 1988. “Generating Lives: The Construction of Autobiography.” In *Life history as cultural construction/performance*, ed. Tamás Hofer, Péter Niedermüller, 179–211. Budapest: Ethnographic Institute of the Hungarian Academy of Sciences.
- Passerini, Luisa. 1979. “Work Ideology and Consensus Under Italian Fascism.” *History Workshop* 8: 82–108.
- Petrović, Sonja. 2016. „Usmena istorija – kulturno višeglasje kao most između prošlosti i sadašnjosti.“ *Književna istorija* XLVII (157): 323–334.
- Plummer, Ken. 2008. “Life Story Research.” In *Rethinking methods in psychology*, ed. Jonathan Smith, 50–63. London et al.: SAGE.
- Portelli, Alessandro. 1991. “What Makes Oral History Different.” In *The Death of Luigi Trastulli, and Other Stories: Form and Meaning in Oral History*, 45–58. Albany, N.Y.: State University of New York Press.
- Portelli, Alessandro. 2004. “Oral History as Genre.” In *Narrative and Genre*, ed. Mary Chamberlain, Paul Thompson, 23–45. New Brunswick, London: Transaction Publishers.
- Prins, Džerald. 2011. *Naratološki rečnik*. Prev. Brana Miladinov. Beograd: Službeni glasnik.
- Riessman, Cathrine Kohler. 1993. *Narrative Analysis*. Newbury Park et al.: Sage.
- Riley, Therese, Penelope Hawe. 2004. “Researching Practice: the Methodological Case for Narrative Inquiry.” *Health Education Research* 20 (2): 226–236.

- Ritchie, Donald A. 2003. *Doing Oral History: A Practical Guide*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press.
- Stahl, Sandra K. D. 1989. *Literary Folkloristics and the Personal Narrative*. Bloomington: Indiana University Press.
- Shopes, Linda. 2003. "Commentary: Sharing Authority." *The Oral History Review* 30 (1): 103–110.
- Summerfield, Penny. 2013. "Oral History as a Research Method." In *Research Methods for English Studies*. 2nd ed., ed. Gabriele Griffin, 48–68. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Titon, Jeff Todd. 1980. "The Life Story." *The Journal of American Folklore* 93 (369): 276–292.
- Tompson, Pol. 2012. *Glas prošlosti: Usmena istorija*. Prev. Đ. Trajković. Beograd: Clio.
- Vansina, Jan. 1985. *Oral Tradition as History*. Ann Arbor, Michigan: The University of Wisconsin Press.

Примљено / Received: 05. 02. 2018.

Прихваћено / Accepted: 03. 05. 2018.

Varia

Adam Wiesner

Institute of Ethnology – Slovak Academy of Sciences, Bratislava
adam.wiesner@savba.sk

Autoethnography: Beyond the Gender Binary through Writing Lives¹

The goal of this contribution is to present autoethnography as a research method which provides an ethnographer with the possibility of combining an essential mix of themes in order to carefully describe the researcher's personal experience. Despite being at the margins of the regular qualitative method of inquiry, autoethnography has a long history in ethnographic research. One of the main advantages of using such a method of inquiry as an important research tool is the high potential of autoethnography to uncover the process of ethnographer's mind in the middle of reflexive analytical process. The author focuses on the potential of the use of autoethnography in engaged and applied research, e.g. in case of social justice related topics. The contribution draws from the author's personal experience from the field of using autoethnography as both the method and a genre when describing the process of gender transition from the non-binary perspective. The author argues that the often "rejected" subjectivity and emotionality of ethnographic narratives have a great potential to uncover, with the proper use of the ethnographer's reflexivity, the important aspects of the analytical process of the construction of anthropological knowledge.

Key words: autoethnography, writing as a method, transgender, gender binary, non-binary

Аутоетнографија: превазилажење родне бинарности кроз писање живота

Циљ овог прилога је да представи аутоетнографију као истраживачки метод који етнографу омогућава комбиновање основног склопа тема са циљем пажљивог описа личних искустава истраживача. Иако је на маргинама регуларног квалитативног метода испитивања, аутоетнографија има дугачку историју у оквиру етнографских истраживања. Једна од главних предности коришћења оваквог метода као важног истраживачког оруђа јесте знатан потенцијал аутоетнографије у разоткривању тока ума етнографа приликом рефлексивног аналитичког процеса. Аутор се усредсређује на потенцијал коришћења аутоетнографије у ангажованим и примењеним истраживањима, нпр. у случајевима тема повезаних са социјалном правдом. Овај прилог црпи и из ауторових личних искустава коришћења аутоетнографије и као метода, и као жанра, при описивању процеса родне транзиције из небинарне перспективе. Аутор сматра да често „одбијана“ субјективност и емоционалност етнографских наратива имају велики потенцијал да, уз истовремену правилну

¹ This work was supported by the research grant "The application of innovative approaches in ethnology/social anthropology in Slovakia" (VEGA No. 2/0050/16).

рефлексивност етнографа, открију битне аспекте аналитичког процеса конструкције антрополошког знања.

Кључне речи: аутоетнографија, писање као метод, трансродност, родна бинарност, небинарност

“The making of ethnography is artisanal, tied to the worldly work of writing.”

James Clifford (1986, 6)

Writing a new article or an essay is always a challenge. Most of us have found ways how to put our carefully gathered data into a constructive text through experience which might as well, after some time, become a routine. Our proven practice is what we usually tend to carry on with, as we are aware of the fact that a certain genre, style, or way of writing and argumentation is expected of us in the academic circle we are closely involved in. It is not a secret then that despite the complicated history of anthropology with its crisis of representation and literary turn, it is still the analytical way of writing that is most prevalent.

We as ethnographers are led to carefully choose and describe our methodological practice and pay close attention to the validity and reliability of our gathered data. The positivist aspect of qualitative methods of inquiry has already been challenged by many scholars, who, in light of the postmodern turn question the meaning of the method itself (Richardson and St. Pierre 2005, 967-968). However, it is still not easy to depart from the proven methodological standard and analytical way of writing. Especially not for graduate and postgraduate students, whose innovative approach might be often considered to be challenging the status quo of the discipline, departing from the (un)safe boundaries of what the definition of science really is, and placing it closer to the edge of the social science / literary divide.

In 2000, communication scholars Carolyn Ellis and Art Bochner came with an interesting and profound argument against the critics of their passion of writing about their own experiences, and to bring their vulnerability as academics, writers and human beings out in the open. They were asking: “Why should we be ashamed if our work has therapeutic or personal value?” (Ellis and Bochner 2000, 746). Their questioning is based on challenging the definition of social inquiry:

“A text that functions as an agent of self-discovery of self-creation, for the author as well as for those who read and engage the text, is only threatening under a narrow definition of social inquiry, one that eschews a social science with a moral center and a heart. Why should caring and empathy be secondary to controlling and knowing?” (Ellis and Bochner 2000, 746)

Ellis and Bochner further explain that there is an important distinction between the goals of the so-called “representational social science” on one hand and “evocative social science” on the other (2000, 747). They point out the outcomes of the postmodern philosophy and scholars like Wittgenstein, Heidegger, Gadamer,

Derrida or Rorty who strongly challenged the notion of the neutrality and transparency of the language as the means of communication. Based on this reasoning, the very foundations of traditional epistemology have been undermined (Ellis and Bochner 2000, 747). As Laurel Richardson explains in the text about writing as a method of inquiry:

“The core of postmodernism is the doubt that any method or theory, any discourse or genre, or any tradition or novelty has a universal and general claim as the “right” or privileged form of authoritative knowledge.” (Richardson and St. Pierre 2005, 961)

As all of us now do (and write) ethnography in “a postmodernist climate” (Ibid.), what challenge are we facing in regards to the possible redefinition of the concepts of validity and reliability of our data which are text based in the first place? And what about our main analytical writing format?

Am I (not) Trans Enough?

When I was considering the way how to proceed with my dissertation thesis with the topic of transgender activism in Slovakia, I was challenged by a similar situation. It was due to the fact that basically at the end of my fieldwork which took nearly three years, I decided - after a long period of hesitation - to undergo hormonal treatment as a non-binary identified transgender person.

When I realized that I might wish to undergo physical transition, it was a new self-discovery to me, a shift in my desires. It was a step that I perceived as an outcome of a deep transformative process and an effect of the field which I had been immersed in for more than ten years as a transgender theorist and activist. Before that time I never really thought of hormonal treatment as being an option for me. Why?

Within the Slovak medical system of psychiatrists / sexologists, who are responsible for the supervision of a transgender client, gender is traditionally understood in a cisnormative sense: as an extension of biological sex upon which gender is ascribed at birth. Transgender phenomenon is therefore explained through the “being born in the wrong body” narrative. Claiming and living this narrative is also expected of a transgender client who applies for hormonal treatment, which is granted only upon receiving the F 64.0 diagnosis.

For many years I was aware that my non-binary gender status goes beyond the stereotypical narrative and that I run the risk of being denied the hormonal treatment if I am too open about my (no)gender identity when being diagnosed. Of course, I never really wished to be diagnosed as I do not feel mentally disordered at all. Going through the diagnostic process is simply a must when one desires to legally undergo hormonal therapy in Slovakia.

Moreover, the client literally has to prove that their view of themselves as a transgender person matches the expectation of the responsible doctors of what being transgender means and how it can or cannot be evaluated and diagnosed. In this

way biological sex is confused with or extended to an expected fixed gender role and related gender stereotypes which are reflected in the doctor's expectation of the expression of client's preferences (clothing, hair, style of speech, pronoun usage, personal interests, sexual orientation, etc.). Through such a limited view of what gender is, any departure from the stereotypical narrative might be evaluated as not being convincing or "transgender" enough, according to the doctor's expectations.

When I realized that my desire to undergo hormonal treatment would mean going through obligatory diagnostic process, I was full of doubts.

The situation for me changed drastically as within a few months my status changed from a researcher to a client. Throughout the year that followed, I went through similar diagnostic process as some of my partners in research. I was put through similar medical examination. This time however not as a scientist in the field but as a client of medical care, or more so as a patient, whose gender conformity was being diagnosed.

Suddenly I happened to be in the hands of the medical system and a circle of psychiatrists, who, based on their "proven" medical practice (which does not really follow the law)², had the monopoly to decide whether I, as a self-identified transgender person, was "trans enough" according to their notion of gender, in order to be allowed to undergo the hormonal treatment that I applied for.

As is the case of medical gender transition process in Slovakia, receiving the psychiatric diagnosis is necessary, otherwise the hormonal treatment is not allowed by a responsible psychiatrist / sexologist. Transgender phenomenon is therefore still treated as a mental disorder, despite the recommendation of the latest DSM-5 manual³ which reflects a shift in perspective on gender identity and focuses on the related distress rather than identity issues (APA, 2013). The whole diagnostic process is however, based on a very vague understanding of what gender / sex is and is utterly in the hands of psychiatrists / sexologists and their understanding of what being "trans" means. If these medical experts lack the understanding of the concept of gender being separate from the concept of sex, they run the risk of ascribing gender stereotypes and accept gender as being a fixed identity or a role we are born into.

In this case the diagnosis could be extremely stressful and can lead to the wrong interpretation of one's gender expression⁴. In the worst case, the client is denied the possibility of hormonal treatment for not fulfilling the expected criteria for

² The only condition for legal gender change prescribed by the Slovak law is the need to submit a medical assessment. It does not however specify any further steps. What is considered as "gender change" is therefore the result of a proven medical usage and is exclusively in the hands of supervising psychiatrists.

³ Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition edited by American Psychiatric Association

⁴ Gender expression does not necessarily have to be related to one's gender identity. Unlike the gender expression, which can be observable by the environment, gender identity is internal, a core part of the self.

receiving the F 64.0 diagnosis, or for being diagnosed with another mental disorder or dysphoria.

Producing Different Knowledge⁵

My own experience strongly challenged my perspective regarding the topic of my research and the standard ways of doing it. I was aware that the boundaries between my academic and field statuses of an activist as well as a patient became blurred. I was becoming my own research subject.

The internal dilemma I was dealing with was the fact that I was trying to keep the distance as much as I desired to engage myself fully in the process. My core doubts and fears of the unknown were holding me back though. I was asking myself: What am I heading towards? Am I going to survive this? Part of me wanted to immerse myself fully in the living experience of my transition and still, another part of me wanted to be able to observe what was happening to me, detached, as if from above, to be able to understand the situation and find some new meaning of it.

The biggest doubt I was dealing with as an ethnographer was the fact that I was questioning, whether the data I was interested in were truly the data I could work with. I was provoked by the fact that I was becoming my main tool of inquiry. I was aware that the proven analytical way of writing and standard methods of inquiry would not be very useful here. I watched my focus change the direction from external, observable data to subjective, non-verifiable realm of emotions and insights related to a complicated embodied process of my own (no)gender discovery. I started to write about my daily experience and conflicting emotions with the faith that I might gain more understanding of my personal situation through writing itself.

In the afterword of her book *Last Writes: A Daybook for a Dying Friend* Laurel Richardson describes how she dealt with her own

“stress, fears, and anxieties, shaping them and coming to understand them through writing” after she had learnt that her best friend’s “disease had reached the stage where she had at best a few months to live” (Richardson 2007, 169).

She started to write a Daybook to help herself “get through the final nine months of [her best friend’s] life knowing that writing gave her “a space to vent [her] emotions”, it was simply “therapeutic” (Richardson 2007, 170).

In the text named *Writing: A method of Inquiry* Richardson concludes that as “qualitative work carries its meaning in its entire text ... qualitative research has to be read ... its meaning is in the reading.” (Richardson and St. Pierre 2005, 960) St. Pierre further explains that a “great part of [the] inquiry is accomplished in the writing because ... writing *is* thinking, writing *is* analysis, writing *is* indeed a seductive and tangled *method* of discovery” (Richardson and St. Pierre 2005, 967) She

⁵ St. Pierre (1997, 175).

further questions the “limits we have imposed on the concept [of] method” and “its possibilities in knowledge production” (Richardson and St. Pierre 2005, 967) and mentions the “postmodern critique of interpretivism (Richardson and St. Pierre 2005, 969) reflected in the conventional qualitative methodology, which she believes “is generally both positivist and interpretive” (Richardson and St. Pierre 2005, 970). What writing as a method of inquiry offers is a possibility for “producing different knowledge and producing knowledge differently” (St. Pierre 1997, 175). When we write, what happens is that we gain understanding *through* writing, “thought happen[s] in the writing”:

“As I wrote, I watched word after word appear on the computer screen – ideas, theories, I had not thought before I wrote them. Sometimes I wrote something so marvelous it startled me. *I doubt I could have thought such a thought by thinking alone.*” (Richardson and St. Pierre 2005, 970).

Producing knowledge differently⁶

Each time we as ethnographers start writing an essay, we have to make a choice of a writing format according to the research topic and our collected data. There are however, other important questions to be answered before we start writing, such as: Who is the audience? Who is the author as well as “[w]here is the author”? (Richardson and St. Pierre 2005, 973) Where do we place ourselves as authors in the text? (Richardson and St. Pierre 2005, 973) What voices do we decide to include in the writing and on the other hand, what voices do we decide to exclude? (Richardson and St. Pierre 2005, 973)

When I was dealing with my own doctoral thesis and my personal situation described above, answering those questions was crucial to the further development of the way of analysis I eventually decided to carry on with. I was struggling with the idea that should I take myself out of the research data and choose the traditional analytical style, most of the experience that I myself have gone through would either become unnoticed, hidden, or they would have to be searched for and constructed through other voice giving. I was slowly coming to the conclusion that despite my deep concerns, this time I wished to do it differently.

I wanted to use my own personal experience, reflect it thoroughly, and through a deep self-reflective practice I desired to show how my anthropological knowledge that I base my narrative upon has been constructed. By means of continual journaling about my experience of becoming a patient, I was dealing with my conflicting emotions regarding my blurred statuses, trying to gain understanding of the situation through writing. I was beginning to realize that the quest remained in entering the unknown territory and staying in the “neutral zone” (Bridges 2009, 5), without the immediate effort to understand the consequences of my doing, just experiencing it, feeling it, observing it from within. Having faith that the clarity I de-

⁶ St. Pierre (1997, 175).

sired might come much later, I intuitively emerged myself in my writing, using it “as a method of inquiry” as well as “discovery” (Richardson and St. Pierre 2005).

Autoethnography: Writing Stories, Writing Lives

Despite being at the margins of the regular qualitative method of inquiry, autoethnography has a long history in ethnographic research. It has become more popular in recent years and increasingly common in a wide range of disciplines (Lapadat 2017, 589). When trying to give a name to the method and genre I was engaging in, I realized I might be doing autoethnography, however, without really knowing precisely how to. A few questions were continuously occurring in my mind throughout my writing-as-a-method-of-inquiry experience: why are there no seminars on creative writing for ethnographers? And if there are, why does it feel that if I depart from the standard way of interpretation and analytical writing format, I might be risking rejection for challenging the status quo of our discipline, unless I carefully justify my decision and prove my right to do so? Why does it feel as if my approach seems pioneering when in fact the literary turn in anthropology had already happened a long time ago? As James Clifford pointed out in 1986:

“It has long been asserted that scientific anthropology is also an “art,” that ethnographies have literary qualities.” (Clifford 1986, 4)

Based on my new ways of writing and collecting different kind of “emotional data” (St. Pierre 1997), I was becoming aware of the fact that we as social scientists are expected to write a certain way, mostly without being precisely taught how to do it. During a workshop on evocative autoethnography, Art Bochner gives a question to the participants whether they knew how to do that, once they were asked to ‘write up’ [their] research study:

“Lacking formal instruction, what did you do? I assume you did what most of us did. You read the research articles, monographs, and books of other researchers in your field. Perhaps you detected similarities among them and tried to model or copy the pattern. ... Witnessing this uniformity, you may have reasoned that your written document should conform to this structure: *‘If I deviate from this pattern, I’ll be risking the scorn of my advisors or rejection from journal referees. I better master and follow the conventions’*. ” (Bochner and Ellis 2016, 77)

It is true that autoethnography is commonly considered to be “an alternative method and form of writing” (Neville-Jan 2003, 89) and due to its intentional departure from the classic “realistic” (Van Maanen 2011) or analytical way of writing it is often understood as a bridge “between anthropology and literary studies” (Denshire 2013, 1). This aspect of autoethnography makes it “a blurred genre” (Geertz, cited in Holman Jones 2005, 765), which consequently places it at the margins of what is considered to be social science inquiry. According to Reed-Danahay:

“The concept of autoethnography ... synthesizes both a postmodern ethnography, in which the realist conventions and objective observer position of standard ethnography have been called into question, and a

postmodern autobiography, in which the notion of the coherent, individual self has been similarly called into question. The term has a double sense – referring either to the ethnography of one’s own group or to autobiographical writing that has ethnographic interest.” (Reed-Danahay 1997, 2).

The autobiographical aspect of autoethnography has often been the target of criticism within the social science academic circle. However, as Denshire puts it:

“While autoethnography contains elements of autobiography, it goes beyond the writing of selves.” (Denshire 2013, 2)

The difference in relationship to a writer’s personal story versus the relationship to the wider social and cultural world is further reflected in the classification of two distinctive approaches within the autoethnography field: “evocative” and “analytical” autoethnography. (Denshire 2013, 3)

As autoethnography includes doing (how) as well as writing (what), it is considered to be “both process and product” (Ellis et al. 2011, 273), method and genre. One of the main advantages of using such a method of inquiry as an important research tool is the high potential of autoethnography to uncover the process of the ethnographer’s mind in the middle of a reflexive analytical process: the use of reflexivity when e.g. figuring out which way to follow; solving the ethical dilemma of the everyday field; or experiencing the in-between state of transitioning times without seeing a concrete outcome when going through a deeply transformative experience.

This is the aspect of evocative autoethnography that I have found most useful in capturing my own lived and experienced reality. As I was aware of the fact that memory and related experience are “open to contradictory interpretations” (Richardson and St. Pierre 2005, 961-962), I also knew that the way I see my experience at the time of writing it would inadvertently somehow shift in the future. As being in the transition, my situation was dynamic, changeable from its very definition. I therefore felt the need to write about everything I was experiencing *at the moment* I was experiencing it, as I knew that when I would reread my notes some day in the future, I might discover important emotional data that I was not aware of at the very moment of writing (deep fears, anxieties or doubts that may dissipate after my lived experience has got more stable). Omitting this important data and relying on my memory or the factual information only, would project the described experience in a completely different light. As Richardson further explains:

“The individual is both the site and subject of ... discursive struggles for identity and for remaking memory. Because the individual is subject to multiple and competing discourses ..., one’s subjectivity is shifting and contradictory – not stable, fixed, and rigid. (Richardson and St. Pierre 2005, 962)

My personal narrative became the way through which I was able to “make sense of my world” (Richardson and St. Pierre 2005, 966) and what was happening to it, as I was slowly watching it collapse. I knew there was no going back but the

future seemed unknown as I was undergoing a deep transformation of the self and its expression in the outer world. My transitional story thus gave way to a story of “becoming”, where I was discovering my disappearing and newly born “self” through writing everything down, rereading my notes and reflecting on them throughout the diagnostic process period.

Two years later, when I was preparing an edited version of my thesis to be published (Wiesner 2017), I realized that most of the notes I wrote uncover my deep sense of disempowerment, which was probably apparent to the reader but not to me, the writer. As I gave voice to myself, it served me as a process of self-discovery later on when I could reflect upon the lived experience recalled from my memory, and compare it with the written journal which captured some emotional data that I was not dealing with anymore at present.

Beyond the gender binary

“Will this chapter end with this query, or will it constitute a beginning, an opening into a conversation about where we have been and how far we have come – in being willing and able to say that we are in a moment when the point of creating autoethnographic texts is to change the world?”

Stacy Holman Jones (2005, 785)

When dealing with my own conflicting emotions about the whole procedure I was going through and my blurred status after I became my main research tool, I realized that reflecting my personal experience is important for several reasons.

It was essential from the perspective of a researcher as it brought me a profound embodied experience that I directly continued to refer to in the construction of my lived knowledge. A continuous effort to use reflexivity as the main tool was therefore necessary for me to be able to trace my complicated positionality in the field.

As for the perspective of an activist and a non-binary identified transgender person, it helped me deal with my conscious going against the expected narrative. Adams, Holman Jones and Ellis define autoethnography as a method which not only “uses deep and careful self-reflection” but also “strives for social justice and to make life better” (Adams et al 2015, 2). Engaging in evocative autoethnography and a process of self-discovery through writing has also the potential to “disrupt taboos, break silences, and reclaim lost and disregarded voices.” (Adams et al 2015, 36)

My experience as a non-binary person who challenges the fixed notion of gender identity as something invisible, fluid or beyond the gender binary in a way undermines the whole diagnostic process that I and my partners in research had to go through. It clearly uncovers a hidden truth, that the traditionally gender binary is

a limited scope of thinking which inevitably leads to violent practices, if it is used as an unchallenged way of diagnoses within the power of the medical system.

Using autoethnography as a method as well as creative writing format therefore gives way to “critique ... existing research and theory” and to embracing “vulnerability as a way to understand emotions and social life” (Adams et al. 2015, 36):

“Unlike more traditional research, autoethnography refuses and disrupts canonical narratives, writes against hegemonic beliefs and practices, and describes cultural experience as it is particularly – rather than generally lived. Further, in breaking the silence around understudied, hidden, and sensitive topics, autoethnographers create a textual space for talking back to neglected cultural experiences and, simultaneously, offer accounts that allow others to “bear witness” to these experiences.” (Adams et al. 2015, 41)

The traditional definition of gender as a binary continuum of two ends only leads to understanding, that if one’s gender identity does not match their ascribed biological sex, they must have been born in the wrong body. This narrative is however, extremely narrow, misleading and illusory for many of us. Such a view of gender as a binary invisibilizes any other (no)gender identity, subjectivity or expression apart from male or female / man or woman.

Such a limited view of what the concepts of man and woman mean not only creates a bias within the whole process of gender transition and the required diagnostic procedure, it also marginalizes and excludes people who exist beyond the gender binary system – in the fields of gender diversity, nonconformity, fluidity, from the perspective of the “Revised Gender System” (Monro 2005, 38). This revised “theoretical strategy” conceptualizes “gender as plural, and as a spectrum” (Monro 2005, 37) that “calls for new and self-conscious affirmations of different gender taxonomies” (Halberstam, cited in Monro 2005, 38).

With respect to alternative methodological approach and writing formats I would like to conclude by stressing the unquestionable effect we ethnographers have on our field of study. We are aware that our texts were not written by our partners in research, it was *we* who wrote them. Our products simply “cannot be separated from the producer, the mode of production, or the method of knowing” (Richardson and St. Pierre 2005, 962). As Richardson further explains in relation to language as a centerpiece of poststructuralism which is “a particular part of postmodernist thinking”:

“Language does not “reflect” social reality but rather produces meaning and creates social reality ... Understanding language as competing discourses – competing ways of giving meaning and of organizing the world – makes language a site of exploration and struggle.” (Richardson and St. Pierre 2005, 961)

It is exactly in this sense that writing itself serves as a particular “method of inquiry” [which helps the ethnographers] to learn about themselves and their research topic” (Richardson and St. Pierre 2005, 959). Our role in the selection of the data and the process of representation is therefore undeniable, “our selves are always present [in the text] no matter how hard we try to suppress them” (Richardson and St. Pierre 2005,962). Thus:

“[If we cannot] eliminate the influence of the observer on the observed, then no theories or findings could ever be completely free of human values. The investigator would always be implicated in the product. So why not observe the observer, focus on turning our observations back on ourselves? And why not write more directly, from the source of your own experience?” (Ellis and Bochner 2000, 747)

Literature

- American Psychiatric Association. 2013. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition*. Washington, DC: APA Publishing.
- Adams, Tony, Stacy E. Holman Jones, and Carolyn Ellis. 2015. *Autoethnography: Understanding Qualitative Research*. New York, NY: Oxford University Press.
- Bochner, Arthur P., and Carolyn Ellis. 2016. *Evocative Autoethnography: Writing Lives and Telling Stories*. New York and London: Routledge.
- Bridges, William. 2009. *Managing Transitions: Making the Most of Change*. 3rd Edition. London, Boston: Nicholas Brealey Publishing.
- Clifford, James. 1986. “Introduction: Partial Truths.” In *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, eds. J. Clifford, G. E. Marcus. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Ellis, Carolyn, and Arthur P. Bochner. 2000. “Autoethnography, Personal Narrative, Reflexivity: Researcher as Subject.” In *The Handbook of Qualitative Research. Second Edition*, eds. N. Denzin and Y. Lincoln, 733-768. Thousand Oaks: Sage.
- Ellis, Carolyn, Tony E. Adams, and Arthur P. Bochner. 2011. “Autoethnography: An overview.” *Historical Social Research* 36(4): 273-90.
- Denshire, Sally. 2013. “Autoethnography.” *Sociopedia.isa*, DOI: 0.1177/205684601351
- Holman Jones, Stacy. 2005. “Autoethnography: Making the Personal Political.” In *The Sage Handbook of Qualitative Research*, eds. N. Denzin and Y. Lincoln, 763-790. Thousand Oaks: Sage.
- Lapadat, J. C. 2017. “Ethics in autoethnography and collaborative autoethnography.” *Qualitative Inquiry*, Vol. 23(8): 589-603, DOI: 10.1177/10778004177044.

- Monro, Surya. 2005. *Gender Politics: Citizenship, Activism and Sexual Diversity*. London, Ann Arbor, MI: Pluto Press
- Neville-Jan, Ann. 2003. "Encounters in a world of pain: An autoethnography." *American Journal of Occupational Therapy* 57(1): 88-98.
- Reed-Danahay, Deborah. 1997. *Autoethnography: Rewriting the Self and the Social*. Oxford: Berg
- Richardson, Laurel, and Elizabeth St. Pierre. 2005. "Writing: A method of Inquiry." In *The Sage Handbook of Qualitative Research*, eds. N. Denzin, Y. Lincoln, 959-978. Thousand Oaks: Sage.
- Richardson, Laurel. 2007. *Last Writes: A Daybook for a Dying Friend*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press, Inc.
- St. Pierre, Elizabeth A. 1997. "Methodology in the fold and the irruption of transgressive data." *International Journal of Qualitative Studies in Education* 10(2): 175-189.
- Van Maanen, John. 2011. *Tales of the Field: On Writing Ethnography*. Second Edition. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Wiesner, Adam. 2017. *Jediná jistota je změna: autoetnografie na transgender téma*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, VEDA SAV.

Примљено / Received: 05. 02. 2018.

Прихваћено / Accepted: 03. 05. 2018.

Magdalena Sztandara

Institute of Ethnology and Cultural Anthropology - Jagiellonian University, Krakow
magdalena.sztandara@uj.edu.pl

To Be Unworthy of National Stage. Women's Disobedience as Performative Practices

On August 5, 2015, two dramatizations were played in the public space of a small Croatian city. The scene for the first of them was the theatre stage in Rijeka, where five women of different nationalities "presented" their private stories. Second, its climax had at the door of the theatre, and members of veteran and war volunteer associations, and supporters of the Armada football club played the main roles. The twentieth anniversary of Operation „Storm” seems to be a meaningful example of the way in which the processes and acts of its commemoration took place in public space: at the theatre and streets of the city. The situation of commemoration launched the processes and practices in which social performance became at the same time a creative act that expressed opposition as well as action supporting normative protocols and structures of power. Social dramatizations in Rijeka, both "in" and "in front of" the theatre, show that theatre is a very important type of public space, which not only exists as a specific place of communication, but it also has a status of conceptual subject with a particular history and separate semantic dimensions. In order to understand the entitled "disobedience", it is necessary to deal with several essential issues, such as: performance of resistance and obedience, categories of "national theatre" and "experts" of everyday life; public space and the right to it; memory and "counter-memory" and relationship between performance and archive.

Key words: women, public space, "Second war", national stage, performance, disobedience

Бити недостојна националне сцене. Женска непослушност као перформативна пракса

Дана 5. августа 2015., у јавном простору једног хрватског града изведене су две драматизације. Сцена за прву драматизацију била је позоришна сцена у Ријеци, где је пет жена различитих националности „представило” своје личне приче. Друга драматизација је свој климакс имала на вратима истог позоришта, а главне су улоге имали чланови бранитељских и драговољачких удруга и фудбалски навијачи Армаде. Двадесета годишњица операције „Олуја“ чини се као значајан пример начина на који се процеси и чинови комеморације одигравају у јавном простору: у позоришту и на градским улицама. Комеморативна ситуација изнедрила је процесе и праксе у којима је друштвени перформанс постао истовремено и креативни чин који изражава противљење, и акција која подржава нормативне протоколе и структуре моћи. Друштвене драматизације у Ријеци, и она „у“, и она „испред“ театра, показују да је позориште врло битна врста јавног простора, који не постоји само као специфични простор комуникације, већ има и статус концептуалног субјекта са посебном

историјом и посебним семантичким димензијама. Како би се разумела „непослушност“ из наслова, неопходно је позабавити се неколиким суштинским питањима, као што су: перформанс отпора и послушности; категорије „национални театар“ и „стручњаци“ свакодневног живота; јавни простор и право на њега; сећање и „противсећање“, и однос између перформанса и архива.

Кључне речи: жене, јавни простор, „Други рат“, национална сцена, перформанс, непослушност

Two stages – two performances – one city

There are at least two stories about each war. The first one concerns the macro-narratives and usually belongs to the nations participating in the war. The second one is micro-narratives – personal and subjective stories of people who lived in war-torn areas and times. Each of the stories, emphasizes Barbara Szacka "is built around other topics and uses a different language" (2012, 54). In the first of them the expected and picked up selectively elements of public communication are prevailed (Szacka 2012). They usually remain in line with the dominant national policy. The second stories – that are stories of ordinary people, which consist of memories of fear and pain, but also close friends and relationships on both sides of the conflict. It is assumed that in most cases, these two categories of narratives not only do not complement each other, but also constitute completely separate stories, sometimes even coming into conflict with each other for being admitted to public discourse. Since each story has at least two sides, it becomes necessary to reflect the situations in which they are confronted.

The peculiar confrontation of the aforementioned narrative categories – micro and macro took place - as it may seem - on August 5th, 2015, on the twentieth anniversary of the military operation "Storm" (*Oluja*)¹. That day two performances simultaneously were held in the public space of the Croatian city. The stage for the first of them, was the scene of the Croatian National Theatre Ivan pl. Zajc in Rijeka, where five women of different nationalities "presented" their personal stories and memories not only from the period of the last war, but also about the everyday life that they have lived last 20 years. The 20th anniversary of the operation "Storm" became a pretext for Oliver Frljić, the director of the mentioned theatre of that time, to present in the public space the monologue-based production entitled "Second war" (*Drugi rat*) based on testimonies and experiences of women who survived the war. One can assume that the evening meeting with women from Osijek, Knin, Vukovar, Slatina and Mostar, combined with listening to their stories and memories, in the first impulse was thoughtful as an attempt to draw attention to the fact that "war is a much more complex phenomenon than is attempted to be presented in official statements of politicians" ("Drugi rat" 2015). It was not, as it seems, the only goal. That, as it seems, was not the only goal. Performance "Second war"

¹ Considered as the last major battle of the Croatian War of Independence in 1995.

demonstrated the urge not only to 'save up' but also to 'bring back' and 'make audible' emotions and stories from the position of personal experiences of women, hitherto silenced and suppressed by the dominant male narratives of war. Oliver Frlijić noticed in this event much greater social and cultural benefits: through "opening public debate on the situation of women in wartime" he wanted to "create space for women's memories" ("Drugi rat" 2015). The organizers² of the "Second War" marginalization of women's history saw in subsequent treatments of their objectification, which first had the dimension of war violence, and then in time of peace, took the form of taking away their right to own narration in public space. Equally important was also to try to renegotiate the existing model of collective memory and indicate its discursive nature. The director and as one might guess, also women taking part in the event, wished to capture memories and experiences as a peculiar reservoir which would complement the dominant collective memory. Creating a space of "shared narrative" (Bošković, Perica and Gavrilović 2011)³ could be a step towards trying to renegotiate an existing archive and methods of its production.

However, testimonies of forced displacements and fragmentary, undefined identities without a clear division into victims and aggressors, proved to be uncomfortable and inconvenient for some residents of the city and the surrounding area who went together to the street. Fear of a the lack of expected clarity and coherence in collective memory, so important for national identity and macronarchism sustaining the community of the group, had to create a conflict.

Late in the afternoon, on August 5th, the second performance took place in Rijeka. The main roles were played by adherents of veterans and war volunteer associations, proponents of the Autochthonous Croatian Party of Right (Autohtona - Hrvatska stranka prava), as well as members of football ultras group "Armada". About three hundred, mostly male demonstrators, equipped with Croatian flags gathered on the bridge, and then manifestly marched through the city centre. The march was accompanied by patriotic songs, nationalist slogans, Ustaša symbols and greetings, chants and shouted offensive slogans addressed to the Serbs, director of

² The organizers of the performance entitled "Second war", directed by Oliver Frlijić, were: National Theater in Rijeka, National Serbian Council and *Documenta* (Center for dealing with the past) - a non-governmental organization operating in Croatia, See: <https://www.documenta.hr>

³ The idea of "shared narrative" was used by the editors of the book *Political Myths in the Former Yugoslavia and Successors States. A Shared Narrative*. They not only use the term, but also design individual parts of the book in this way. Each chapter is the result of the joint work of scientists representing individual countries of the former Yugoslavia; the editors of the volume are Serb and Croat respectively. The use of the "shared narrative" method in this case, means a joint study of historical facts that simultaneously bring closer the perspectives of two or more national histories. Joint research and polyphonic analyzes not only shed light on the ephemeral nature of the newly built collective identities in the Balkans, but also allow to focus attention on the structure, content and roles of individual national myths and their interactions with "opposing myths" of neighboring nations. The authors consider these myths as a form of ideology, which in the most general sense they perceive as a system of ideas, "that are not necessarily good or bad on their own but that primarily depend on how they are used and in which context." (Bošković, Perica and Gavrilović 2011,16)

the theatre in Rijeka and the mayor of the city. The culmination scene took place at the entrance of the theatre at the moment when Marija, who came from Osijek, began her story on the stage. Eventually, a large part of dissatisfied patriots and defenders of the homeland reached the theatre door – first trying to break in and then – blocking its exits and entrances. The violent nature and the course of the demonstration in front of the theatre (or rather its occupation) made the hearing of women's stories, who after twenty years received the right to public expression, a synonym of courage. The situation in front of the theatre resembled a state of siege, and the audience of the performance "Second War" was literally imprisoned by participants of demonstration whose voices were filled with hate speech. Those who managed to leave theatre safely, were verbally attacked by smaller groups of nationalist and right-wing activists. In some cases verbal violence turned into a physical one.

One could speculate whether the media were responsible for the scenario of patriotic dramatization in front of the theatre. Namely, the Split daily newspaper "Slobodna Dalmacija" announced the event in the theatre under a rather characteristic title: "The counter Storm is prepared in Rijeka". The provocative title has launched a media lynch which resulted in spontaneous open-air demonstration or rather counter-performance directed against the event "Second war".

At first glance, it may seem that the twentieth anniversary of operation "Storm" is an obvious example of the way in which the processes and acts of commemoration took place in a public space: at the theatre and in the streets of the city. Its context launched the processes and practices in which dialectical relationship between theatre and political demonstration eventually became a meeting of two social performances. I use the concept of "performance" to describe both events in Rijeka. However, I realize that "performance" belongs to the category that is described as "essentially contested concepts" (Strine, Long and Hopkins 1990) and has multiple implications and meanings. I also agree with the opinion of Soyini Madison and Judith Hamera that today performance has evolved „into ways of comprehending how human beings fundamentally make culture, affect power, and reinvent their ways of being in the world" (Madison, Hamera 2006, xii). Understanding performance in this broader and more complex way has opened up endless questions, some of which both interrogate and enrich our basic understanding of memory, identity, community, nation and politics. That is why, looking at these two simultaneous dramatic events, one should pay attention to the multidimensional character of each of them. Therefore, both performances represent a reaction to the important social and political issues. Both of them seem to be politically and socially engaged. Through those two simultaneously events in Rijeka I want to examine the potential of the performance itself, its capabilities, and its dual character. The performance is often used as analytical lens for extending parameters, suitable for measuring the role and impact of symbolic behaviour in relation to social change. The inclusion of the events from Rijeka in the framework of the performance may allow an attempt to discover contemporary political subjects and ways of redefining the relationship between human action and politics in different contexts and overlapping systems in which we deal with records of oppression and resistance. Diana Taylor, focusing on the issue of resistance and oppression, points out that perfor-

mance can be equally a creative act of expressing discontent, a tool for understanding one's strength and a peculiar response as a 'counter-action' supporting normative protocols and structures of power (Taylor 2002). To put it even more precisely: performance can at the same time disrupts the power structure and supports its activities. However, one can agree that in both cases it creates the identity of the spectators and participants and expose the corporeity of characters and their historicity (strong cultural background) as well as convey identity and memory.

What also seems important, is the usage of space of national theatre and its symbolic capital as instruments for deconstructing the existing politics of memory by introducing counter-memory (Foucault 1977) and revising the right to narratives in public space. By inviting women on the stage – in this peculiar and ultimately simple way, Oliver Frljić wanted to deconstruct and revise the concept and mission of the national theatre itself, which sometimes could be recognise as a very questionable place for civil disobedience.

By examining these circumstances closely, it may be possible to shed a light on the eponymous women's disobedient. Several issues seem to be important in the case of recognizing the "Second War" performance as an act of disobedience. According to Nesreen Hussein, "walking to the more reflective space of the theatre, in that alternative cultural quarter of the city, triggers a question about the relationship between the theatre and the street" (2015, 360). Usually, the street becomes a scene for most social drama, where women carry banners, march and protest as part of a civil act of disobedience. It turned out, however, that the theatrical event is not too limited to have a wide social influence. Presenting their *herstories* about war at the stage of national theatre, showing its diversified image, women not only proved to be efficient and disobedient, but they were also assigned and recognized by others as militant and disobedient. Their presence in such form, and the power of their storytelling challenges the very structures of power by refusing to play according to the imposed roles of gender and national matter (Mayer 1999). Women's insubordination makes their political presence felt.

For those reasons it seemed to me more important to understand what we might call women resistance as a form of everyday disobedience – the prosaic but constant struggle between women and those who marginalize them. Moreover, to understand such forms of disobedience is to understand much of what women have done to defend their interests against conservative orders. The particular "struggle" between two performances in the space of Croatian city was not merely a struggle for being visible and the right to the public space. It was also a struggle over the appropriation of symbols, a struggle over how the past and present shall be understood and labelled; a contentious effort to give other, marginalized stories meaning to local history. What is remarkable about this aspect of "conflict" is the extent to which it requires a shared memory and narrative.

By giving voice to those who often are muted and voiceless, Frljić wanted to address issues of a significant social impact. He wanted to make *herstories* of "experts" who, like men, survived the war, an extremely important element in the

discussion on collective memory, ways of creating archives and the right to be present in public space.

It's my fault that I've married a Serb... vs. "Frlić! You Serbian pig!"

There was darkness on the stage of the Croatian National Theatre in Rijeka. One by one, five women with microphones in their hands took up their seats. The testimony of Marija, Iva, Marija, Jelena and a young woman from Bosnia who wanted to remain anonymous were not registered on their request. Assuming that the experiences of war are personal testimonies of one's memories, Oliver Frlić did not use any dramaturgical strategy to justify the presence of women on the scene, no stage measures; all scenes were female subjects. He did not place them in any kind of dramatic fiction or situation, did not suggest any unequivocal interpretation. Leaving only chairs in the dark, the director did not allow the staging to dominate the story. The tone and sound of women's voices, the shadows of their bodies, slight movements and tears gave their narratives sense of meaning. This kind of performance assumes the usage of the performance and its space (or broadly understood art, Hussein 2015) as a tool of resistance. Staging was minimal, directed towards the audience with a minimal dramatic action. All elements gave the impression of a general unfinished quality of performances, which were negotiated as a continuous work in progress: an open "action" that emphasizes the specific violence of dominating regimes of power over the presence, memory and the right to narration. As a performative gesture, the value of "Second War" does not necessarily lie in its status as a final artistic product, but it is shaped in a way that ensures the prolongation of the on-going resistance, presented as part of an action that is ambiguous, fluid and changeable.

The first woman, who spoke was Marija from Osijek. Until now, she has followed her friends' advice and kept silence for many years. For the repeated accusations that as a Croat married Serb, she consistently responds: "You are wrong. I married a man!" With a soft voice with the Slavonian accent, she told a story about her experiences from the early 1990s until today. Then other women told their stories. Each of them strongly emphasized the absurdity, incomprehensible to many people right after the outbreak of war, the division into "us" and "them" according to ethnic and national key. All the stories have raised the obvious, but not so far outlined issues: what to do when one does not belong to any of these "groups" or even if you are "us", yet not quite the right way ... Each of five women asked themselves the same question: who would they be if the war did not happen?

Trying to tell stories of absence, the performance "Second War" problematizes conventional ways of representation as potentially undermining - already undermined - voices. In a reflexive gesture, the title, the speeches of the heroines and the special manner of theatricality developed by this performance, betray suspicions about the modes of representation. Let us try for a moment to look at the title of the performance, which can have at least two dimensions. Firstly, an intentional and thoughtful procedure to give a performance the title "Second War" is a reference to the book by Simone de Beauvoir. Director's intentions can be explained as an at-

tempt to take similar, as the author of the *Second Sex* (2009), reflection and analysis of women's issues in the broad context of various cultural, historical or social discourses. Fundamental questions raised by Simone de Beauvoir, in the intention of the organizers of the "Second War" in the Balkan context could be: What does it mean to be a woman in a state of emergency? To what extent does the situation of women depend on them alone? Can women be politically and socially aware entities or passive objects, realizing only the images and constructions to which they adapt? Secondly, the word „second” in the title may mean that we are dealing with an idea of showing not only the other mode of representation war but also the different narration and the memory of it.

Recalling Peter Weiss's (1971) argument about the capability of documentary theatre, which recognizes the forces of individual stories, is to be a challenge for the dominant discourses of history; thus, it is worth paying attention to the performative response to them. Message communicated by the demonstrators gathered in front of the theatre in Rijeka seemed to be in the line with dominant representation and even stand on its guard. In this case, the symbols and legible props use, such as: Croatian flags, patriotic songs and nationalistic slogans informed about national and ethnic affiliation. It was also confirmed by offensive cries directed to organizers of the "Second War" performance, clearly defining who they are "us" and who they are "them": "Frljić! You Serbian pig!"; "We, the Croats do not drink wine, we drink blood of Chetniks from Knin" (I allow myself to recall the "mildest" of them). Slightly simplifying, one could say that in this way they expressed their dissatisfaction with the performance "Second War", proving that its organization on the twentieth anniversary of operation "Storm" was intentional and provocative. The efficiency and aims of the organizers of demonstration on the Rijeka's street also seem to diminish Dubravka Ugrešić. She defines the mentioned "defenders" of the fatherland as a "new species of men" who, from the previously unnoticed, became well visible in Croatian society. In the 1990s, most of them as young men voluntarily grabbed arms and went to war to defend their homeland. Today, twenty years older, they founded numerous organizations, and expect gratitude for their voluntary activities. Since then, emphasizes the Croatian writer, "the state constantly shows them their respect: financial and moral. And for most defenders [...] the four-year war is their identity, biography, career or even the reason for existence" (Ugrešić 2013).

However, the reaction to the "Counter-Storm" seems to fit perfectly into Jean Duvignaud's thesis that societies dramatize certain roles to create or construct a cohesive, more intense society (1976). Performance on the street of the city, in a sense planned - on the occasion of the decisive victory of the Croatian army, on the other hand as a spontaneous demonstration, also caused by the media, became an example of a staging that combines specific social goals. The unanimously shared and understood meaning of the event established, in some way, the identity of the group of "defenders" of the homeland and served as a source of self-identification. The "Second War", involving female witnesses medially condemned "Frljić's counter-storm", was accused of destabilizing the collective identity worked out by the last 20 years. Women's testimonies, despite being considered subjective and insig-

nificant narratives, and thus immaterial, were ultimately taken as an attempt to challenge the stability of the community. The tension between biographical, individual experience and collective imagery about the past has been translated into attributing the meaning to specific narratives and their appreciation. The alleged purpose of these competitive performances can rely on, political and social character revealed in women's tales that did not match the official national versions. In this sense, the stories of women who are the embodiment of a socially important dispute are probably understood as propaganda. And if their presence on the stage of the national theatre forced a group of people to go out to the streets, it can be admitted that it was an effective propaganda, although not thoughtfully as it. And if their presence on the stage forced a group of people to go out to the streets - it can be admitted that it was effective, although not thoughtfully as such – propaganda. *Herstories* personify the critique of national ideology, and thus the vision of a normal, preferred state of affairs. As such, they require intervention in order to maintain a symbolic order.

Nationalism can be an exercise in internal hegemony as Tamar Mayer pointed out. Its goal is to resolve ethnic, religious and sexual differences through “the empowerment of one gender or one nation or one sexuality which virtually always comes at the expense and disempowerment another” (1999, 1). Women as well as other minorities (ethnic, religious or sexual) are often marginalized in the public space. Ironically speaking they are a “silent majority” because in the last resort, they are outnumbered group of citizens of the nation and society, and should be consider as a political power. Male representatives of nationalist policies, not only in the Balkans, self-appointed as guardians of any nation and interpreting communities in mythical categories, most often bring women's roles to a few fundamental issues: being biological breeders of the nation, transmitters of ideas important to a given community, and finally carriers of symbolic differences between different ethnic and national groups. Vesna Kesić emphasizes that in the state of emergency in which the community is found, gender becomes subordinated to ethnicity, even before it appears as an "autonomous" discourse (2002). Sabrina Ramet additionally supplements this argument, pointing out that the roots of military violence in the 1990s in the Balkans lie in the militarized patriarchy and nationalism (1999). The strength of both was to bring down women's voices and at the same time erase them and their activities from the collective memory. Each of the mentioned rules of forgetting and silencing does not apply only to the duration of the war, but it is also manifested in post-war rhetoric (Mostov 2000). The performance “Second war” and its “counter-performance” seem to confirm once again that women sometimes are fighting not only against the attempts to limit their agency, but also against the nationalist excesses, which seem to closely connect with each other.

Oliver Frljić's act, however, can be defined not so much as a deliberate attempt to provoke the national majority, and more so, to deliberately confront those two stories or two sides of one story. Concerned residents of Rijeka gathered in front of the theatre played a performance that mechanisms “are not the raw exercise of physical power, but the more subtle control of psychic desire, the rational transformation of individual desire into the socially defined desire to fit in, to get along, to conform to the pattern of the apparatus” (McKenzie 2001,160). I invoke John

McKenzie to draw attention to the normative dimension of the performance, the action of which can be understood through a specific formation of power that tries to dominate certain aspects of social and individual life. Belonging to a particular nation constitutes the subjectivity of the performance participants, its repetitive and schematic character as well as recognizable props could be a tool for embedding certain social norms. In this dimension, the performance becomes the expression of the dominant form of power. The validation of social activities requires a repetitive performance, in which the repetition is both a re-playing and re-experiencing of a set of fixed meanings (Turner 1982).

It is worth recalling here the mentioned potential of the performance itself, its capabilities, and its dual character. Judith Butler slightly extends the theory of social drama, emphasizing the dual nature of performance and its character - transgressive, marginal and normative. On the one hand, performance can be a force of resistance; on the other hand, it can maintain the power and limit social actors. For both scenes and events in Rijeka, the difference between theatre as an act of resistance and the protest on the street, loses its importance and seems to be blurred. The presence of women's witnesses on the stage of the national theatre in Rijeka was not treated as a theatrical act or artistic expression but rather as a breakdown of social taboos and the form of intervention in collective memory, narratives and common sense. By revealing the hidden, the performance prepared by Frlić, provoked the second action of social resistance and in some way has become an intervention in a collective life.

Women's testimonies are not overcrowded with the nationalist rhetoric maintained since the 1990s of the last century. And it's not just about the differences in the details of events, but also about something more "irritating": about disturbing the one-dimensional model of social memory and breaking the imposed rules of silence. Stories of women can be understood as stories told by the enemies of the motherland. In addition, producing enemies is the most effective way to build national consolidation and homogenization, which in turn serves to mitigate and conceal social differences and tensions. Frlić, inviting feminine witnesses to the stage of the national theatre, gave their narratives similar status and significance as the stories of the "warriors". At the same time, by the gesture of questioning the roles of the winners and the defeated, he also breaks the social agreement on the rightness of struggle for the homeland and the affirmative attitude to a clearly defined national identity, which participants in the counter-performance in the urban space seem to recognize perfectly.

In the case of the anniversary events in Rijeka, it is worth asking questions about why public space has become disputable, and even "difficult" for some citizens? How have certain social groups started to determine who in practice has the right to public spaces? There are more questions, but the most important of them would be: are women's stories unworthy of the national stage?

Performance space as a public space: who deserves the national stage?

Public space becomes controversial especially in commemoration situations, and as such, it occupies an ideological position in democratic societies (Hartley 1992). Events in Rijeka, both "in" and "in front of" theatre, prove that theatre is a very important type of public space, and that it can be a disputed place. Inviting five women of different nationalities to the theatre on the anniversary of the operation "Storm", brings the assumption that in the theatre in a democratic and pluralistic society, one could also talk about matters that are not necessarily pleasant for this society. In this peculiar and ultimately simple way, by expanding the field of performing practices, Oliver Frlić also wanted to deconstruct and revise the concept and mission of the Croatian national theatre and its memory policy.

This revision is first of all a departure from the understanding of the "national theatre" as a museum of remembrance for a certain imagined national past, in aid of presentation of social reality in which theatre "works". Today, the theatre, which has two adjectives in its name: "Croatian" and "national", as Frlić recognizes, is often identified with space and institution, which should preserve and cultivate the so-called „national culture”. In such circumstances theatre exists as a symbolic capital (Bourdieu 1986) and its operation is based on false idealization of the past and the dangerous mythologization of theatre, which makes it impossible to diagnose our history and questioning its construction” (“Droga do wolności jest konflikt” 2013) Thus, not only the average spectator, but also contemporary politicians proclaiming populist slogans about art and culture, may erroneously conclude that the national theatre should be a place - both programmatically and artistically – of the domination of the national majority over minorities and marginalized groups. The performance prepared by Frlić showed that the national theatre, as an institution, should become a space for the emancipation of minorities. And within its space one should rather talk about the differences that official narratives try to conceal or downplay, than maintain the existing social order and reconstruct national values⁴. The struggle over the right to the national theater revealed an important issue related to the attempt to exclude a certain group of citizens from public space. The National Theater was deprived, as it seems, of the status of what Habermas named public sphere, in which private people exchanged and discussed their political ideas and “come together as a public” (Habermas 1991, 27). Instead, protesters in front of the theatre attempted to make it a place reserved mainly for those who stick to the hegemonic vision of social order, carefully selected citizens and a homogeneous discourse of memory subject to social control (Capulong 2016). On August 5, neither the theater nor the main streets of Rijeka were granted the

⁴ Similar remarks and comments can also be heard in the theatre researchers' community, questioned by the editors of the socio-cultural monthly "Krakow" about the criteria to be met by the theatre, which in the official name has the adjective "national". Their answers suggest that if "national theatre is to have a more real meaning than to play a glorious past, then revisionist theatre has the greatest reason to exist." So polemical theatre, discussing and revising national mythologies [...].” (“Jakie kryteria powinien spełniać teatr narodowy” 2014).

status of what Don Mitchell characterized as a "normative" ideal for public space (1995), in which one can meet people and ideas that are polemical and dialogical. The rhetoric of integration and dialogue has been replaced by the rhetoric of exclusion, strength and national community.

It turned out that the space of the theater, transformed by the act of storytelling, gained new meanings for the participants of both performances: "as [possible] intervention, taking a position, trying to influence someone" (Lehmann 2009, 134-135). Rather, it cannot be doubted that the participants of the performance in front of theater were aware of the public nature of the event in which experts from everyday life exhibited their experience, knowledge and thinking (Lehmann 2009). Important in this case was also the fact that these stories still took up live and current topics, thus polemically with the official "images of the remembrance stored" (Assmann 2008, 16-18). "In contemporary societies, as Pia Wiegink pointed out, the clear-cut separation of the public sphere and the state does not exist" (2011, 2). Because the performance of women took place in a space that matters, and was a form of committed citizenship, theatre's space has become a place of confrontation instead of a consensus. It also confirms Nancy Fraser's (1992) argument about the recognition of the existence of multiple publics and rejects the idea of the public as a monolithic, homogenous entity. Moving away from the idea of a single, unified and simplified socially homogenous public sphere can refer to her concept of the public sphere, which is based on the idea of society as the locus of policy contestation; the space in which the "plurality of competing societies" meet and fight with each other (Fraser 1992). Thus, the analysis of both performances in Rijeka shows that the public space should be seen just as Chantal Mouffe sees it (2007) – as a battlefield for rival senders and receivers, where it fights among themselves rather than space for rational discussion and where one action arises in response to the actions of another social group and public.

The fact that the event took place in the national theatre meant that it not only gained additional social visibility, but also communicated certain meanings. The meanings that, if they do not convince viewers with their authenticity, will at least provoke public discussion, and certainly will make the audience participating in meetings with female witnesses feel discomfort. The ability of the performance to establish a special relationship with the audience and provoke it to be engaged is triggered by presenting the story of "real life". In this sense, one can argue, referring to Hussein, that "Second War" as a form of "documentary theater" is "performative for the public sphere" (Hussein 2015, 369) because it attempts to "build" a certain community together with the audience. This embodied relationship with performance's actors and the audience allows for shared experiences, a sense of closeness or solidarity, and perhaps even compassion. It also assumes that the audience will deal with the matters presented in some way and will provoke a special kind of reflexivity among them. According to Bryan Keith Alexander (2005), this kind of reflexivity may be close to what Victor Turner defines as "performative reflexivity", that is "the condition in which the socio-cultural group, or its most perceptive members, acting representatively, turn, bend or reflect back upon themselves, upon the relations, actions, symbols, meanings, codes, roles, statuses,

social structures, ethical and legal rules, and other sociocultural components which make up their public 'selves'" (Turner 1986, 2). Oliver Frlijić was aware that the viewers - also as citizens of a specific state - become hostages of a certain vision of the past or ideology that excludes others. Barbara Myerhoff (1992) stresses the potential of performance to generate reflection upon and resistance to the status quo. From her observations of elderly Jews who met at a senior centre in Venice, Myerhoff wrote about the human need to be seen and the ways in which culture and society offers and withholds that visibility. Presence on the stage of the national theatre, gave the women the visibility of which society had deprived them. Through performance and participating in it, which "is often a critique, direct or veiled, of the social life", as Turner emphasises, people are able to critically evaluate the „way in which society handles history" (1988, 22). Testimonies of five women of different nationalities, not only revealed symbolic violence sanctioning the only acceptable form of talking about the last war in public space, numerous simplifications and lie about it, but also complemented the one-sided dominant narrative and verified the positions of "victims" and "guilty".

The intentions of the organizers of the "Second War" to make visible unprivileged members of society, in this case women, and to create a public space of shared narrative is close to Benjamin Wihstutz's concept of theatre perception as a kind of "laboratory space" (Wihstutz 2015). Thus, the intention could be, as one might assume, to create in the theatre a space in which non-privileged people representing social and cultural "otherness" are allowed or invited to a stage to which they are not entitled in everyday social life (Wihstutz 2015). Benjamin Wihstutz suggests that perhaps this "the time-space established during the performance is one that provides the possibility of suspending certain daily rules, and consequently gives insight into the dimensions of the collective experience transformed by both spectators and performers" (2015, 185). The direct action of Oliver Frlijić related to the public space of the theatre can also be seen as a form of occupying the establishment of space, defined by Judith Butler (Butler, Athanasiou 2013) as a "threshold zone" crossing the boundaries between public and private. This is important, especially since in this case access to public space for one of the peculiar group is suppressed and limited. The presence of "ordinary women" on the stage of the theatre aroused the hope of creating what Nancy Fraser called "subaltern counter-publics" (1992), that is discursive arenas that exist in opposition to the official public sphere. These arenas are the basis of a "disobedient" policy that opposes the exclusion of national politics and promotes the ideal of equal civil participation.

Experts and Witnesses. Inconvenient theatre

At least two strategies can be mentioned, while exploring Oliver Frlijić attempts to create a space in form of "subaltern counter-public" in the theatre in Rijeka. First of all, he tries to find cracks in the post-Slavic collective memory in the form of difficult, silent episodes, which none of the countries of the former Yugoslavia want to remember and speak about, generally accepting the position of a privileged victims. Setting in such a position has its further consequences, such as,

whose voices / narratives about the past be heard? It also introduces subdivisions into privileged and omitted / silenced ones. Secondly, the director quite often uses a living witnesses and their "I-witnesses" in his projects. Reality becomes noticeable thanks to their presence, which simultaneously takes on the rank of something much more important than just expressing public outrage.

Working with "real people" - older ladies, unemployed air traffic controllers, lawyers or truck's drivers - is a recognizable sign of the Rimini Protokoll theatre that has existed since 2000. Performers who use their own tales, knowledge and experience to make up the performances, are called "experts" by Rimini Protokoll's directors⁵. Dominic Boyer (2008) slightly widens this definition and defines the "experts" of those social actors who have developed specific skills, semiotic-epistemological competence in a specific sphere of practical activity. Although such a significant openness of the definition may weaken its analytical benefits, it should be agreed with Boyer that the relevant research in this case are the tensions between the empirical-performative and socio-institutional dimensions of being an expert. In social discourse, the expert voice of women and their memories are downplayed as unvaluable; the defender of the homeland representing the power structures also does not respect them. Female narratives, their experiences and knowledge are considered to be not very important biographies, private stories, ultimately irrelevant to society and its institutions. However, it can be different in the empirical and performative dimension, in the public space, which the theatre is. As in the case of Rimini Protokoll's strategies, Frljić allowed to speak those who never tell about themselves; thus, he has introduced "small stories, not a big system" (Malzacher 2012, 29). Consequently, a "little spectacular" knowledge becomes an extremely important element to start a discussion in a much broader perspective that concerns social memory, the rights to narration and being present in public space, and finally, about perceiving war from various perspectives, especially those "uncomfortable". The five women on the stage in Rijeka, as the experts showed the others the meaning of their own social situation and position "by exposing their bodies and allowing their voices to be heard" (Roselt 2012: 42). Thus, the tactics of putting real people on the stage, who do not play, only present their stories can bring several benefits. On the one hand, Soyini Madison sees in such actions the ability to suspend, for a moment, the logic of representation: "performance becomes a vehicle in which we travel to the worlds of Subjects and enter domains of intersubjectivity, that problematize how we categorize who is 'us' and who is 'them', and how we see ourselves with 'other' and different eyes" (Madison 1998, 282). On the other hand, women's oral history can make visible those who, for various reasons, are not only politically but also physically marginalized. It can also deepen the reflexivity or even transform the participants of the performative meeting. Rather, it is about considering the theatre as a space of social responsibility, within which at least for a moment, both in the micro-community of viewers and actors, the logic of the national repre-

⁵ This concept is also well known to anthropologists. However, in modern anthropology, the term "expert" is applied primarily to groups of "intellectuals", and more specifically to specialists with specific knowledge, who act as members of professional networks in their respective organizational and institutional contexts (Holmes, Marcus 2005).

sentation is suspended. And to put it even more precisely, make both narratives and listeners and viewers make the same conscious political subjects.

Performing memory as challenging archival practise

Cultural memory politics and practices associated with it may prove to be a convenient tool used to create divisions between groups, to exclude certain groups from the public space, or else – to put them in places where they lose the power of being visible and perceptible.

Reflections on memory politics and research on collective memory offer important insights. They also confirm the intuitions not only of Kristen Hastrup (1996) but also of Jan Assmann that memory works re-constructively. It also means that, “collective memory operates simultaneously in two directions: backward and forward. It not only reconstruct the past but it also organizes the experience of the present and the future” (Assmann 2011, 27-28). Thus, imaginations about the past are shaped by the present, but they are also oriented towards the future and serve the social needs. Possible mechanisms and practices related to memory meant that in Rijeka, different actors and their narratives met during the one evening. Although their stories and experiences ultimately concerned the same events from the past – both, the protesters on the street and the women who told their stories are those who directly experienced the events of the last war. But what is important is the fact that they seemed to have a different imaginations and expectations about the present and future.

Another issue seems to be significant here – how the events that passed twenty years ago should be remembered as the facts and dates or much more as a moral discourse? (Burszta 2014). The focus put on the latter would emphasize not so much the ethical dimension of memory itself, but allowed to point out the fundamental issues and differences in thinking about memory in the biographical and social dimension. Lack of consent to listen to *herstories* makes the memory “oriented on fixed points in the past, [...] which can not store the past as such, transforms it into symbolic figures worth remembering” (Burszta 2014: 18). The main role of this kind of memory, as Jan Assmann points out, is the transmission and realization of significant meanings (Assmann 2011). For the actors of dramatization in front of the theater, the operation “Storm” had the character of the eventful events from the past, about which memory should be sustained by rituals commemorating the victory. Unanimously shared and understood sense of the event established the identity of a group of defenders of the homeland and served as a source of self-definition. The tension between biographical, individual experience and collective ideas about the past translated into the attribution of meanings to specific narratives and their valuation. Both performances in Rijeka proofed that memory becomes important as a way of life; it helps to maintain identity and gives a sense of constancy in space and time. On the other hand, it is a social and cultural construction. In certain moments and situations, people negotiate what should be commemorated or forgotten. What is important is the fact that forgetting, excluding or ignoring is tantamount to denying meaning and visibility.

The attempt to create a kind of "laboratory space" on the stage of the Croatian National Theatre in Rijeka, one can reduce to introducing into public space the "counter-memory". It was strongly emphasized in the statement of the organizers of performance "Second war", who saw in this kind of "counter-memory" contrasted with the official discourse glorifying the war, a kind of second perspective, which could give "the opportunity to tell and hear stories that always remain somewhere off the beaten track, and will not be recorded in official history" ("Drugi rat" 2015). According to Michel Foucault, counter-memory is the memory that is disadvantaged and excluded. The decision to exclude this specific memory and narrative from the public discourse, Foucault defines as a political act, which essence is to deprive the history and memory of their polysemy (1977). The role of counter-memory can also be understood as a way to supplement the existing and dominant official versions of the past or to create a shared memory and narrative. One can refer here to the term „re-remembering” used by Barbara Myerhoff (1982). This would be a special kind of recollection that can be understood as a re-inclusion of various members of society in history, memory or other archival records.

Finally, it is worth noting one more possibility of reflection on performance „Second war”; that is, the relationship between performance and archive. The editors of the extremely interesting volume *Performing Archives/Archives of Performance*, extend the concept of archive and explore the boundaries between performance and the archive. One can think of archives not only in their traditional meaning as state-based storage locations and their material contents, but also as particular combinations of tangible and intangible remains, conventions, practices, beliefs, and genealogies of knowledge, which are historically embedded and politically positioned. Those „new ways of understanding archives, history, and memory emerge and address theories of enactment and intervention, while concepts of performance constantly proliferate and enable a critical focus on archival residue” (Borggreen, Gade 2013, 9-10).

The act of admitting on the national stage to those who never talk about themselves allows us to address issues that are important to the concept of archives. Personal histories of multiple and mixed cultural belonging, and experiences of living in war time can led us to understand the body as a kind of living archive. The women’s bodies as an archive are the material location where memory actively lives, where it is played and re-played – synchronically and diachronically – within and across individual lives and larger social fields. The performance „Second war” and its counter-performance, show that such "little spectacular" knowledge, which is transmitted in the form of personal memories and recollections, can powerfully „questioning the official one”, disturb the symbolic order, and actively participate in processes of meaning production. It means that performances may dramatize and revitalize remains, and critically re-perform archives and repertoires.

The whole mosaic of war *herstories*, paradoxically, gave a broader outline of the background of what happened in many places in the 1990s. To put it even more precisely, the director of the "Second War" assumed that those stories could become an alternative history that would democratize not only the memory itself,

but also those who talk about the past, and ultimately could lead to a dialogue between models of the interpretation of war and past events.

"Death to Oliver Frljić": dangerous consequences the performative action

One can assume that in the post-Yugoslavian theatre, Oliver Frljić is the one who demonstrates how uncomfortable the theatre can be, both for the viewers, the actors, but also for the social actors accustomed to the social and cultural context in which they live. Events in Rijeka, both "in" and "outside" the theatre, prove that its space is a very important type of public space that "not only exists as a peculiar place of communication, but it is also a conceptual subject with a specific history and separate semantic dimensions" (Balme 2015, 105). By inviting Mariya from Knin, Jelena from Slatini, Iva from Vukovar, Mariya from Osijek, and anonymous narrator from Mostar, Oliver Frljić made a shift in private and public relations within this specific public space. Their narratives about war, without heroes and great themes, based everyday life occurrences, could be an alternative to the dominant and expected ideologically saturated stories from this period. The women who told their personal stories from the past not only received an important voice, but their stories have been given certain senses (see Kaniaowska 2003). What is more, through their act of disobedience they obtained social and political agentship.

Attempts to destabilize the adopted versions of the narrative about the future and construction of the Croatian collective memory have their consequences and Oliver Frljić was ought to pay for his involvement. When his apartments in Zagreb and Rijeka were wrecked at the same time and day, the Croatian police convinced him and the public that it was just a coincidence. About the same time, the Croatian President Kolinda Grabar-Kitarović, in the public commentary, assessed the director's activity as provocative, irritating and offensive to the majority of the Croatian people. What is more, she accused him of a false presentation of the patriotic war and of denying the idea of a Croatian state. Letters with threats are quite commonly received by the director. A few months ago, on the wall of one of the buildings in the town of Vikovci, someone black painted the threat: "Death to Oliver Frljić." The Croatian National Theatre in Rijeka budget was cut, justifying the lack of Croatian literature in the repertoire. Regarding those circumstances, it is hard to disagree with Benjamin Wihstutz's argument that the theatre proposed by Oliver Frljić "is not only art, but also always represents the real public space of social events" (Wihstutz 2015, 184). The history of the war written for the heroes differs radically from the war stories told by women from Osijek, Mostar, Knjin, Vukovar or Slatini and many others. Most often, however, when we celebrate the victory we are also glorifying the war, and then we rarely hear stories of victims on all sides of the conflict.

And a year later - on August 5, in a small *čarda* on the Croatian-Hungarian-Serbian border, a forty-year-old man from Croatia celebrates with beer loudly boasting that he was a volunteer defending his homeland during the "Storm" operation; and the Serbian owners read the articles in a local newspaper in silence that the

fate of several hundred people missing twenty-one years ago is still unknown. On the same day in Novi Sad, on the main market place, passers-by look in silence at the photographs from Knin and the surrounding area, in which the number of victims of the civilian population is significantly increased: 2,313 killed and 250,000 exiled. Everyone convinced in their own way that they do not want to forget, although this time they did without dramatization...

References

- Alexander, Bryan Keith. 2005. „Performance Ethnography. The Reenacting and Inciting of Culture.” In *The Sage Handbook of Qualitative Research*, ed. Norman K. Denzin and Yvonna S. Lincoln, 411-442. California: Sage Publications.
- Assmann, Jan. 2011. *Cultural Memory and Early Civilization. Writing, Remembrance and Political Imagination*. New York: Cambridge University Press.
- Balme, Christopher. 2015. “Threshold of Tolerance: Censorship, Artistic Freedom, and the Theatrical Public Space.” In *Performance and the Politics of Space. Theatre and Topology*, ed. Erika Fischer-Lichte and Benjamin Wihstutz, 100-113. New York: Routledge.
- Beauvoir, Simone de. 2009. *Druga pleć*, Transl. Gabriela Mycielska and Maria Leśniewska. Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca.
- Borggreen, Gundhild, Gade Rune. 2013. ”Introduction: The Archive in Performance Studies.” In *Performing Archives/Archives of Performance*, ed. Gundhild Borggreen and Rune Gade, 9-34. Copenhagen: Museum Tusulanum Press.
- Bošković, Aleksandar, Perica Vjekoslav, Gavrilović Darko. 2011. “Myths, Political Mythologies and Nationalism.” In *Political Myths in the Former Yugoslavia and Successors States. A Shared Narrative*, ed. Vjekoslav Perica and Darko Gavrilović, 13-20. Dordrecht: Republic of Letters Publishing.
- Bourdieu, Pierre. 1986. “The forms of capital.” In *Handbook of theory and research for sociology of education*, ed. John G. Richardson, 241-258. London: Greenwood Press.
- Boyer, Dominic. 2008. “Thinking through the Anthropology of Experts.” *Anthropology in Action* 15(2): 8-46.
- Burszta, Wojciech. 2014. “Przyleganie do przeszłości.” In *Konstrukcje i dekonstrukcje tożsamości. Narracja i pamięć*, ed. Ewa Golachowska and Anna Zielińska, 17-38. Warszawa: Instytut Slawistyki PAN.
- Butler, Judith. 1990. “Performative Acts and Gender Constitution: An Essay in Phenomenology and Feminist Theory.” In *Performing Feminisms: Feminist Critical Theory and Theatre*, ed. Sue-Ellen Case, 270-282. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

- Butler, Judith, Athanasiou Athena. 2013. *Dispossession: The Performative in the Political*. Cambridge: Polity Press.
- Capulong, Reyes Rowena. 2016. "Public Space as Contested Space: The Battle over the Use, Meaning and Function of Public Space." *International Journal of Social Science and Humanity* 6,(3): 201-207.
- "Drogą do wolności jest konflikt. Rozmowa Pawła Soszyńskiego z Oliverem Frlićem". 2013, November. Accessed May 7, 2015.
<http://www.dwutygodnik.com/arttykul/4908-droga-do-wolnosci-jest-konflikt.html>
- „Drugi rat”. *Novosti*, 2015, August 28. Accessed August 29, 2015.
<http://www.portalnovosti.com/drugi-rat>
- Duvignaud, Jean. 1976. "Sytuacja dramatyczna a sytuacja społeczna." Transl. Renata Modrzewska-Węglińska. *Pamiętnik Literacki*, 67/2: 283-297.
- Faucault, Michel. 1977. "What is an Author?" In *Language, Conreter-Memory, Practice*, ed. Donald F. Bouchard, 113-138. Ithaca: CUP.
- Fraser, Nancy. 1992. "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy." In *Habermas and the Public Sphere. Studies in Contemporary German Social Thought*, ed. Craig J Calhoun, 56-80. Cambridge, MA: MIT Press.
- Habermas, Jürgen. 1991. *Structural Transformation of the Public Sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Transl. Thomas Burger. Cambridge, MA: MIT Press.
- Hartley, John. 1992. *The politics of Pictures: The Creation of the Public in the Age of Popular Media*. London: Routledge.
- Hastrup, Kirsten. 1996. "Presenting the Past: Reflections on Myth and History." *Open Page* 1: 30-37.
- Holmes, Douglas, Marcus George. 2005. "Cultures of Expertise and the Management of Globalization: Toward the Re-Functioning of Ethnography." In *Global Assemblages*, ed. Ahiwa Ong and Stephen J. Collier, 235-252. Oxford: Blackwell.
- Hussein, Nesreen. 2015. "Gestures of Resistance between the street and the Theatre: Documentary Theatre in Egypt and Laila Soliman's *No time for Art*." *Contemporary Theatre Review* 25(3): 357-370.
- "Jakie kryteria powinien spełniać teatr narodowy". *Kraków* 2014, February. Accessed March 15, 2014. <http://www.e-teatr.pl/pl/arttykuly/177722.html>
- Kaniowska, Katarzyna. 2003. "Antropologia i problem pamięci." *Polska Sztuka Ludowa. Konteksty*" 3-4: 7-63.
- Kesić, Vesna. 2002. "Muslim Women, Croatian Women, Serbian Women, Albanian Women..." In *Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmenta-*

- tion, ed. Dušan I. Bjelić and Obrad Savić. 311-322. London: The MIT Press Cambridge.
- Lehammn, Hans-Thies. 2009. *Teatr postdramatyczny*. Transl. Dorota Sajewska and Małgorzata Sugiera. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Madison, D. Soyini. 1998. "Performance, personal narratives, and the politics of possibility." In *The future of performance studies: Visions and revisions*, ed. Sheron J. Dailey, 276-286. Annandale, VA: National Communication Association.
- Madison, D. Soyini, Hamera Judith. 2005. Introduction to *The Sage Handbook of Performance Studies*, ed. Soyni D. Madison and Judith Hamera, xi-xxv. California: Sage Publications.
- Malzacher, Florian. 2012. "Dramaturgie opieki i odbierania pewności. Historia Rimini Protokoll." In *Rimini Protokoll. Na tropie codzienności*, ed. Miriam Dreyse and Florian Malzacher. Transl. Mateusz Borowski and Małgorzata Sugiera, 12-39. Poznań-Kraków: Korporacja HA!ART.
- Mayer, Tamar. 2000. *Gender Ironies of Nationalism: Sexing the Nation*. London and New York: Routledge.
- McKenzie, Jon. 2001. *Perform or Else: From Discipline to Performance*. London: Routledge.
- Mouffe, Chantal. 2007. "Artistic Activism and Agonistic Spaces." *Art & Research: A Journal of Ideas, Contexts and Methods* 1(2): 1-5.
- Myerhoff, Barbara. 1992. *Remembered Lives: The Work of Ritual, Storytelling, and Growing Older*. Michigan: University of Michigan Press.
- Myerhoff, Barbara. 1982. "Life history among the elderly: Performance, visibility and remembering." In *A Crack in the Mirror. Reflective perspectives in anthropology*, ed. Jay Ruby, 99-117. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Mitchell, Don. 1995. "The end of public space? People's Park, definitions of the public, and democracy." *Annals of the Association of American Geographers* 85(1): 108-133.
- Mostov, Julie. 2000. "Sexing the nation/desexing the body: politics of national identity in the former Yugoslavia." In *Gender Ironies of Nationalism: Sexing the Nation*, ed. Tamar Mayer, 89-112. London and New York: Routledge.
- Ramet, Sabrina P. 1999. Introduction to *Gedner Politics in the Western Balkans. Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, ed. Sabina P. Ramet, 3-10. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Roselt, Jens. 2012. "Niech cię zobaczą. Szkic na temat praktyki pokazywania się na scenie." In *Rimini Protokoll. Na tropie codzienności*, ed. Miriam Dreyse and Florian Malzacher. Transl. Mateusz Borowski and Małgorzata Sugiera, 42-57. Poznań-Kraków: Korporacja HA!ART.

- Strine, Mary, Beverly Long, Mary Frances Hopkins. 1990. "Research in Interpretation and Performance Studies: Trends, Issues, Priorities." In *Speech Communication: Essays to Commemorate the Seventy-fifth Anniversary of the Speech Communication Association*, ed. Gerald Philips and Julia Wood, 181-204. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Szacka, Barbara. 2012. "Jak opowiadamy przeszłość?" *Znak* 683: 54-59.
- Taylor, Diana. 2002. "Translating Performance." *Profession*: 44-50.
- Turner, Victor. 1982. *From ritual to theatre: the Human Seriousness of Play*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Turner, Victor. 1988. *The Anthropology of Performance*. New York: Performing Arts Journal Publications.
- Ugrešić, Dubravka. 2013. "Rusalka znad Adriatyku." Transl. Dorota Jovanka Ćirlić, *Gazeta Wyborcza*, March 29. Accessed November 13, 2015. http://www.wyborcza.pl/magazyn/1,124059,13653898,Rusalka_znad_Adriatyku.html.
- Weiss, Peter. 1971. "The Material and the Models: Notes towards a Definition of Documentary Theatre." *Theatre Quarterly* 1.1: 41-45.
- Wiegink, Pia. 2011. "Performance and Politics in the Public Sphere." *The Journal of Transnational American Studies* 3(2): 1-40.
- Wihstutz, Benjamin. 2015. "Other Space of Space of Others? Reflections on Contemporary Political Theatre" In *Performance and the Politics of Space. Theatre and Topology*. ed. Erika Fischer-Lichte and Benjamin Wihstutz, 183-197. New York: Routledge.

Примљено / Received: 05. 02. 2018.

Прихваћено / Accepted: 03. 05. 2018.

Jelena Čvorović

Institute of Ethnography SASA, Belgrade
jelena.cvorovic@ei.sanu.ac.rs

Kathryn Coe

Professor Emeritus, Richard M. Fairbanks School of Public Health,
Indiana University – Purdue University Indianapolis, IN
coek@iu.edu

Role Models and Health of Serbian Roma Women

We examine role model choice among Serbian Roma women and describe the relationships found among preferred role model type and socio-economic and health variables. Data were collected in 2015-2016 from 274 Roma women, averaging 55 years of age. Most often, Roma women chose female family members as role models, but some women also chose role models outside their ethnic group. We discuss how the values of the two disparate role model choices, i.e., kin and non-kin, each with associated differences in underlying behavior, may be a critical component of influence on the Roma girls' outcomes. Role models can have an effect on health, and in the case of Roma women, this effect is found in differential level of stress.

Key words: Serbian Roma women, role models, stress, health, popular culture, traditions

Узори у детињству и здравље ромских жена у Србији

У овом раду испитујемо узоре у детињству и током одрастања у популацији ромских жена и њихов утицај на каснији здравствени статус и социоекономске прилике. Током 2015. и 2016. године прикупљени су подаци од 274 жене, са просеком година 55. Као узор најчешће се бирају женски чланови уже и шире породице, али и жене ван сопствене етничке групе. У раду се разматра како вредности повезане са два различита избора узора, сродничког и несродничког, могу бити битна компонента која утиче на животне исходе ромских девојака. Узори су важни за развој личности и могу имати утицаја на здравље, а у случају ромских жена, могу утицати и на ниво стреса.

Кључне речи: Роми, жене, узори, стрес, здравље, популарна култура, традиција

Introduction

In this paper we examine role model choice among Serbian Roma/Gypsy women and describe the relationships found among preferred role model type and socio-economic and general health variables. We used face to face interviews to collect both qualitative and quantitative data from 274 Roma women, averaging 55 years of age, who were living in semi-urban settlements in Serbia. In addition to demographic data (e.g., age, educational level, marital and reproductive histories, levels of socioeconomic status, residence pattern), data on self-reported health and role models were also collected. We used a multi-method design that integrated both qualitative and quantitative methods.

In spite of living in Serbia for centuries, Roma socio-cultural integration into mainstream society has been poor. Serbian Roma live in highly endogamous communities, where children are traditionally educated amongst their extended families (Čvorović 2014).

A growing body of literature on Roma health suggests that all major physical health indicators – perinatal death, infant mortality, morbidity, life expectancy -- are substantially worse for Roma than for majority populations in Europe (Ádány 2014; Parekh & Rose 2011). Further, Roma women may experience higher levels of anxiety and depression (Chen & Miller 2012; Glanz et al. 2008; Goward et al. 2006). Research on role models among Roma and their potential effects on health has received no attention at all. One focus of our research on the health of Roma women is what, if any effect, do Serbian Roma role models have on a woman's health?

It is widely accepted that role models do have an effect, negative or positive, on behavior and on health (Rosenthal et al. 2013; Lockwood et al. 2002). Role models can influence behavior and health indirectly, through their effect on physiological drives that activate behavior, or directly, by providing role models and the opportunity for observational learning (Young et al. 2013; Rosenstok et al. 1988; Carrington et al. 2008). In the case of disadvantaged ethnic minority women, role models may have a particularly important effect (Mushtaq 2010; Gibson et al. 1999) as they can help moderate the effects of racial and ethnic exclusion, economic disadvantage, and institutionalized discrimination (Stanton-Salazar & Spina 2003; Sánchez et al. 2008). Role models, in the case of minority women, are said to increase rates of breast and cervical cancer screening (Brownstein et al. 1992), increase the number of women engaging in physical activity (Keller et al., 2008), decrease the number of women engaging in risky sexual behavior (Shain et al. 1999), and improve control of hypertension (Balcazar et al. 2009). On the other hand, role models can promote risk for disordered eating (Becker et al. 2002), increase the frequency of violent behavior (Hurd et al. 2010), and increase the chances that one will abuse one's own children through the intergeneration transmission of such abuse (Widom et al. 2015). Although role model selection might have multiple impacts, this topic has received little research attention. Further, despite a lengthy review of the literature, no studies could be found on what happens when a girl selects and names a role model, but due to cultural factors does not or cannot copy

that role model's behavior. To our knowledge, this is the first study on role models among Roma. The purpose of the present study is to gain a better understanding of what kinds of role models are important to the Serbian Roma women and how the presence, type or absence of these role models may be associated with socio-economic and health variables.

What are role models?

A role model is a person whose behavior can be copied by others, especially the young; a role model can be a person who is known or someone a person is exposed to in the media (Becker 2004). Community health outreach workers, a health promotion strategy that builds upon assumptions of the importance of role models, is a common public health practice around the world. In this strategy, role models are locally provided; the traditional way, however, was to individually select your own role models based on certain characteristics they possessed.

How common are role models and who are they?

Across cultures, individuals typically select role models who are members of their same group (e.g., family members or members of their ethnic group). In the case of ethnic minorities, this may be particularly true (Yancey et al. 2011; Yancey et al. 2002). Among traditional people parents have often been selected as role models; and in that role parents can teach and promote healthy behaviors (Coe & Keller 1996). They also can promote ethnic pride and commitment, school achievement, and self-development (Bowman & Howard 1985; O'Connor 1997). Following from this, the selection of a role model is revealing, offering important clues about social and cultural functioning – values, ethnic identity -- as well as self-perception (Bryant & Zimmerman 2003; Yancey et al. 2002; Hurd et al. 2009).

Method

The data used for this study were collected as part of a larger, multi-method study of the health and health risk and health seeking behaviors, and social networks of Serbian Roma women (Coe & Čvorović 2017; Čvorović & Coe 2017). Fieldwork was conducted in 2015-2016, in five distinct, mostly rural Roma settlements in central Serbia. All five settlements are characterized by poverty, unemployment, low levels of education, poor quality housing, and relative segregation, although there are some variations within settlements. In all settlements, extended family remains the most important social unit while a high level of endogamy is maintained by an extended kinship network in their settlements. Concerning marriage, typically, Roma girls are married early and large number of children is expected. Many Roma live in informal unions arranged by parents and kin groups and practice bride price.

Two hundred and seventy four married Roma women were interviewed face-to-face in their home or that of a neighbor in Serbian language. Participants were recruited through personal contacts and local Roma organizations. Informed

consent was obtained from all individual participants included in the study. The study observed appropriate ethical guidelines and legislation in conducting the research, while human subjects' approval was granted by Indiana University Institutional Review Board and Institute of Ethnography SASA research committee.

A questionnaire was developed that allowed for the assessment of demographic information (e.g., age, educational level, welfare, level of socioeconomic status and residence pattern) and for the collection of data on health status and daily level of stress. In addition, we also collected data on marital (age at first marriage, type of marriage, i.e., arranged vs. free choice marriage, number of marriages) and reproductive histories (age at first reproduction, age at last reproduction, number of children), as these variables are culturally prescribed and may have been in turn, influenced by role models. In regard to role models, participants were asked who their role models were, why that particular role model was chosen, what they learned from the role models (e.g., which behaviors did they copy) and the participants' perception of an ideal Roma woman, one whose behavior it is important to teach to one's children. These interactions were addressed through a semi-structured questionnaire, with both fixed and open-ended questions.

Health status of self was assessed with a question "how is your health in general", with responses ranging from "very good" to "good-average" and "poor" (1–3) (Schnittker & Bacak 2014; Liu et al. 2016). We also asked study participants to rate their daily level of stress (low=1, high=5), assuming that daily stress exposure may have a negative impact on the individual psychological and physical health (Brose et al. 2017; Falconier et al. 2015). We used inductive content analysis (Elo & Kyngäs 2008; Östlund et al. 2011) in addition to descriptive statistics, ANOVA and chi-square tests.

Results

Overview of the sample

The socio-demographic characteristics, health and reproductive variables of the participants in the study are summarized in Table 1. Roma women were middle aged, ranged in age from 16-80 years, with a median of 55 years. Most had received little schooling. Some women, especially the older ones, but some very young ones, were illiterate or functionally illiterate; 24.1% received no schooling at all.

Table 1. Descriptive of the sample

How many years of school, (mean± SD)	4,94±3,59
Members per household, (mean± SD)	6,27±2,23
Social help, n (%)	
No	86(31,4)
Yes	188(68,6)

SES, n (%)	
very poor	92(33,6)
average	155(56,6)
above average	27(9,9)
Health ID, n (%)	
Yes	268(97,8)
No	6(2,2)
Age at 1st marriage, n (%)	
12 - 15	95(34,7)
16 - 17	126(46,0)
≥18	53(19)
Marriage a free choice, n (%)	
Yes	84(30,7)
No	190(69,3)
Number of marriages, (mean± SD)	1,22±0,46
Age at 1st reproduction, (mean± SD)	17,67±2,59
Age at last reproduction, (mean± SD)	26,66±5,5
No of children (mean± SD)	3,61±1,96
SRH n (%)	
Good	72(26)
average	95 (35)
Poor	107(39)
Daily level of stress	3.00 (1,98)

When asked about health, almost 40% of Roma women (107) reported poor health, with the most common complaints being hypertension and diabetes. Reported average level of daily stress was 3, and the most common stressor was –life.

All women reported that they have ID cards, which give them access to free health care, although six of them reported their cards had expired. The majority of participants report that they regularly use health care, but only 1.1% said it is important to do things, such as quitting smoking, to improve their health.

The majority rated their family socio-economic status as “average-poor”, approximately one third said their status is “very poor”, while only 27 women said their status is above average, meaning that at least one person in the family (usually a husband) had a steady job. Employment opportunities were limited for both men and women; most participants reported they were supported by social welfare and

child allowances and only a few reported that they occasionally work part-time (mostly as house cleaners). Roma men worked in the informal sector selling scrap metal, petty trade and smuggling, and occasionally, they did part-time seasonal work in Serbian fields.

When asked if they could think of anything they might do to increase the family income almost half of participants (49.6%) said they could not think of anything (“nothing”); 15% said they did not know, while 27.8% said they are thinking of having an additional child in order to get on welfare or receive more welfare funding. Only 9.9% said that having a job would improve their situation; none of the women were actively looking for a job at the time of the fieldwork. Others thought that moving away from Serbia and Roma settlement would improve their lives.

Role Models

When asked about a role model, 45% (124) of the women reported having no role models or if they did report having a role model, rated their models as “not all that important” or “not that special”. These women reported that most of the time they just did what their mothers, fathers and families told them to do, but that they didn’t “look up” to anyone in particular. As one young woman explained:

„I was obedient, to my family, but most things I learned by myself, by observing other people, not just in my family, but my neighbors too and others in school (the Serbs). I only ‘look up’ to the people working at the Center for Social Work [as they] give me money every month and that’s more important to survive in this poverty than anything else.“

In contrast, 150 participants reported having an important figure during their childhood and adolescent years. Two types of role models emerged in the interviews: immediate family members, including mothers (25.9%), grandmothers (4.4%), both parents (2.9%), or a female family member such as an aunt (10.6%). Only 10.9% of those naming a role model identified one from outside their family; these role models are exclusively represented by several popular Serbian female folk singers known only through the media. All of the role models were identified as symbolizing particular qualities and aspirations that the Roma women believed to be of value and worthy of imitation (see Table 2).

Table 2: Basic dichotomies: two types of role models

<i>Unselfish Role Models</i>	<i>Self-interested Role Models</i>
Activities are focused on children and extended family	Activities involve working outside the home as singers
Behaviors are traditional, meaning they follow the behaviors often learned from their parents and grandparents in their natal home.	Independence and individualism; rejection of traditional constraints

Behavior is considered to be appropriate or proper, meaning it is influenced by the response, negative or positive, of others, especially those in their family	Behavior is considered to be free from constraints, doing as one wants. One does not have to care about what others think or how they judge.
Behavior is characterized by sacrifice and service, meaning it is not self-interested but is directed toward serving one's own children and family.	Behavior is characterized by self-interest -- attempts to stay youthful and be sexually attractive to men and considered to be beautiful so one can serve one's own interests to the greatest degree possible.
Behavior is characterized by endurance, putting up with constraints and the status quo	Behavior is characterized by a rejection of constraints and adoption of the values that one should be free to change and do what one wants.

Selfless Role Models

When participants were asked to describe which characteristics of their role models that they considered to be important, those choosing family members as role models typically chose female kin who were generous hostesses, unselfish in sharing scarce resources with kin and characterized by endurance, an ability to endure life troubles and to manage life in poverty. The ideal woman is chaste, which was necessary if she wished to marry well – meaning into a family with a good reputation. She must be married and she must have children. An ideal female, in other words, is a mother. The ideal mother was one who, without thoughts of the personal costs, sacrificed her time and resources for her family and devoted considerable efforts toward keeping the family together. The primary role of this ideal mother was to raise her children in the proper way – the traditional Roma way -- so that they would obey their parents, be caring adults, and especially important for female children, grew up to be good mothers and good wives, and a good kinswoman. As an older Roma woman (age 63), who is a mother of five, explained:

„My mother influenced me the most. It's not that others (other members of the family) were not important, but what I've learned, I learned from her -- important things, how to behave, not to wander around, where to marry (into which family), and to have children, because children make a woman what she really is. I taught the same things to my daughters, and to my granddaughters.“

Mothers, participants reported, taught them very practical skills: to work from an early age around the house, to cook and babysit younger siblings or relatives. “It was a very practical learning course”, explains a woman with four children, “how to cook from nothing, from scratch, in those days we had nothing, not as like it is today”. Many women praised the ability of their mothers to feed their children in spite of scarcity, emphasizing the mother's willingness to sacrifice for her children and family.

Other female kin, such as older sisters, aunts but especially grandmothers also have significant impact in modeling appropriate behaviors. While the role of an

ideal grandmother was similar to that of a mother, it differed in that grandmothers were also seen as strong, loyal and unifying, and as providing supplemental care to their grandchildren and serving as a good example for them. One 69 year old woman with 6 children reported that “Both of my grandmothers looked after me when I was growing up; they taught me how to live through poverty and how to accept (things, life). I learned to be obedient and respectful, and how to raise children, how to be a good wife and good mother”.

Many said they accept and endure life troubles and adapt to the circumstances with strength by holding on to meaning and perceptions they acquired from their role models. For example, one woman reported: “My grandmother used to say: it is good to do this this way, because our old people did it the same”, argued an elderly informant. She was referring to the custom of marrying Roma girls when they are young, so that they “don’t fall” along the way.

Fathers, grandfathers, older brothers and other male kin were almost never named as role models. Only eight women (2.9%) said both parents were role models. Most women stated that, for the most part, they respected their fathers, but some reported they feared the fathers more than their mothers.

To those who had a family member living abroad as their role model, lifestyle appeared as the most important: the lifestyle here corresponded to a generally accepted view that “moving away” from Serbia implied better economic standings.

Self-Interested Role Models

Around 10% of the Gypsy women, all of them among the younger women, identified their role models among women who were not in their immediate or extended family. In all these cases, the role model was a famous person, Serbian celebrity singers from outside their ethnic group. For these women, female folk singers represented the ideal women. Aside from the selecting the role model for her voice and the particular songs she sang, they were chosen for their nontraditional lifestyles: personal freedom to choose husbands, have many boyfriends, plastic surgeries that enhance female attributes and fewer children than an average Roma woman has. Our data suggest that this type of role model combines certain non-traditional and self-interested characteristics (e.g., have an attitude, be brave and different a truly unique individual), feminine skills (e.g., how to fix one’s hair or apply makeup) and an idealized image of celebrity lifestyle (e.g., nice clothes, fancy cars, etc.). Many of these younger women argued that they have developed “a hidden identity”: “When I am by myself, I watch television, and my favorite singers”, a young woman explains, “and then I daydream of how my life would have been different if I were one of them”.

All women who favored this type role model reported that they learned how to sing, dance and apply a makeup by watching recorded performances of their favorite singers. This selection of a singer is not surprising, as singing is highly valued by the Roma. Among the younger generations, the ability to imitate the song and dance of popular singers was highly praised.

For instance, a 30 year old woman, with elementary school education and four children, stated: “I learned from her [the particular singer] how to dress and fix my hair, to be clean (wash frequently), and how to make myself pretty (with makeup). What I like the most, is that she has money, a car, house, husbands as many as she likes, and not so many kids, perhaps two”. Another woman emphasized not only luxury life, but the seeming freedom that singers reflect: “I like that she [the particular singer] has her own money, her own life and principles, she is her own boss, independent and free to do whatever she pleases. If I could, I would go for silicone (lips and breast enlargement), just to show everybody that I can do it”. Still, the majority in this group emphasized “the luxury life” portrayed in videos and songs, as one woman puts it: “We are all beggars here, the Roma, we beg every day on the streets, from people and from the Centre (for social work), what kind of life is that? They (the singers) shake their butt and open their mouth (sing) and have everything on buttons”.

Others praised the success achieved. A Roma woman, 37 years old, with four children, explained:

“I like her (the particular singer) because she is independent, and she never had to work hard in her life; I always dreamed to be like her, so what if she was involved in murky things (referring to the singer’s marriage to an indicted war criminal and mafia boss, tax evasion, convictions, and arrests for political conspiracy), who cares, she still has everything a woman could want”.

All Roma women who named folk singers as their role model listed their physical appearance/good looks as the main reason why they selected that particular role model. The majority of participants also reported that they liked the singers’ lifestyle although less than one third specified a certain behavior that they found attractive.

As far as influencing one’s own children, most of the Roma women reported that they have tried to teach their children proper Roma behavior (46.7%); however, over one third (37.6%) complained that they failed to teach their children because the children did not want to learn. Twenty one women (7.7%) said they told their children to finish school in order to raise above the poverty that is associated with “Roma status”.

Role models, demographic, socio-economic variables and health

In Table 3, we present statistically significant associations of role models, demographic, socio-economic and health variables.

Table 3. Role models, socio-economic variables and health

	Mother	Parents	Family member	Grandmother	Folk singer	No one	Sig
Age, M(SD)	50.50 (15.51)	43.66 (13.66)	44.96 (14.30)	58.16 (12.56)	34.80 (12.17)	44.39 (13.51)	$F=5.85^{**}$
Education, M(SD)	4.80 (3.32)	5.13 (3.52)	3.76 (3.32)	2.33 (3.08)	5.13 (2.96)	5.49 (3.86)	$F=2.59^*$
Age at 1st marriage, M(SD)	15.94 (1.56)	15.63 (1.84)	16.24 (1.2)	14.75 (.96)	15.37 (1.35)	16.77 (2.19)	$F=5.66^{**}$
Stress, M (SD)	2.86 (1.21)	3.29 (1.31)	2.93 (0.90)	2.75 (1.42)	4.08 (1.27)	3.36 (1.17)	$F=4.45^{**}$
Number of children, M (SD)	3.72 (1.70)	3.52 (2.01)	3.60 (2.16)	4.62 (1.73)	3.52 (1.94)	3.13 (1.72)	$F=4.72^{**}$
Social help, f(%)	no 19 (22.1%)	2 (2.3%)	8 (9.3%)	1 (1.2%)	3 (3.5%)	53 (61.6%)	$\chi^2=17,80^*$
	yes 52 (27.7%)	6 (3.2%)	21 (11.2%)	11 (5.9%)	27 (14.4%)	71 (37.8%)	
Marriage free choice, f(%)	no 50 (26.3%)	7 (3.7%)	18 (9.5%)	12 (6.3%)	19 (10%)	84 (44.2%)	$\chi^2=21.90^*$
	yes 21 (25%)	1 (1.2%)	11 (15.1%)	0 (0%)	11 (13.1%)	40 (47.6%)	

* Signification at the 0.05 level (2-tailed).

** Signification at the 0.01 level (2-tailed).

Age, years of attending school, age at first marriage, number of children, type of marriage (arranged vs, free marriage choice), social help and level of daily stress significantly influenced the selection and presence of role model.

The oldest women surveyed named grandmothers as their role model, they were less educated, were married at the youngest ages, were likely to have had an arranged marriage, and had the largest number of children. Those without a specific role model, and those with a celebrity singer as one, attended elementary school for a longer period of time. In regard to the use of social assistance, most of the women reporting that they did receive help named no role model; they were followed by those who named their mother as their role model.

We found no relationship between the role model selection and the self-reported socio-economic position, age at first and last reproduction, or self-reported health), but the reported daily stress was highest in young women who named singers as role models and lowest in the oldest women whose role model was a grandmother.

Discussion

The purpose of the present study is to gain a better understanding of who the Serbian Roma women name as role models and how the presence, type or absence of these role models may be associated with socio-economic and health variables. The majority of participants (55%) named an individual who served as a role model. All women chose their role models based on certain behaviors, characteristics or pure admiration for a particular lifestyle.

Although the great majority of the role models were females, two different types of female role models emerged in the interviews: those whose behavior was traditional and likely to be selfless, a good mother and kinsperson, and those whose behavior was largely anti-tradition and likely to be more self-interested and said to be “free”, meaning ignoring traditional female gender roles.

The selfless role models were all kin. The fact that Roma mothers, in many cases, serve as the primary role models for their daughters, implies a strong and close relationship between them. Mothers socialize young girls and teach them proper social behavior. This choice of a role model corresponds with the image of an ideal Roma woman, one who is a mother/housewife. The stereotype of an ideal woman, participants reported, is a woman who married well, has many children and is skilled around her home -- knows how to cook and clean and attend to her children’s needs. She is capable of making great sacrifice to keep her family healthy and together and she endures all sorts of life troubles to achieve this end. They diligently perform tasks and gladly sacrifice because they are females and doing so makes them feel fulfilled.

The more self-interested role models are represented by a single category: Serbian female celebrity singers known solely through the media. It is interesting that although there are many well-known Roma female entertainers and musicians, the Roma women who selected a singer role model chose one outside their ethnic group. For example, a world famous singer known as the “Gypsy Queen” was born in the former Yugoslavia and her music combines traditional Roma music with pop music. The Gypsy Queen, who adopted 47 Roma children and provided them with a home and education, was recognized as a great humanitarian (www.esma.com.mk). All participants had heard of the “Gypsy Queen” and knew about her humanitarian activities; however, the younger participants dismissed her as a role model saying that she was “old fashioned”, a person with whom they do not identify. Instead, the folk singers these Roma women want to emulate are representatives of the so-called Turbo folk music, a style that was widely popular during the 1990s while wars were ongoing in the former Yugoslavia (Kronja 2001). This type of music, in which both the lyrics and the voice are unimportant, found its main manifestation in video spots and on stage spectacles. One particular singer, widely popular throughout the Balkans, is the most admired because, as many Roma women argued, she rose to stardom from poverty and from being “really no one” and became famous, rich and free to live her life as she pleases. Many of her songs, including those the Roma women liked so much, tell of the enjoyment of suffering, self-pity, and refusal to accept responsibility for her own life. While her songs, lifestyle, sparkling kitsch outfits and

silicon breast augmentation has been criticized as promoting the commodification of women (Kronja 2001), Roma women remain unfazed by these criticisms, because, they said, the singer's songs "touched" their hearts.

While the younger Roma participants admired these singers, they copied few of their behaviors. With an average of four children, and little time or money, their imitation of their favorite singers is usually limited to a new hairstyle or make up. By choosing role models outside their ethnic group, a role model whose behavior is in total opposition to the traditional Roma culture, these Roma women are indicating that they not only wished to distance themselves from Roma stereotypes, but from the Roma traditional female roles.

In contrast to other studies in developed countries (Young et al. 2013; Meltzer et al. 2016), we found that the women who reported that they had no role models had attended school for more years than the rest in the sample. This is not surprising given that Roma culture is, in many respects, completely different than Western culture, and cultural background factors may influence school achievement among ethnic groups (Weisner 2015).

As we have seen, education is not traditionally encouraged among Roma, as schooling involves time spent socializing with members of other ethnic groups. For many Roma, formal education is the first and most direct encounter with the outside world of non-Roma, and many parents may be protective and reluctant to send their children to school – out of their family and community – and fear assimilation (Čvorović 2014). Roma parents' attitudes to non-Roma education are further complicated by the requirement of their children to learn skills (such as reading and writing), which are of little importance to their own community. Also, because of low ages of marriage and early childbirth among Roma in general, girls face additional challenges of attending and staying in school. In our sample, many of the more educated women said they had to rely on themselves in regard to learning, and many chose to copy the behavior of non-Roma (such as attending school). Interestingly, despite that they have received the most education compared to all other women in the sample, they relied the most on social welfare.

Furthermore, there were important distinctions between those selecting kin versus non-kin role models. Those selecting the celebrity singer were among the youngest participants, while those selecting a grandmother were the oldest participants. This implies that Roma traditions are not immune to change and that the younger generations of Roma women desire more from life, a different option, than their mothers and grandmothers. In contrast, the oldest women who chose the grandmother as a role model were the most traditional, as they had followed devotedly Roma cultural behaviors regarding gender roles and expectations, which included higher fertility. Unlike their younger counterparts who were influenced by popular, non-Roma culture, these older Roma women received their "socialization" into their own little Roma community from their close kin, particularly grandmothers, who served as the primary socializing agents of Roma girls.

Interestingly, these older Roma women experienced low levels of daily stress in their lives, lower levels than reported by younger cohorts. In fact, all Roma

women who named a kin as a role model had lower stress levels compared to women without role models and those who named singers as their role models. In this case, it was guidance and social supports provided by kin that facilitated Roma women everyday functioning and promoted resilience in spite of poverty and life obstacles (Johnson-Garner & Meyers 2003; Taylor 2010). These traditionally promoted behaviors encouraged cultural wellbeing in Roma girls in order to facilitate their participation in the activities considered desirable by Roma community.

In contrast, but in line with other studies (Eisenberg and Resnick 2006), we found that the women with a celebrity singer as a role model reported having the highest amount of stress. Ethnic and other minorities with inaccessible role models tend to show increased psychological distress (Grossman & D'Aguelli 2004). Thus, having inaccessible role models may be associated with negative mental health outcomes for many reasons, including that these types of role models cannot assist the youth in managing difficult life choices or provide advice, comfort, or a safe space (Bird et al. 2012). Consequently, the younger Roma women were struggling more than their mothers and grandmothers in spite of the similar lifestyle, since the values and models of the disparate cultures -- one highly traditional, and the other anti-traditional -- place a strain on these women because the two cultures are often in conflict. This may be the reason these women, when compared with the other women in the sample, rated their daily stress the highest.

Conclusion

The majority of Roma women report female kin as their role models: mothers, grandmothers and other women from one's family. These role models were said to be worthy of admiration and imitation because of the support and sacrifices they had made and for their proper behavior and sacrifice as important criteria. This is behavior that is not simply a matter of individual choices, but is culturally encouraged. These culturally acquired behaviors have been used by Roma women, generation after generation, to navigate within their social network of family and kin. This female, domestic kin centered culture is ancient and offers benefits not only mothers and daughters, but to other kin as well. Young Roma girls are provided with role models and a blue print for how to behave, thus reducing stress of going against the desires of culture and kin. As the girls gain knowledge and practice, they become more skillful in what are socially accepted as gender appropriate competencies, with the result that learning interactions come to be seen as rewarding activities (Edwards 1993).

Behaviors learned from singers are very different than those learned from the other role models. All women with singer role models said that the two most important things they learned from them are a make-over (how to put on make-up and style their hair like their favorite singer) and how to sing and dance to their favorite songs. In contrast, those whose role models came from family and close kin, learned what they referred to as proper kin behavior and stressed the importance of learning traditions and teaching them to one's children.

The women who selected kin as role models criticized those who admired selfless behavior and mourned the loss of such a model of behavior. One reported, “My mother, she had 13 kids and she put up with a lot of things in her life just to raise us in the proper way, and to feed us”, stated a 64 year old woman with 10 children herself. “. . . [t]hese young women today, they do not do it in the proper way anymore”, she continues, “for they don’t even teach their children Romani, their children speak only Serbian, and they (the young mothers) do nothing about it, their children don’t even know that they are Roma”.

The participants who named non-kin role models claimed that they acquired skills from them that helped them to become more feminine. However, at the same time, the lifestyle and behavior of the celebrities is seen as unattainable freedom. The Roma women who had no specific role models, attended school for more years and had fewer children than did the women influenced by the Roma traditions. Although fertility is valued in the Roma culture, and women, traditionally, are encouraged to marry and start reproduction early (Čvorović 2014), it is obvious that some Roma women resort to rational calculation in order to control the number of births. Even though the age at first marriage and age at first reproduction is much earlier when compared to the majority population, the number of births for younger women in our sample is smaller compared with the members of the older generations.

We found no direct relationship between the role model selected and self-reported health, although one interesting finding, one that can impact health, was that the level of daily stress appears the lowest among the older, more traditional women whose role models were their grandmothers and mothers. In contrast, the highest level of stress is expressed by younger women whose role models are folk singers. In modern life, most stresses arise from a tendency to set goals that are too many or too high; when these goals cannot be attained, the stress reaction is expressed. Much stress arises from a gap between what we wish and what we can have (Nesse et al., 2007). In regard to the women in our sample, one possible explanation for this is that older adults are less reactive to stress than younger ones: they display greater impulse control than young people when dealing with stressors. This implies that as we age, we may cope with stress better and perhaps even become less reactive to stress (Mroczek & Alameida 2004). The better regulation of emotion among older people suggests that this is an important aspect of optimal aging. Still, the older women in our sample, with the traditional role models (mothers and grandmothers) for the most part, have fulfilled their own expectations and teachings of the role models.

Like all traits, stress-related mechanisms have costs as well as benefits (Nesse et al. 2007; Belsky & Pluess 2013).. The utility of stress has often been ignored, because the stress response is frequently associated with negative events. Our study can serve as starting point for understanding role models selection and its influence on behavior of Roma girls’ and the way those choices may affect future social development and integration. Future research should be conducted to determine and assess different behavioral strategies for coping with stress among Roma and how such strategies may influences their health.

Limitations

Given the fieldwork concentration in one geographical area, we are unable to generalize our findings to other Roma, especially those in urban areas, with possibly different integration levels, economic and social features, and health. Furthermore, as this was a volunteer sample, it may have been subject to some self-selection. Lastly, as we relied on self-report, the data on the health status may reflect only what the respondents think and say about their health, and should not be confused with actual health condition. In spite of these limitations, our study has implications for future research.

References

- Ádány, Róza 2014. "Roma health is global ill health." *European Journal of Public Health* 24 (5): 702-703. <https://doi.org/10.1093/eurpub/cku143>.
- Balcazar, Hector G., Theresa L. Byrd, Melchor Ortiz, Sumanth R. Tondapu, and Monica Chavez. 2009. "A randomized community intervention to improve hypertension control among Mexican Americans: using the promotoras de salud community outreach model." *Journal of health care for the poor and underserved* 20(4): 1079-1094. doi: 10.1353/hpu.0.0209.
- B92. 2014. *Romi rasprodali humanitarnu pomoć* (Roma reselling humanitarian aid). http://www.b92.net/video/bulevar.php?yyyy=2014&mm=08&dd=13&nav_id=887723 (Accessed August 19, 2017).
- Beam, Margaret R., Chuansheng Chen, and Ellen Greenberger. 2002. "The nature of adolescents' relationships with their 'very important' nonparental adults." *American Journal of Community Psychology* 30(2): 305-325. doi: 10.1023/A:1014641213440.
- Becker, Anne E. 2004. "Television, disordered eating, and young women in Fiji: negotiating body image and identity during rapid social change." *Culture, Medicine and Psychiatry* 28(4): 533-559. doi:10.1007/s11013-004-1067-5.
- Becker, Anne E., Rebecca A. Burwell, David B. Herzog, Paul Hamburg, and Stephen E. Gilman. 2002. "Eating behaviours and attitudes following prolonged exposure to television among ethnic Fijian adolescent girls." *The British Journal of Psychiatry* 180(6): 509-514. doi: 10.1192/bjp.180.6.509.
- Belsky, Jay, and Michael Pluess. 2013. "Beyond risk, resilience, and dysregulation: Phenotypic plasticity and human development." *Development and Psychopathology* 25(4pt2): 1243-1261.
- Bird, Jason DP, Lisa Kuhns, and Robert Garofalo. 2012. "The Impact of Role Models on Health Outcomes for Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Youth." *The Journal of Adolescent Health* 50(4): 353-357. doi:10.1016/j.jadohealth.2011.08.006.

- Bowman, Phillip J., and Cleopatra Howard. 1985. "Race-related socialization, motivation, and academic achievement: a study of black youth in three-generation families." *Journal of the American Academy of Child Psychiatry* 24(2): 134-141. doi:10.1016/S0002-7138(09)60438-6.
- Brose, Annette, Marieke Wichers, and Peter Kuppens. 2017. "Daily Stressful Experiences Precede But Do Not Succeed Depressive Symptoms: Results from a Longitudinal Experience Sampling Study." *Journal of Social and Clinical Psychology* 36(3): 196-220. doi: 10.1521/jscp.2017.36.3.196.
- Brownstein, J. Nell, Nancy Cheal, Susan P. Ackermann, Tamsen L. Bassford, and Douglas Campos-Outcalt. 1992. "Breast and cervical cancer screening in minority populations: a model for using lay health educators." *Journal of Cancer Education* 7(4): 321-326.
- Bryant, Alison L., and Marc A. Zimmerman. 2003. "Role models and psychosocial outcomes among African American adolescents." *Journal of Adolescent Research* 18(1): 36-67. doi: 10.1177/0743558402238276.
- Carrington, Bruce, Peter Tymms, and Christine Merrell. 2008. "Role models, school improvement and the 'gender gap'—do men bring out the best in boys and women the best in girls?" *British Educational Research Journal* 34(3): 315-327. <http://dx.doi.org/10.1080/01411920701532202>.
- Chen, Edith, and Gregory E. Miller. 2012. "'Shift-and-Persist' Strategies Why Low Socioeconomic Status Isn't Always Bad for Health." *Perspectives on Psychological Science* 7(2): 135-158. doi: 10.1177/1745691612436694.
- Coe, Kathryn, and Colleen Keller. 1996. "Health Protective Behaviors of young African American women: Should we be using a kinship model to teach health behaviors?" *The Family as an Environment of Human Development*, edited by N. Wolanski and B. Borin, *Journal of Human Ecology* Special Issue. 4: 57-66.
- Coe, Kathryn, and Jelena Čvorović. 2017. "The health of Romanian Gypsy women in Serbia." *Health Care for Women International* 38(4): 409-422. <http://dx.doi.org/10.1080/07399332.2017.1292278>.
- Čvorović, Jelena. 2004. "Sexual and Reproductive Strategies among Serbian Gypsies." *Population & Environment* 25 (3): 217-242. doi:10.1007/s11111-004-4485-y.
- Čvorovic, Jelena. 2014. *The Roma: A Balkan Underclass*. London, UK: Ulster Institute for Social Research.
- Čvorović, Jelena, and Kathryn Coe, K. 2017. "'Visiting' Close Kin Abroad: Migration Strategies of the Serbian Roma." *Journal of Gypsy Studies* 1(1): 17-29.
- DuBois, David L., and Naida Silverthorn. 2005. "Natural mentoring relationships and adolescent health: Evidence from a national study." *American journal of public health* 95 (3): 518-524. doi: 10.2105/AJPH.2003.031476.

- Eisenberg, Marla E., and Michael D. Resnick. 2006. "Suicidality among gay, lesbian, and bisexual youth: The role of protective factors." *Journal of Adolescent Health* 39: 662–668.
- Elo, Satu, and Helvi Kyngäs. 2008. "The qualitative content analysis process." *Journal of advanced nursing* 62 (1): 107-115. 10.1111/j.1365-2648.2007.04569.x.
- Edwards, Caroline Pope. 1993. "Behavioral sex differences in children of diverse cultures: The case of nurturance to infants." In *Juvenile primates: Life history, development, and behavior*, edited by M. E. Pereira, & A. L. Fairbanks, 327-338. New York: Oxford University Press.
- <http://www.esma.com.mk> Queen of the Gypsies: Esma Redzepova (accessed October 21, 2016).
- Falconier, Mariana K., Fridtjof Nussbeck, Guy Bodenmann, Hulka Schneider, and Thomas Bradbury. 2015. "Stress from daily hassles in couples: Its effects on intradyadic stress, relationship satisfaction, and physical and psychological well-being." *Journal of marital and family therapy* 41(2): 221-235. 10.1111/jmft.12073.
- Gibson, Donald E., and Diana I. Cordova. 1999. "Women's and men's role models: the importance of exemplars." In *Mentoring dilemmas: developmental relationships with multicultural organizations*, edited by A. J. Murrell, F. J. Crosby and R. J. Ely, 121-142. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Gill, Gillian. 2009. "The health needs of the Slovak Gypsy community in Sheffield." *Community Practitioner* 82(3): 34-38.
- Glanz, Karen, and Marc D. Schwartz. 2008. "Stress, coping, and health behavior." *Health behavior and health education: Theory, research, and practice* 4 : 211-236.
- Goward, Peter, Julie Repper, Lucy Appleton, and Teresa Hagan. 2006. "Crossing boundaries. Identifying and meeting the mental health needs of Gypsies and Travellers." *Journal of mental health* 15 (3): 315-327. <http://dx.doi.org/10.1080/09638230600700888>.
- Grossman, Arnold, and Anthony R. D'Augelli. 2004. "The socialization of lesbian, gay, and bisexual youth: Celebrity and personally known role models." In *Leisure, media and visual culture: Representations and Contestations* edited by Kennedy E, and Thornton A, 83–105. Eastbourne, UK: LSA Publications.
- Hurd, Noelle M., Marc A. Zimmerman, and Yange Xue. 2009. "Negative adult influences and the protective effects of role models: A study with urban adolescents." *Journal of youth and adolescence* 38(6): 777. doi:10.1007/s10964-008-9296-5.

- Hurd, Noelle M., Marc A. Zimmerman, and Thomas M. Reischl. 2011. "Role model behavior and youth violence: A study of positive and negative effects." *The Journal of Early Adolescence* 31 (2): 323-354. doi: 10.1177/0272431610363160.
- Johnson-Garner, Monique Y., and Steven A. Meyers. 2003. "What factors contribute to the resilience of African-American children within kinship care?" *Child and Youth Care Forum* 32 (5): 255-269.
- Keller, Colleen S., and Adelita Cantue. 2008. "'Camina por Salud': walking in Mexican-American women." *Applied nursing research* 21 (2): 110-113. <http://dx.doi.org/10.1016/j.apnr.2006.12.003>.
- Kronja, Ivana. 2001. *Smrtonosni sjaj. Masovna psihologija i estetika turbo-folka* [Deadly shine. Mass Psychology and Esthetics of Turbo-folk]. Beograd: Tehnokratija.
- Liu, Bette, Sarah Floud, Kirstin Pirie, Jane Green, Richard Peto, Valerie Beral, and Million Women Study Collaborators. 2016. "Does happiness itself directly affect mortality? The prospective UK Million Women Study." *The Lancet* 387 (10021): 874-881. [http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736\(15\)01087-9](http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736(15)01087-9).
- Lockwood, Penelope, and Ziva Kunda. 1997. "Superstars and me: Predicting the impact of role models on the self." *Journal of Personality and Social Psychology* 73 (1): 91-103. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.73.1.91>.
- Lockwood, Penelope, Christian H. Jordan, and Ziva Kunda. 2002. "Motivation by positive or negative role models: regulatory focus determines who will best inspire us." *Journal of Personality and Social Psychology* 83 (4): 854-864. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.83.4.854>.
- Meltzer, Ariella, Kristy Muir, and Lyn Craig. 2016. "The role of trusted adults in young people's social and economic lives." *Youth & Society* 63: 58-66. <https://doi.org/10.1177/0044118X16637610>.
- Mroczek, Daniel K., and David M. Almeida. 2004. "The effect of daily stress, personality, and age on daily negative affect." *Journal of Personality* 72 (2): 355-378. doi: 10.1111/j.0022-3506.2004.00265.x.
- Mushtaq, Faiza. 2010. "A controversial role model for Pakistani women." *South Asia Multidisciplinary Academic Journal* 4.
- Nesse, Randolph M., and Elizabeth A. Young. 2000. "Evolutionary origins and functions of the stress response." In *Encyclopedia of Stress*, 965-970. Elsevier Inc. doi: 10.1016/B978-012373947-6.00150-1.
- O'Connor, Carla. 1997. "Dispositions toward (collective) struggle and educational resilience in the inner city: a case analysis of six African-American high school students." *American Educational Research Journal* 34 (4): 593-629. doi: 10.3102/00028312034004593.

- Östlund, Ulrika, Lisa Kidd, Yvonne Wengström, and Neneh Rowa-Dewar. 2011. "Combining qualitative and quantitative research within mixed method research designs: a methodological review." *International journal of nursing studies* 48 (3): 369-383. <http://doi.org/10.1016/j.ijnurstu.2010.10.005>.
- Parekh, Nikesh, and Tamsin Rose. 2011. "Health inequalities of the Gypsy in Europe: a literature review." *Central European Journal of Public Health* 19 (3): 139-142. <http://apps.szu.cz/svi/cejph/archiv/full11/2011-3-05-full.pdf>.
- Rosenstock, Irwin M., Victor J. Strecher, and Marshall H. Becker. 1988. "Social learning theory and the health belief model." *Health Education & Behavior* 15 (2): 175-183. doi: 10.1177/109019818801500203.
- Rosenthal, Lisa, Sheri R. Levy, Bonita London, Marci Lobel, and Cartney Bazile. 2013. "In pursuit of the MD: The impact of role models, identity compatibility, and belonging among undergraduate women." *Sex Roles* 68 (7-8): 464-473. doi:10.1007/s11199-012-0257-9.
- Shain, Rochelle N., Jeanna M. Piper, Edward R. Newton, Sondra T. Perdue, Reyes Ramos, Jane Dimmitt Champion, and Fernando A. Guerra. 1999. "A randomized, controlled trial of a behavioral intervention to prevent sexually transmitted disease among minority women." *New England Journal of Medicine* 340 (2): 93-100. doi: 10.1056/NEJM199901143400203.
- Schnittker, Jason, and Valerio Bacak. 2014. "The increasing predictive validity of self-rated health." *PloS one* 9 (1): p.e84933. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0084933>.
- Stanton-Salazar, Ricardo D., and Stephanie Urso Spina. 2003. "Informal mentors and role models in the lives of urban Mexican-origin adolescents." *Anthropology & Education Quarterly* 34 (3): 231-254. doi: 10.1525/aeq.2003.34.3.231.
- Taylor, Ronald D. 2010. "Risk and resilience in low-income African American families: Moderating effects of kinship social support." *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology* 16 (3): 344-351. <http://dx.doi.org/10.1037/a0018675>.
- Weisner, Thomas S. 2015. "Childhood: Anthropological Aspects." In *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, edited by J. D. Wright, 451-458. Oxford: Elsevier.
- Widom, Cathy Spatz, Sally J. Czaja, and Kimberly A. DuMont. 2015. "Intergenerational transmission of child abuse and neglect: Real or detection bias?" *Science* 347 (6229): 1480-1485. doi: 10.1126/science.1259917.
- Yancey, Antronette K., Judith M. Siegel, and Kimberly L. McDaniel. 2002. "Role models, ethnic identity, and health-risk behaviors in urban adolescents." *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine* 156 (1): 55-61. doi:10.1001/archpedi.156.2.105.

- Yancey, Antronette K., David Grant, Samantha Kurosky, Nicole Kravitz-Wirtz, and Ritesh Mistry. 2011. "Role modeling, risk, and resilience in California adolescents." *Journal of Adolescent Health* 48 (1): 36-43. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jadohealth.2010.05.001>.
- Young, Danielle M., Laurie A. Rudman, Helen M. Buettner, and Meghan C. McLean. 2013. "The influence of female role models on women's implicit science cognitions." *Psychology of Women Quarterly* 37 (3):283-292.
- Zirkel Sabrina. 2002. "Is there a place for me? Role models and academic identity among White students and students of color." *Teachers College Record* 104: 357-376.

Примљено / Received: 05. 02. 2018.

Прихваћено / Accepted: 03. 05. 2018.

Helena Beránková

Ethnographic Institute of the Moravian Museum, Brno
hberankova@mzm.cz

Retrospective and Reinterpretation. Ethnographic Photographs from the Turn of the 19th and 20th Century

The text deals with ethnographic photographs from Moravia and Slovakia, from 1880 and later, and is based on the photographs' collection of the Ethnographic Institute of Moravian Museum, Brno (Czech Republic). This rich database contents visual documentation of many aspects of material and spiritual folk life. Through icons of ethnographic photographs, the paper tries: to unite at first sight fragmented effort of photographers, to find paths to synthesis, and to show possibilities and potential of these images for present and future ethnologic studies.

Key words: folk culture, photography, Moravia, Slovakia, document, art, studio photographs

Ретроспектива и реинтерпретација. Етнографске фотографије на прелазу из 19. у 20. век

Овај текст се бави етнографским фотографијама из Моравске и Словачке (од 1880. године), а на основу фотографске збирке Етнографског института Музеја Моравске у Брну (Чешка Република). Ова богата база садржи визуелну документацију многих аспеката материјалног и духовног живота народа. Пратећи низ икона етнографске фотографије, овај рад покушава да сједини наизглед фрагментисане напоре фотографа, изнађе пут ка синтези и укаже на могућности и потенцијал ових слика за садашња и будућа етнолошка истраживања.

Кључне речи: народна култура, фотографија, Моравска, Словачка, документ, уметност, студијске фотографије

In the last quarter of the 19th century, ethnography separated itself from historical sciences and became an independent discipline (Brouček & Jerabek 2007, 192-193) centred on the study of rural strata whose sole living – or its major part – was made through agriculture. The key and determining context of the interest in folk culture involved efforts to support national identity (actually leading to political autonomy). Czech ethnography, then still lacking theoretically sound methodology, started to employ field research as its preferred method, combined with the lat-

est technology: phonographs, cameras and film cameras (Dvorak 1922, 129–132, 148–150, 165–167). Ethnographic photography can be viewed through the prism of the history of photography as an autonomous part of or a parallel to documentary, social and realistic photography, or as a part of scientific photography. It can be viewed through the prism of the history of ethnology as a natural part of a research method.

Research, comparative study and individual and theme-based investigations conducted within an institutional plan, allow a comprehensive overview of, in particular, factors that shaped the origins of Czech and Moravian ethnographic photography in the late 19th and the early 20th century, and determined its further direction.

Ethnographic photography and theoretical starting points

Photography was available as a means of documentation ready for field work, and ethnography accepted it as a fast and more precise substitute for scientific illustration, as an instrument accompanying abstracting science results. The history of the discipline is inseparable from photography, and photography is inseparable from the discipline itself. To master field photography on a basic technical level has been for long considered a common capability of every researcher (Jerabek 1987, 5-7).

From a theoretical basis, it is not easy to determine what ethnographic photography actually is. The most simple cases are those photographs taken with the express purpose of documenting folk culture: Josef Klvaňa and his work may be given as an explicit example.

Similarly, it is not easy to define the position of ethnographic photography in the common history of photography – it includes classic photographic genres as portrait, landscape, still-life. For social sciences, including ethnology, essentially every photography brings usable information, not only in terms of the content, but also in terms of a very broad contextual framework. Scientific focus on the object of ethnographic study itself, and also a covert political inference, prevented ethnographic photography in the Czech lands from being introduced and presented in the context of the history of photography or as a part of the history of art.

Czech ethnographically-focused photography, too, has been recently presented not only in a closely ethnological context, but also within the overall history of photography, and appraised for its purely aesthetic values (Newhall 1975).

Material basis

The material basis has been formed over the duration of a century, which, even in a European context, represents a unique corpus of visual memory, thanks both to its thematic specialisation and qualitative and quantitative parameters. The collection was established in 1903 with the aim to utilise photography – the new

documentation medium – for a permanent, even “eternal”, as it was then believed, capture of folk culture. The intentions and plans were, at that time, modern, and demonstrated openness and European scope of the Brno museum environment. The collection represents a visual testimony of complex structure about many aspects of folk culture in Moravia, in comparison with neighbouring regions, and has an open and time-variable interpretation framework: apart from the primary purpose, being to provide visual information, it also opens wide possibilities of various contextual interpretations. Each photograph has its own author, whose education, intentions, opinions, and other given factors affected what they photographed and how they did it.

From the seemingly incomprehensible and illegible transfusion and overlaying of individual evolutionary layers, through sequential historical microprobes aimed specifically at profiles of particular authors and at thematically determined units, features gradually began to appear. These unified the efforts, apparently fragmented, of many generations of photographers.

The collection reflects the evolution of ethnography as a discipline in more directions: not only in the composition of photographs used (and by completely ignoring sources such as the production of rural photographic studios or private photographs), but also in the variation in preferred subjects: from clothes and ceramics as specific and visually the most exposed signs of folk culture, later dwellings and then photo-documentation of everyday culture and working methods, and with changing field conditions also phenomena on the edge of folk culture, stylish culture and ‘folklorism’. The possibility to observe the evolution of photography as a medium is rather a by-product of the collection building, documented by visual carriers from glass plate negatives and albumin positives to digital recording.

From art to document

The late 19th century in Bohemia was a time of exceptional all-society activities encouraged by national-liberation efforts: the forming and strengthening of the national and cultural identity included also educational activities focused on socially-heterogeneous strata and connected with advanced research work which disposed of such modern technical equipment as the photographic and film camera or the phonographic recording device. Participating in this were also the founders of Czech scientific ethnography Josef Šíma, Josef Klvaňa, and Jan Koula. Their ethnographic work, particularly in the 1880s, held a number of common features regarding technical, thematic and composition aspects. After joint beginnings in the 1880s, when they shared very similar photographic ideals, their individual methods and handwriting gradually crystallised. Josef Šíma (1859–1929), as a creative-talented drawer, replaced the drawn sketch with photography; he kept seeking and successfully negotiating the path between a purely descriptive document and the artistic endeavours of a photographic picture; his pictures displayed his artistic feel and creative potential.

In contrary, Josef Klvaňa (1855–1919) uncompromisingly preferred strictly scientific photography and consistently removed folk costume from the surrounding environment; influenced by his own exact natural-science education, he successfully photo-documented an exceptionally extensive range of material from south-eastern Moravia, while projecting – through a paradigm of positivistic ethnography – into the pictures of folk costumes, still-respected territorial classification as well as functional, generational and gender classification (Večerková 1989, 87-113).

Their research and exploratory work represented to a large extent private activities and ways, they defrayed photographic material and its processing from their own sources, or from public lectures and consequent publications.

Compared to other historical periods, Moravian and Slovakian rural areas of the late 19th century were a relatively safe and neither an ethnically nor confessionally conflicting world, in which time was firmly divided between work and feast. Such is its impression in the photographs of Šíma and Klvaňa.

Folk culture was, in repeated waves, the inspiration for style culture and, in the late 19th century, became also a utilisable basis and background for pursuing national and political independence. This is probably one reason why the oldest ethnographic photographs essentially ignored the social aspect and why such emphasis was laid not on everyday culture but on festive events, festive clothes, visually exceptional phenomena, and – subjectively and unjustifiably – the search for anthropological types.

Ethnographic photography of the late 19th and early 20th centuries gradually included a wider environmental context, which focused also on cultural landscape, space determined by human dwellings and farming activities, and also social relations.¹

From document to art

Country work, especially farming, was an important theme of painting in the second half of the 19th century. Photography, seeking its place beside painting as a full-value discipline of the creative arts, approached the themes and genres related to nature, too, and thus to the depiction of the life of rural people and landscape inhabited and transformed by man. Raising the level of photographic production, and the establishment of photography as an autonomous art discipline was facilitated by various means – from flexible processes requiring manual intervention to the photographic picture, which approximated photography to paintings regarding material aspects, up to theoretical basis of argumentation.

The transfusion of painting and photography and their interaction found a particular form also in those cases where a photograph was a sketch on which a subsequent painting was based (Trnkova 2008, 10-12; Novakova 2004, 137-147; Valka 1998).

¹ See photographs attachment in Vaclacik (1930).

An entirely unique author, even in the global context, and representative of artistic photography is the highly reputed German trade photographer Erwin Raupp (1855–1931), who held an appropriate social and economical status. As one of the pioneers of the so-called instantaneous photography, he sought, and with his work formulated, the possibilities of “eternalising” moments in artistic photography. Instantaneous photographs came after static, staged, and manipulated photography, enabled by technical innovations and the gradual availability of hand-cameras in the late 19th century, and brought the possibility of impartial, relatively non-manipulated documentation. Erwin Raupp tested instantaneous photography during his stay in south-eastern Moravia in summer 1904, with excellent results. He differed from Czech photographers in his highly professional approach and wide coverage of everyday culture and environmental relations, and also in strongly accented social focus, which is almost completely missing in classical Czech ethnographic photography from the turn of the century. Raupp’s perspective was that of an artist with social feeling and geographical distance, who was not at all bound by hidden national meaning or relations. The specificity of Moravian folk culture was not a political argument for off-artistic objectives for him. Raupp’s positives survived, for almost a century forgotten, but fortunately without any permanent damage. Their technical processing, especially the usage of fine techniques of gum printing and carbon printing, and a unique large size emphasising the material aspect of photography as such, brought a photograph closer to a picture, and photography to painting. Although Raupp’s view and segment of reality was one of many possible ones, the overview of locations and themes he eternalised with his camera depicted the essence of the folk element in southern Moravia of the early 20th century. Raupp arrived to Moravia with a rather romantic conception of the life and intactness of folk culture in the region and he wanted to photo-document folk culture of a “reservation with a fully preserved and intact bloom of specificity”. In the history of world photography, Raupp’s photographs represent a departure from closely aesthetic abstract aims towards documentary functions and a broader social influence for photography (Kargl et al. 2008; Dufek et al. 2010).

Raupp’s method of photographic work and his artistic principles, or a combination of artistic and documentary principles, basically remained without response in the Czech lands. But the comparison of Raupp’s signed positives with the negatives of Josef Braun, demonstrated obviously shared signs, particularly in theme and composition. Braun’s photographic work has seemed to be an exception without any or only with suspected relations. While Erwin Raupp was a self-conscious professional with an excellent reputation in the “big” photographic world, and disposed of the latest equipment, Josef Braun was a photographic amateur and enthusiast par excellence. Similarly to Raupp, Braun concentrated on the world of children, not only their games, but also on the integration of children in the work of the village community. A frequent motif of his photographs is female portraits (Berankova 1999).

Studio photography

The production of photographic studios, and also trade photographers, represents an iconographic source which social sciences, including ethnology, had long ignored. Only in the late 20th century did social sciences realise that this visual testimony may be, if certain limitations were respected, utilised for ethnological studies; not only on clothing, but also family customs, as well as festive cycles, relationships inside families and within a broader community.

It is known with what selection criteria the documentation of photography was approached by Josef Klvaňa types of people that, in his opinion, represented the Moravian or Slovak folk element, and being well-informed on the contemporary folk costumes and their historical evolution, he organised also dressing in those garments that had been put away. Thus he manipulated the real picture in the interest of his expert hypotheses. An external expert selection, although fortunately not consistent, was followed also by Erwin Raupp, who respected his predecessor and interpreter opinion.

The authenticity of studio photographs is limited in a different way – the people photographed are stylised into roles in which they perceived themselves or, more often, in which they wanted to be perceived.

Trade photographers were mapping life in locations with recent manifestations of traditional culture as well as in locations literally overwhelmed by the onset of factory mass production, the ethnically homogenous as well as those with ethnic minorities permanently or temporarily coexisting. Trade photographers were relatively well acquainted with both technical and compositional trends and applied them in their studio work particularly with middle-class customers, while fully respecting the conservative taste and wish of their rural customers (Berankova 2000-2001; Botik 1998).²

Genius temporis and genius loci

The visual testimony mediated by ethnographic photography (or by studio, artistic, and reportage photography brought to context) is – with documentation limits respected – an important source of information and subject of scientific reflection. All-society interest in the issue of regional and local specific aspects, in the support of identity, in the way and conditions of the origins of cultural differences, and the concept of an eco-friendly and permanently sustainable way of life necessarily reflect and utilise already proven and ethnologically documented phenomena of traditional culture and traditional natural sources. Photography plays an inimitable role here.

² Other information concerning some Czech studio photographers see in: <http://www.ondrejknoll.cz/>; http://www.seidel.cz/docs/cz/seidel_home.xml; <http://www.filokartie.com/?cla=139>. All cit. 30/11/2017.

A visual testimony to the past world, not existing anymore, preserved and passed on through photographs, is a part of the all-social memory. This study, too, intends to be a partial contribution to answering the question as to what purpose ethnographic photography serves and how visual memory can – against the historical axis background – enrich our perception of the surrounding world in both rational and emotional levels.

References

- Beránková, Helena. 1999. *Josef Braun. Fotografie 1901–1910*. [Josef Braun. Photographs 1901–1910]. Brno: Moravské zemské muzeum.
- Beránková, Helena. 2000-2001. „Fotografický ateliér Adolfa Kastnera v Uherském Brodě.“ [Photographic Studio of Adolf Kastner in Uherský Brod] *Folia ethnographica* 34–35: 123–136.
- Beránková, Helena. 2009. *Josef Šíma (1859–1929). Kreslíř a fotograf* [Josef Šíma (1859–1929). Drawer and Photographer]. Brno: Moravské zemské muzeum.
- Botík, Ján, ed. 1998. *Letanovce. Odkaz Maroša Madačova* [Letanovice. The Legacy of Maroš Madačov]. Bratislava: Lúč - vydavateľské družstvo.
- Brouček, Stanislav, and Richard Jeřábek, eds. 2007. *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. Sv./Vol. 2–3. Věcná část* [Folk culture. The Ethnographic encyclopaedia of Bohemia, Moravia and Silesia]. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky v Praze a Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. pp. 192–193 (Heslo: etnografie / Entry: Ethnography).
- Dufek, Antonín, Helena Beránková, and Andreas Kruse. 2010. *Erwin Raupp – Moravská Hellas 1904* [Erwin Raupp. Moravian Hellas 1904]. Lomnice nad Popelkou: Studio JB.
- Dvořák, Karel. 1922. “Fotografie ve službách čsl. Národopisu.” [Photography in the Service of Czechoslovak Ethnography]. *Fotografický obzor* 30: 129–167.
- Jeřábek, Richard. 1987. “Etnograf fotografem” [The Ethnographer as Photographer] In *Český a slovenský lid ve fotografiích národopisců*. Katalog, 5-7. Strážnice: Ústav lidového umění ve Strážnici.
- Kargl, Georg, Anette Kicken, and Rudolf Kicken, eds. 2008. *Pictorialism. Hidden Modernism. Photography 1896–1916*. Vienna–Berlin: Georg Kargl Fine Arts.
- Koula, Jan Emanuel. 1939. *Katalog výstavy celoživotního díla J. Kouly v Uměleckoprůmyslovém muzeu* [Catalogue of the Exhibition of Life-Work of J. Koula in the Museum of Applied Arts] Praha: Uměleckoprůmyslové muzeum.

- Newhall, Nancy Wynne. 1975. *P. H. Emerson: the fight for photography as a fine art*. New York: Aperture.
- Nováková, Lenka. 2004. "Nový přírůstek ve sbírkách Etnografického ústavu Moravského zemského muzea – fotodokumentace jihomoravských Charvátů." [A New Arrival in the Collections of the Ethnographic Institute of the Moravian Museum] *Folia ethnographica* 38: 137–147.
- Trnková, Petra. 2008. *Technický obraz na malířských štaflích. Česko-němečtí fotoamatéři a umělecká fotografie, 1890–1914* [Technical Picture on Painter's Stepladder. Czech-German Amateur Photographers and Artistic Photography]. Brno: Barrister & Principal.
- Václavík, Antonín. 1930. *Luhačovské Zálesí* [Zálesí in the Luhačovice Region]. Luhačovice: Musejní společnost.
- Válka, Miroslav. 1998. "Dílo Marie Gardavské jako ikonografický pramen ke studiu lidového oděvu." [The Work of Marie Gardavská as an Iconographic Source for Studies of Folk Costume] *Folia ethnographica* 32: 64–72.
- Večerková, Eva. 1989. "Moravský lid ve fotografiích Josefa Klvani." [Moravian People in the Photographs of Josef Klvaňa] *Slovácko* 31: 87–113.

Примљено / Received: 05. 02. 2018.

Прихваћено / Accepted: 03. 05. 2018.

1. Karl Katholický: Pilgrimage procession. Hlína, West Moravia, 1890.

2. Josef Šíma: Girl from Hrubá Vrbka, South-east Moravia (Bětka Jurgošová).
10. 9. 1887.

3. Josef Šíma: Building of railway. Uherské Hradiště, ca 1886.

4. Jan Koula: Agricultural workers from West Slovakia. Bojkovice, South-east Moravia, ca 1890.

5. Josef Klvaňa: Young girls. Javorník, South-east Moravia, 1895.

6. Erwin Raupp: Blind violinist. Velehrad, South-east Moravia, 1904.

7. Erwin Raupp: Portrait of an old man. Javornik, South-east Moravia, 1904

8. Josef Braun: Sunday mass. Uherský Ostroh, South-east Moravia, ca 1905.

9. Josef Braun: At a meadow. Jarošov, South-east Moravia, ca 1905.

10. Unknown photographer: Family portrait of Czech emigrants in Romania. Svatá Helena, Banát, Romania, ca 1910.

11. Unknown photographer: Beggars. South-east Moravia, ca 1900.

12. Photographic studio of Ferdinand Hejlik: Girl in festive clothes.
Břeclav, South Moravia, ca 1910.

All photographs are from the collection of the Ethnographic Institute of Moravian Museum, Brno.

Бојана Богдановић

Етнографски институт САНУ, Београд
bojana.bogdanovic@ei.sanu.ac.rs

Е-музејска публикација у систему онлајн музејске комуникације

Нове технологије прошириле су појам и значење музејске публикације. Правећи паралелу са значајем и улогом музејске публикације у систему опште музеологије, рад ревидира питање значаја и улоге е-музејске публикације у систему онлајн музејске комуникације. Полазећи од чињенице да су онлајн канали којима музеји у Србији комуницирају са својом публиком у дигиталном простору разнолики, предности и ограничења наведених медија (е-музејских публикација) у преносу музејских информација и порука у дигиталном музејском простору и контексту анализирају се у најзаступљенијем виду онлајн музејске комуникације – веб-сајтовима. Резултати истраживања којим је обухваћено 10 музејских веб-сајтова показали су недовољно развијену и непрецизно позиционирану е-музејску публикацију у систему онлајн музејске комуникације па су, у складу са препознатим ограничењима, дате и препоруке за њено (потенцијално) унапређење.

Кључне речи: е-музејска публикација, комуникација е-едиције, онлајн музејска комуникација, веб-сајт, музеј

E-museum Publication in the System of On-line Museum Communication

New IC technologies has expanded the notion and meaning of the museum publication. Comparing the position of museum publication in the system of general museology, the paper E-museum publication in the system of on-line museum communication revises the importance and role of e-museum publications in the system of on-line museum communication. Starting from the fact that the channels used by Serbian museums in on-line communication with virtual public are diverse, the advantages and limitations of mentioned media (e-museum publications) in transmission of museum informations and messages in the virtual museum space and context are analyzed throughout the most prominent type of on-line museum communication – web sites. The results of the research (of 10 museum web sites) represent the underdeveloped and unfocused positioned e-museum publications in the system of on-line museum communication. In accordance to the results and recognized limitations the recommendations for its (potential) development are given in the paper.

Key words: e-museum publication, e-editions communication, on-line museum communication, website, museum

„Једно је апсолутно сигурно. Музејска комуникација незамислива је без разноликих облика музејских публикација.“ (Мароевић 2001, 12)

Музеји већ више од два века издају властите публикације, било као часописе или зборнике, било као пропратне каталоге уз изложбе или пак посебна издања о проблематици којом се дотични музеј бави (Мароевић 2002, 10). Музејска би публикација требало да буде она коју издаје музеј или неко од музејских удружења, или пак публикација која садржајно покрива музејску делатност (Мароевић 2002, 11). Иво Мароевић у раду *Музејска публикација као вид музејске комуникације* наводи да се музејска публикација по правилу бавила научном интерпретацијом одређене тематике која се радом у музеју стварала, било као резултат музејских истраживања на терену или у музеју, било као резултат односа музеја и њихових стручњака према околини у којој су живели и радили (Мароевић 2002, 10). Према резултатима истраживања које је 2009. године спровео Завод за проучавање културног развитка у оквиру пројекта *Музеји Србије – актуелно стање* и којим је обухваћено седамдесет четири музеја (што је 84% од укупног броја музеја који функционишу данас у Србији), са циљем да се утврди тренутно стање у области културног наслеђа, односно у музејима као носиоцима те делатности, ажурну публикацију о својој установи има свега 43% музеја, 23% има застареле публикације, а чак 28% музеја никада није имало овакву врсту публикације; сваки други музеј објављује каталоге својих збирки и, такође, сваки други музеј наводи да има свој часопис и/или сталну публикацију стручног карактера; посебне публикације о изложбама и другим програмима издаје 86% музеја (Martinović i Jokić 2009, 12–13). 60-их година XX века, теоријским разматрањима чешког музеолога Збињега Странског (Zbynek Z. Stransky), музејске публикације су пронашле своје (јасно дефинисано) место у систему опште музеологије. Због акрибичности излагања, неопходно је објаснити основне делове структуре наведеног система.

Сакупљање је у сваком музеју једна од његових темељних функција (Мароевић 1983). С обзиром на то да се свуда око нас налазе предмети који носе различите информације, мора се извршити одабир односно *селекција* носилаца информација који ће постати део музејске комуникације. Од пресудне је важности количина документарности једног предмета (Stranski 1970, 3). Предмет који може постати музеалија¹ јесте предмет који је у одређеном тренутку стварности имао изузетан историјско-културно-друштвени значај. Такав предмет је извор и носилац *аутентичних информација*, а пут до оцене аутентичности музејског предмета морао би водити преко научних процеса, јер тај одабир мора бити теоријски и научно потврђен (Јовановић 1994, 11). Информације је неопходно *документовати* и то је следећи део система опште музеологије. Чим информација престане,

¹ Странски наводи да су музеалије музеални предмети сакупљања који се селектују из тоталитарности појаве и за које се може доказати да носе обележја музеалности (Stranski 1970, 8).

настаје документ (Stranski 1970, 4). То значи да је предмет који се извучи из тоталитарности појаве директан извор информација и он у селектираној форми постаје документ првог реда. Затим следи пренос информације коју би требало забележити на конвенционалан начин, да би се олакшао пренос и адекватније прихватање тих информација (Maroević 1983). Тада настаје документ другог реда, односно писана варијанта информације (инвентарне књиге, каталози, катроотеке, пописи предмета, холографије, видео-траке...). Стручна и научна обрада предмета има за циљ да сазна што је могуће више објективних информација и пренесе их на други медиј како би се лакше проследили корисницима, односно онима којима су те информације потребне (Maroević 1983). Претпоставка да се „знање обликује музејском комуникацијом“ (Милутиновић 2003, 53), у којој се она (музејска комуникација) јавља као завршни део, односно као врхунац сазнања (Maroević 1983) имплицира закључак да је последњи ниво система опште музеологије *емитовање* стечених информација. Музејска комуникација је начин на који музеј као пошиљалац информација и порука успоставља везу са светом у којем живи и делује (Maroević 2002, 10). У оквиру разноликих начина *комуницирања* музеја с публиком, Збињег Странски нуди три темељна облика, које формулише као: *презентативну комуникацију, комуникацију едиције и општу комуникацију* (Stransky 1970, 62). У складу са дефинисаном темом рада, у фокус даље анализе музејске комуникације поставља се комуникација едиције.

Дакле, *комуникација едиције* се може посматрати као облик споразумевања, односно пренос информација и порука између комуникацијских страна. Наведена дефиниција издваја четири саставна елемента комуникације едиције: пошиљалац, информација и порука, медиј и прималац. Пошиљалац (комуникатор) је музеј који шаље информацију и поруку примаоцу. Носилац информације и поруке (медиј) је музејска публикација (у свим појавним облицима), док је примаоцу (музејској публици) намењена информација и порука која може имати когнитивни (сазнајни) и афективни (емотивни) ефекат:

пошиљалац → информација и порука → медиј → прималац
музеј → информација и порука о музејском садржају → музејска
публикација → публика

Шема бр.1: Саставни елементи комуникације едиције

На наведени начин, структурирана *комуникација едиције* показује да је музејска публикација, као средство за пренос музејских информација и порука, интегрални део општег музејског комуникацијског система.

Иако музеј, као институција која је директно везана за предмете материјалне културе, темељни облик комуницирања налази на изложбама, где се комуникација остварује у непосредном контакту публике с предметима најразличитијих врста (Maroević 2002, 10–11) неопходно је у даљем аналитичком поступку указати на предности и ограничења изложбе у односу

на музејску публикацију, односно указати на *сличности* и *разлике* између наведених медија за пренос музејских информација и порука, а које ће бити разматране према критеријумима *времена*, *простора*, *доступности* и *контекста* музејске комуникације. Чини се да је разлика између изложбе и музејске публикације (као два појавна медија за пренос музејских информација и порука) пре квантитативне него квалитативне природе. Наиме, оба медија за пренос музејских информација и порука представљају интегралне делове музејске комуникације: проток музејских информација и порука евидентан је у оба вида музејске комуникације, што имплицира закључак да је *функција* наведених медија у оквиру опште музејске комуникације иста. Међутим, у првом информационом систему који комуникацију базира на изложби као медију, проток музејских информација и порука ограничен је, на првом месту, временским трајањем изложбе. Са друге стране, Иво Мароевић у раду *Музејска публикација као вид музејске комуникације* наводи да се управо комуникацијом едиције елиминишу ограничења, првенствено временска која су иманентна изложбеном медију (Магоевић 2002, 11). Дакле, информациони систем који комуникацију базира на музејској публикацији као медију за пренос музејских информација и порука, а који не подразумева непосредну везу између предмета и посетилаца, временски није ограничен. Даље, у првом информационом систему музејска информација и порука протичу у ограниченом (и планираном) просторном оквиру и задржавају се унутар изложбеног простора. Квалитет и квантитет музејских информација и порука може бити дефинисан и карактеристикама (предностима и ограничењима) изложбених простора, док у другом информационом систему музејске информације и поруке излазе ван изложбеног простора и постају део општег знања. Наведени критеријум имплицира и дефинише следећи, а то је доступност музејске информације и поруке. Наиме, у првом информационом систему музејске информације и поруке доступне су ужем кругу посетилаца (јер су временски и просторно ограничене), док у другом информационом систему информације и поруке постају доступне ширем кругу корисника. Такође, у првом информационом систему музејске информације и поруке често су доступне одређеној категорији посетилаца, чиме се проток информација и порука ограничава, док други информациони систем наведено ограничење не препознаје као релевантно. Последњи, али не и најмање битан критеријум јесте контекст у оквиру кога се музејска комуникација одвија. Квалитет и количина музејских информација и порука у првом информационом систему ограничен је самим физичким измештањем музеалија из почетног контекста и њиховим смештањем у нови (изложбени) контекст (изузетак представљају презентације културних садржаја у амбијенталним поставкама музеја на отвореном, које пружају могућност остављања музеалија у аутентичном контексту, чиме музејска комуникација, која није оптерећена посредништвом, не губи на квалитету и квантитету информација и порука посредством медија и посредника), док музејске публикације пружају могућност давања ширег и комплекснијег контекста (у виду текстуалног наратива и/или додатног

илустративног материјала), што директно утиче на кавилтет и количину музејских информација и порука.

медиј за пренос музејских информација и порука	време као предност и ограничење	простор као предност и ограничење	доступност као предност и ограничење	контекст као предност и ограничење
<i>изложба</i>	временско ограничење изложбе	изложбени простор	ужи круг посетилаца	ужи (изложбени) контекст
<i>музејска публикација</i>	без временског ограничења	ван изложбеног простора	део општег знања	шири контекст

Табела бр.1: Предности и ограничења између наведених медија за пренос музејских информација и порука

Е-музејска публикација у систему онлајн музејске комуникације²

„Теоретичар нових медија Varlow изрекао је своју познату мисао да је интернет откриће равно открићу ватре у људској повијести те да се повијест дијели на ону до његова открића и ону након њега.“ (Rotar 2011, 45)

Неоспорна је чињеница да у савременој музеологији можемо говорити о још једном виду комуникације музеја и публике. Наиме, комуникација модерног доба (у општем смислу) незамислива је без интернета и дигиталних медија. Дигитални дискурс један је од облика масовне комуникације која за циљ има да информише, едукује и забави (Hoļjevas 2017). Промене у начину комуникације и обављања свакодневних послова под утицајем информационих технологија нису заобишле ни институције културе (Mrđa 2009, 56). Информацијска технологија ушла је и у савремену музејску праксу. Бројне технолошке иновације мењају навике савремене музејске публике која очекује да приступ музејском садржају има у било које време и независно од тога где се налазе. Чињеница да је *онлајн* комуникација свакодневни облик

² Нова технологија није проширила само појам и значење музејске публикације, већ је утицала на целокупан систем опште музеологије. Информацијска је технологија све присутнија у испуњавању музеолошких функција заштите, истраживања те посебно комуницирања (Zlodi 2001). Због ограничености рада у даљем аналитичком поступку биће разматрана *онлајн* музејска комуникација.

комуникације и да се одвија на послу, код куће и у покрету, умногоме олакшава музејским институцијама дистрибуцију музејских садржаја ка публици у дигиталном простору. Марина Богдановић у чланку 'Друштвене мреже – господар или слуга?', објављеном 27. октобра 2017. године на порталу *PreporukaVesti.com*, наводи податак да у данашње време интернет користи више од 3,4 милијарде људи у свету, односно око 50% популације, па не изненађује чињеница да све више музеја не само у свету, већ и у Србији, успостављање *онлајн* комуникације са публиком у дигиталном простору третирају као стратешки важан циљ. Према резултатима истраживања које је 2009. године спровео Завод за проучавање културног развика у оквиру пројекта *Музеји Србије – актуелно стање*, са циљем да се сагледа стање музејског рада у свим његовим значајним аспектима, најзаступљенији облици оглашавања музејских садржаја били су: плакат (81%), интернет (66%), а затим следе огласи у новинама (42%), ТВ спотови (39%), радио спотови (31%), а потом билборди (18%) (Martinović i Jokić 2009, 15). С обзиром на то да су у овом раду појмови *е-музејске публикације* и *онлајн музејске комуникације* једни од кључних, потребно је на почетку дати њихове дефиницију.

Нова технологија проширила је појам и значење музејске публикације, под којом се више не могу подразумевати само штампана издања у виду проспеката, водича и каталога сталних поставки и повремених изложбаби, илустроване водиче по музејима и галеријама, годишње извештаје музеја, музејску периодику, библиографије, адресаре и монографије, како се наводи у британском музејском приручнику (Basset 1984, 468). Музејска публикација је са штампаног дела или књиге проширена на магнетске траке или дигиталне записе на дисковима различитих карактеристика (Maroević 2002, 11). Члан 3. Тачка 4. *Закона о обавезном примерку публикација* (Сл. гласник РС бр. 52/11, 13/16) *електронску публикацију* дефинише као публикацију која је објављена у електронској форми као посебна физичка целина (дискета, ЦД, ДВД и сл.), публикација која је доступна на интернету и публикација припремљена за штампу у формату који одговара међународним стандардима универзалне доступности информација. Чланом 6. *Закона о библиотечко-информационој делатности* (Сл. гласнику РС, бр. 52 од 15. јула 2011) електронске публикације дистрибуиране на физичким носачима (*офлајн* публикације) и електронске публикације дистрибуиране на интернету (*онлајн* публикације) сврстане су у библиотечко-информациону грађу и изворе чије издавање, чување и дистрибуцију регулише наведени *Закон*. Е-публикација мора имати уреднички садржај, бити дизајнирана и преломљена и имати међународни стандардни број за све врсте публикација (ISBN, ISSN, ISMN, DOI и др.). Према *Закону о издавању публикација* (Службени гласник РС, бр. 37/91, 53/93-др. закон, 67/93-др. закон, 48/94-др. закон, 135/04 и 101/05-др. закон), издавач је дужан да на свакој публикацији, па и електронској, одштампа каталошки запис СІР, који, према међународним стандардима, израђује Народна библиотека Србије. Електронска музејска публикација (у даљем тексту *е-музејска публикација*), као и штампана, врло је „стручан и озбиљан производ иза којег стоји поучни став институције“ (Conti 2013).

Онлајн музејска комуникација представља активност музеја у виртуелном (*онлајн*) свету. *Онлајн* музејска комуникација се незнатно разликује од уобичајеног модела комуникације. Комуникацијски процес је исти, само се разликују судеоници процеса и медиј, односно уређаји који се користе (Нољевас 2017). Саставни елементи *онлајн* музејске комуникације идентични су недигиталној музејској комуникацији, дакле *функција* саставних елемената је иста. У зависности од тога који се дигитални медиј користи за пренос информације и поруке о музејском садржају ка публици у дигиталном простору, може се разликовати: *онлајн презентативна комуникација* (дигитална презентација музејских збирки, поставки или програмских активности), *комуникација е-едиције* (презентација електронских *онлајн* музејских публикација) и *општа онлајн комуникација* (презентација других музејских садржаја). Због ограничености рада, у фокус даље анализе *онлајн* музејске комуникације постава се *комуникација е-едиције*. Дакле, као и комуникација е-едиције, и комуникација е-едиције може се посматрати као облик споразумевања, односно пренос информација и порука између комуникацијских страна. Наведена дефиниција издваја четири саставна елемента комуникација е-едиције: пошиљалац, информација и порука, медиј и прималац. Пошиљалац (комуникатор) је музеј који шаље информацију и поруку примаоцу. Носилац информације и поруке (медиј) је електронска *онлајн* музејска публикација, док је примаоцу (публици у дигиталном простору) намењена информација и порука која може имати когнитивни (сазнајни) и афективни (емотивни) ефекат:

пошиљалац → порука → медиј → прималац

музеј → информација и порука о музејском садржају → е-музејска публикација → публика у дигиталном простору

Шема бр.2: Саставни елементи комуникације комуникација е-едиције

Дакле, два од четири саставна елемента комуникације е-едиције се у комуникацији е-едиције појављују у различитим облицима: пошиљалац и информација и порука су исти у оба вида комуникације, док су медији за пренос музејских информација и порука и примаоци различити, при чему *функција* саставних елемената, као и њихов *садржај*, остају непромењени.

Постоје разнолики начини *онлајн* комуницирања музеја са публиком у дигиталном простору. На који начин и којим *онлајн* комуникацијским каналима музеји у Србији ступају пред своју публику у дигиталном простору, разликује се од музеја до музеја. Ревидирајући питање комуникацијских канала Јулија Башић у раду *Музеји данас - или музеји данашњице? Канали комуникације* наводи да су осим коришћења *веб-сајтова*, који су се показали као врло одрживи методи комуникације са публиком (ако се користи са посебно задатим циљевима), музеји у Србији у последњих 5 година врло активни и на друштвеним мрежама, посебно на Фејсбуку (*Facebook*) као неофицијалној платформи (Вашић 2016). Због ограничености рада у даљем аналитичком поступку биће размотрена комуникација е-едиције у

најзаступљенијем виду *онлајн* музејске комуникације (*музејски веб-сајтови*) и размотрен положај и улога е-музејских публикација у оквиру наведеног комуникацијског система.

Случајни узорак којим су обухваћене *онлајн* презентације (*веб-сајтови*) 10 музеја у Србији³ показује да је 10 од 10 одабраних институција успоставило *онлајн* музејску комуникацију са својом публиком у дигиталном простору. Такође, структура музејских *веб-сајтова* показује да се наведена *онлајн* музејска комуникација одвија на три нивоа, односно да се информације и поруке о музејском садржају могу груписати према следећим целинама: *онлајн презентативна комуникација* (*онлајн* презентација музејских збирки, поставки или програмских активности), *комуникација е-едиције* (презентација е-музејских публикација) и *општа онлајн комуникација* (*онлајн* презентација општих музејских информација и порука: локација музеја, контакт, цене улазница и тд.). У 100% случајева у структури одабраних музејских *веб-сајтова* налази се посебна рубрика под називом *Публикације* или *Издања*. Приметно је да наведене рубрике имају јасну (и у већини случајева добру) унутрашњу организацију у виду потцелина (формираних према критеријумима стручне, односно научне области којом се музеј бави, аутору, хронологији издања и тд.) које нуде прегледност и лаку претраживост. Међутим, садржај рубрика *Публикације* и *Издања* је разнолик: 1 од 10 рубрика чини (неажуриран) списак назива публикација чији је издавач музеј; 6 од 10 музеја у наведеним рубрикама има е-музејске публикације дотупне у преносивом документ-формату (PDF), док 3 од 10 музеја посредством скениране насловне стране публикација посетиоцима *веб-сајта* нуди преглед музејских издања; само 1 од 10 музеја у структури *веб-странице* у оквиру рубрике *Публикације* има посебну потцелину *Е-публикације*.

Дакле, чињеница да је 10 од 10 одабраних институција успоставило *онлајн* музејску комуникацију са својом публиком у дигиталном простору говори о томе да се у савременој музеолошкој пракси наведени вид комуникације препознаје као изузетно значајан, јер се њим могу превазићи

„сви недостатци неправовремене комуникације са аудиторијумом чији се карактер дакако променио од времена конституисања првих, а затим и других сталних музејских поставки“ (Bašić 2016).

Структура анализираних *веб-сајтова* показује да је у савременој музеолошкој пракси успостављена равнотежа по питању саставних елемената *онлајн* музејске комуникације и да музејске институције у Србији *онлајн* музејску комуникацију са својом публиком у дигиталном простору у пракси успостављају на три нивоа (*онлајн презентативна комуникација*,

³ За потребе аналитичког поступка, случајним узорком одабране су веб-странице Народног музеја у Београду, Народног музеја у Ужицу, Народног музеја у Јесковцу, Народног музеја у Нишу, Музеја града Новог Сада, Природњачки музеј у Београду, Музеј афричке уметности, Музеј савремене уметности у Београду, Педагошки музеј у Београду и Музеј на отвореном „Старо село“ у Сиројојну.

комуникација *е-едиције* и *опита онлајн комуникација*). У структурама свих анализираних музејских *веб-сајтова* постоје рубрике под називом *Публикације* или *Издања* што говори о томе да је сам појам *е-музејске публикације* у 100% случајева препознат као неизоставан вид *онлајн комуникације* музеја и публике у дигиталном простору, тако да је даље теоријско разматрање о њеној позицији у систему музејске комуникације сувишно.

Међутим, анализа *садржаја* рубрика под називом *Публикације* или *Издања* говори о томе да мањкавости из домена комуникације *е-едиције* ипак постоје у већини наших музеја који, и даље, својим највећим делом промоцију заснивају на изложбеној делатности. Оне се свакако односе на непостојање развијене музеолошке стратегије која подразумева неговање наведеног вида комуникације између пошиљаоца информације и поруке и оног који је треба прихватити. Наиме, анализа показује да чак у 40% случајева музеји сам појам *е-музејске публикације* не схватају у смислу у коме је она дефинисана. Спискови штампаних публикација у ПДФ-у или скениране насловне стране публикација, према наведеној дефиницији, свакако се не могу сврстати у *е-музејске публикације*. У прилог наведем иде и чињеница да само у 10% случајева (на једном музејском *веб-сајту*) постоји посебна потцелина *Е-публикације* док су у 40% случајева *е-музејске публикације* само делом доступне *онлајн* (у оквиру потцелине *Дигитализована издања* на једном музејском *веб-сајту* публика у дигиталном простору је информисана о постојању *е-музејских публикација у офлајн* варијанти и усмерена је у физички простор музеја где се наведене публикације могу купити). У само 20% случајева (на два музејска *веб-сајта*) наведене рубрике чине искључиво *онлајн е-музејске публикације*. Дакле, пракса показује да се тумачење значаја и улоге комуникације *е-едиције* у савременој српској *онлајн музејској комуникацији* (у оном смислу у коме је дефинисана) разликује се од музеја до музеја и да није успостављен стандард по питању садржаја комуникације *е-едиције*.

Препоруке за унапређење комуникације е-едиције у савременој српској онлајн музејској комуникацији

„Дигитализација је будућност и културе и науке, јер је то нешто што ће нас заиста приближити, олакшати посао и повезати.“ („Digitalizacija biblioteke građe već ročela.“ 2016).

Чини се да још увек трају теоријске расправе о томе на који начин и у којој мери музејски садржај треба да буде доступан публици (при чему се сама *доступност* музејског садржаја не доводи у питање). Јулија Башић у раду *Музеји данас - или музеји данашњице? Канали комуникације* наводи да „музеји двадесет и првог века покушавају да балансирају између класичних заштитара и чувара традиционалних артефаката са једне стране и савремених видова комуникације са публиком са друге“ (Bašić 2016). Дакле, са једне

стране музеји покушавају да изнова проналазе нове комуникацијске канале, док са друге стране теже да задрже „класичну“ улогу музеја. Зато је најбоље пронаћи баланс између визије музеја и промена у друштву, а то се може постићи правовременим и аналитичним приступом новим видовима комуникације, који су одавно захватили друштво изван музеја. (Bašić 2016). У том смислу, до сада наведено имплицира закључак да музеји, постављајући на наведени начин комуникацију е-едиције у онлајн музејску комуникацију праве грешку, рекло би се пре стратешке него техничке природе. У техничком, па и законском смислу, разлика између онлајн и офлајн е-публикације не постоји (електронске публикације могу бити дистрибуиране на физичким носачима (офлајн публикације) или на интернету (онлајн публикације) – дакле, различити су само канали дистрибуције е-публикације). Такође, ажурирање података на веб-сајту у техничком смислу, није захтеван поступак. Међутим, резултати анализе садржаја комуникације е-едиције показују да је наведени вид комуникације недовољно развијен и непрецизно позициониран у систему онлајн музејске комуникације. Музеји ни у ком случају не би требало да забораве чињеницу да се комуникација е-едиције суштински не разликује од класичне комуникације е-едиције. Било да се комуникација (е-)едиције одвија у физичком простору специјалне библиотеке музеја (или у другом наменском простору у коме су депонована е-музејска издања доступна посетиоцу) или у виртуелном (онлајн) свету, е-музејска публикација је самостални носилац целовитог скупа информација и порука, и само као такава се може дистрибуирати ка публици у дигиталном простору. Као што је музејска комуникација „незамислива без разноликих облика музејских публикација“ (Mагоевић 2002, 12), тако је и онлајн музејска комуникација незамислива без разноликих облика е-музејских публикација. Из доступних е-музејских публикација не сме се читати неодлучност, неспремност и/или незаинтересованост институције да учини доступним постојећи музејски садржај (онлајн доступност само дела е-музејских публикација) или пак елементарно непознавање суштине комуникације е-едиције (спискови штампаних публикација у ПДФ-у или скениране насловне стране публикација). У наведеном смислу, садржај комуникације е-едиције мора бити резултат професионалног става институције да свим категоријама публике обезбеди доступност наведеног садржаја и тиме испуни једану од својих примарних функција (најновија дефиниција ИКОМ-а (International Council of Museum – ICOM) садржана у Статуту Иком-а усвојеног на 21. Генералној конференцији у Бечу 2007. године, музеј дефинише као „некомерцијалну, сваку јавну установу у служби друштва и његова развоја, која је отворена јавности, и која у сврху проучавања, образовања и задовољства, набавља, чува, истражује, комуницира са публиком и излаже материјална сведочанства о људима и њиховој околини“). Дакле, сваки од музеја који се прихватио (одговорног и захтевног) задатка да комуницира са својом публиком у дигиталном простору и да, самим тим, са њом успостави комуникацију е-едиције, мора доследно спровести одлуку да ка публици дистрибуира целокупан постојећи е-фонд. Чини се, бар када је у питању комуникација е-музејске публикације, неоправданим мишљење појединих

теоретичара да „постоји реална опасност, попут оне која се може прочитати у синтагми *виртуелни музеј*, да комуникација путем електронских медија доведе у питање опстанак и сврху музеја као институције; другим речима, да медијске апликације замене комуникацијску функцију музеја“ (Магоевић, 1993:242). Напротив, ако је музеј у служби друштва, музеј је тај који својом мисијом мора да прати све промене које се у друштву дешавају. (Вашић 2016). Ера дигитализације условила је и нови начин комуникације едиције. У наведеном смислу, комуникација е-едиције свакако не угрожава постојање комуникације едиције (имајући у виду да је функција саставних елемената, као и њихов садржај, исти у оба наведена вида комуникације), већ се може посматрати као њена надоградња која за циљ има да постојећи музејски е-фонд учинити доступним најширем кругу корисника.

Владимир Кривошејев у раду *Организација музеја и музејска комуникација* указује на кључани проблем који се рефлектује и на квалитет музејске *онлајн* комуникације па, самим тим, и на садржај комуникације е-едиције. Наиме, наведени аутор наглашава да је ефикаснији и ефектнији рад музеја великим делом условљен његовом *унутрашњом организацијом* (Кривошејев 2013). Међутим, истраживање *Менаџмент регионалних музеја у Србији (2008–2010)* указује на погрешну организациону структуру наших музеја, која спречава њихов развој у правцу прикључивања новим тенденцијама. У Србији, у већини музеја, са непрофесионалним менаџментом, мањком стручних (неретко и вишком нестручних) кадрова и неразвијеном праксом активног рада са публиком, музеји су и даље превасходно усмерени према пословима обраде садржаја музејских збирки и њихових контекста, при чему се *послови рада са публиком*, утапањем у целовит стручни сектор, запостављају (Кривошејев 2013). Зато музејске институције нису у могућности да се ефикасно и ефективно усмере ка широком спектру послова са публиком, па самим тим, ни са публиком у дигиталном простору. Охрабрује чињеница да су систематизацијом радних места у појединим музејским институцијама послови из наведеног домена у опису задужења музејских стручњака, што говори о томе да је *онлајн* музејска комуникација постала саставни део музејских активности⁴. Међутим, одговорни и захтевни послови успостављања и одржавања *онлајн* музејске комуникације не смеју бити само формално придодати педагошкој служби, већ је неопходно обезбедити услове да се наведени послови неометано реализују. На музејском менаџменту је да процени колико је особа и ког стручног профила потребно да би се *онлајн* музејска комуникација на сва три нивоа квалитетно обављала. Наведени аутор иде корак даље и предлаже да у будући *Закон о музејима* буду унете одредбе које би поставили императивне основе нове организације музеја, са развијеном педагошком службом, кадром да у пуном капацитету реализује широк спектар разноврсних активности (Кривошејев 2013). Сходно

⁴ Нпр. систематизацијом радних места у Музеју на отвореном „Старо село“ у Сирогојну (Анексом број 5 Уговора о раду број 265 од 28. марта 2016. године) музејски едукатор, библиотекар „врши техничку припрему и ажурирање података на интернет порталу Музеја“.

наведеном, неопходно је организационо реструктурирање музеја како би педагошке службе могле да у пуном капацитету реализују све своје задатке.

Анализа *садржаја* комуникације е-едиције указује на још један проблем са којим се сусрећу музејске институције у савременој пракси, а то је чињеница да се у музејским фондovima налази *ограничен број* е-музејских публикација. Чак и примери добре праксе (20% анализираних музејских институција које на једини исправан начин остварују комуникације е-едиције са својом публиком у дигиталном простору) показују да музеји располажу малим бројем е-музејских публикација, што је, претпоставља се, резултат тек новије праксе у музејској издавачкој делатности да се, услед развоја нових технологија, публикације дистрибуирају и у штампаној и у електронској верзији. Потребно је, у складу са финансијским, кадровским и техничким капацитетима установе, ући у процес постепене *дигитализације музејских публикација* (дакле, оних музејских публикација које имају само штампана издања), а који би временом резултирао повећањем обима музејске е-едиције, а самим тим и побољшањем квалитета и квантитета комуникације е-едиције. Разумљиво је да се критеријуми, као и динамика којом ће се дигитализација реализовати, разликују од музеја до музеја и да би свакако требало да буду усклађени са општом стратегијом установе која се односи на успостављање (*онлајн*) комуникације са публиком (у дигиталном простору). Да ли ће се на првом месту приступити дигитализацији могографских издања, серијских публикација или пак каталога изложби, поново је ствар добре процене музејског менаџмента. Имајући у виду чињеницу да „готово нема установе културе у свету која није схватила све предности дигитализације и која није на неки начин већ ушла у пројекат изградње дигиталних колекција“ (Inјас 2002, 237), музеји би се проширивањем обима е-едиција прикључили другим установама културе које постепено реализују дигитализацију целокупних фондова, кроз правилно архивирање, заштиту и чување. Јованка Станојевић у чланку 'Дигитализација библиотечке грађе у библиотекама борског округа', објављеном 16. октобра 2015. године на порталу *Eastside*, наводи да је то „обиман и захтеван посао који подразумева финансијска средства и добру опрему, па су то неки од разлога који успоравају овај важан корак на путу до све траженијих књига у дигиталном формату“.

У складу са препознатим *тренутним ограничењима* комуникације е-едиције могу се понудити следеће *препоруче* за *унапређење* комуникације е-едиције, а чиме ће се побољшати квалитет и квантитет целокупне *онлајн* музејске комуникације:

тренутна ограничења комуникације е-едиције	препоруке за унапређење комуникације е-едиције
доступност дела расположиве музејске е-едиције	доступност целокупне расположиве музејске е-едиције
ограничени кадровски ресурси музејских институција	реорганизација педагошке службе
ограничен расположиви фонд е-музејских публикација	дигитализација музејских публикација

Табела бр. 2: Препоруке за унапређење комуникације е-едиције у складу са тренутним ограничењима

Дакле, музејске институције у Србији морају постићи квалитативну и квантитативну *избалансираност* свих нивоа *онлајн* музејске комуникације чиме ће (за сада) недовољно развијена и непрецизно позиционирана е-музејска публикација добити заслужено равноправама положај међу медијима за пренос музејских информација и порука у виртуелном музејском простору и контексту.

Литература

- Basset, Douglas A. 1984. „Museum publications and museum publishing: a brief introduction - with a note on museum libraries.“ In *Manual of Curatorship*, ed. John M. A. Thompson, 467-475. London: Museums Association.
- Bašić, Julija. 2016. „Музеји данас - или музеји данашњице? Канали комуникације.“ Blog *O umetnosti, kulturi i običajima*, Postavljen 13. maja. Preuzet 2. februara 2018. <http://olbrih.blogspot.rs/2016/05/muzeji-danas-ili-muzeji-danasnjice.html>.
- Conti, Leonilda. 2013. „Recenzija.“ U *Muzejske publikacije za djecu i mlade*, ur. Snježana Radovanlija Mileusnić. Zagreb: Muzejski dokumentacijski centar.
- Holjevac, Rebeka. 2017. „Digitalna komunikacija.“ *Stilistika* 27. 1. Pristupljeno 28. novembra. 2017. <https://stilistika.org/studentски-kutak/diplomski-radovi/grafostilistika-digitalnog-diskursa/245-2-digitalna-komunikacija>.
- Injac, Vesna. 2002. "Svetska digitalna biblioteka - san ili virtuelna stvarnost." *Glasnik Narodne biblioteke Srbije*, vol. 4, n. 1: 235-250.
- Jovanović, Miodrag. 1994. *Muzeologija i zaštita spomenika kulture*. Beograd: Filozofski fakultet - Plato.

- Krivošejev, Vladimir. 2013. „Organizacija muzeja i muzejske komunikacije.“ Rad predstavljen na Seminaru Nacionalnog komiteta ICOM-a Srbije i Narodnog muzeja Valjevo *Muzeji u doba savremene komunikacije*, Valjevo, 18. oktobar 2013.
- Maroević, Ivo. 1983. „Muzejski predmet – izvor i nosilac informacija.“ *Informatologia Yugoslavica* 15 (3-4): 237-248.
- Maroević, Ivo. 1993. *Uvod u muzeologiju*. Zagreb: Zavod za informacijske studije Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Maroević, Ivo. 2002. „Muzejska publikacija kao oblik muzejske komunikacije.“ *Informatica museologica*, Vol.32 No.3-4: 10-13.
- Martinović Dragana & Biljana Jokić. 2009. „Osnovne informacije o istraživanju.“ U *Muzeji Srbije – aktuelno stanje*, ur. Dragana Martinović i Biljana Jokić, 8-18. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Milutinović, Jovana. 2003. „Humanistički pristup vaspitno-obrazovanoj ulozi muzeja.“ *Pedagoška stvarnost* br. 3-4: 274–286.
- Mrđa, Slobodan. 2009. „Informaciono-komunikacione tehnologije u muzejima Srbije.“ U *Muzeji Srbije – aktuelno stanje*, ur. Dragana Martinović i Biljana Jokić, 56-62. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Stranski, Zbynek. 1970. „Temelji opšte muzeologije.“ *Muzeoloija* 8: 1-8.
- Zgrabljic Rotar, Nada. 2011. „Masovni mediji i digitalna kultura.“ U *Digitalno doba. Masovni mediji i digitalna kultura*, ur. Nada Zgrabljic Rotar, 25-53. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Zlodi, Goran. 2001. „Muzejska komunikacija u novom okruženju: web-stranica Etnografske zbirke Samoborskog muzeja.“ *Etnološka istraživanja* 7: 103-109.

Примљено / Received: 05. 02. 2018.

Прихваћено / Accepted: 03. 05. 2018.

Амра Латифић

Факултет за медије и комуникације, Универзитет Сингидунум у Београду
amra.latific@fmk.edu.rs

Антропологија глуме као истраживање личног искуства: рад на формирању драмског лика

У раду је изведена анализа односа глуме као мимезиса и глуме као експресије. Извођачке уметности су се до XX века ослањале на извођење као мимезис, односно на праксу која опонаша и производи (пре)обликован садржај спољашњег света. Миметичка глума ослањала се на интерпретацију лика и унапред задату изражајност, која је од глумца створила интерпретатора. Глумачка дисциплина у другој половини XX века темељи се на експресивном уметничком поступку. За разлику од глуме као мимезиса, експресивна глума испитује биолошко и културолошко понашање човека у конкретној ситуацији: глумац постаје креатор позоришне ситуације. Референти оквири процеса извођења у театру се, са позиције спољашњег и идеалног у миметичком извођењу, померају ка унутрашњем, иманентном, експресивном креирању драмског лика и драмских ситуација, које се реализују у самом тренутку извођења. Позоришна антропологија, користећи експресивни стил глуме као објекат свог истраживања, проучава понашање човека у оквиру позоришних закона и услова. На овој линији експеримената и испитивања природе извођачке уметности настаје театар лабораторија Гротовског и антрополошки театар Барбе. На основу њихових истраживања у раду су анализирани и постављени могући процеси трагања за драмским ликом. Као основни елементи процеса на формирању драмског лика постављају се: прекорачење, артифицијелност, стање трансa, тело извођача, сценски биос, однос са публиком и рефлексивна рационализација уметничког чина.

Кључне речи: глума, позориште, извођачке уметности, позоришна антропологија, глума као експресија, глума као мимезис, драмски лик, театарска лабораторија

Anthropology of Acting as an Exploration of Personal Experience: the Process of Creating the Dramatic Character

The work is carried out to analyze the relationship of acting as mimesis and acting as an expression. Performing arts to the twentieth century were relied on performance as mimesis, regarding the practice of mimicking and generating (pre)configured content of the external world. Mimetic acting was relied on the interpretation of the character and the given expression that was created an interpreter from the actor. Acting discipline in the second half of the twentieth century was based on the expressive artistic procedure. Unlike acting as mimesis, expressive acting examines the biological and cultural human behavior in a concrete situation: the actor becomes the creator of theatrical situations. Reference frames of the process of performing in the theater with the external position and the ideal of the mimetic performance, move to the inner, immanent, creating expressive dramatic character

and dramatic situations, which are realized in the moment of performance. Theatre anthropology, using the expressive style of acting as an object of research, studies human behavior within the theater laws and conditions. On this line of experiments and analysis of nature of performing arts, arises laboratory theatre of Grotowski and theatre anthropology of Barba. Based on their research, in the paper were analyzed and placed the possible processes of searching for the dramatic character. As essential elements of the process of creating the dramatic character are set: violence, artificiality, state of trance, body of artists, scenic bios, the relationship with the audience and the reflexive rationalization of the artistic act.

Key words: acting, theater, performing arts, theatre anthropology, acting as an expression, acting as mimesis, dramatic character, theatrical laboratory

Глумачка дисциплина као експресија

Глумачка дисциплина у другој половини XX века темељи се на експресивном уметничком поступку. Експресија као уметнички поступак подразумева поступак којим се унутрашњи садржаји (психолошко или духовно стање) материјализују или оспољавају бихевиоралним чином. Експресивни бихевиорални чин на историјској скали представља чин који превазилази извођење као приказивање, које је било доминантно до XX века. Извођење као приказивање у најширем смислу представља извођење као мимезис. Аспект мимезиса у Аристотеловском смислу представља однос према спољашњим садржајима (опонашање) и, у најједноставнијем чину, имитацију спољашњег света. Иако се теорија мимезиса мењала од Аристотела и Платона, као и у каснијим периодима ренесансе и класицизма, извођачке уметности су се до XX века ослањале на извођење као мимезис, односно на праксу представљања одређеног садржаја уметничким методама и стратегијама које опонашају и производе (пре)обликован садржај спољашњег света. За извођачке уметности до XX века најутицајнија теорија била је теорија мимезиса, која је посебно изложена у Аристотеловој *Поетици*. Међутим глумачка дисциплина, као део извођачке уметности, у свом експресивном поступку поставља поновно посредовање, односно редистрибуцију садржаја *према* стварности, а не *за* стварност, као у случају миметичког извођења. То значи да експресивно извођење подразумева да уметничко извођење не може бити унапред дато значење. На овој линији, у XX веку настају театарске лабораторије. И док је за миметичко извођење постојеће значење фиксно, као део идеалног света, за експресивно извођење значење је динамичко и налази се у сталном процесу произвођења на сцени. Сцена у оваквој врсти извођења постаје простор у коме се извођење дешава у стварности. Динамичко креирање стварности укључује низ случајности, контрадикторности, експеримената, који, као тактике, постаје основица лабораторијског театра. Бихевиорални чин подразумева мисли, доживљаје, осећања и искуства која у оквиру глумачких техника подлежу театарском експерименту, за разлику од миметичког чина који представља „нешто

друго”, нешто што већ постоји у стварности. Експресивни бихевиорални чин подразумева производњу унутрашњих садржаја који, као такви, не постоје у стварности и могу се реализовати само у датом тренутку. Референти оквири процеса извођења у театру се са позиције спољашњег и идеалног померају ка унутрашњем, иманентном, ка нечему што се тек успоставља у тренутку извођења. Латентни, нефиксирани, садржаји експресивног извођења који нису унапред задати захтевају лабораторијске услове у театру, у којима уметник од представљача спољашњег идеалног стабилног света постаје центрирани субјект света који га окружује, али и субјект сопственог чина у театру. Самим тим, искуство у театру више није општеприхваћено, унапред задато, већ се трансформише ка флуидном, неочекиваном и субјективном.

У тренутку рађања експерименталног позоришта, глума као мимезис представљала је већ одавно застарелу и трому форму позоришне уметности. Миметички чин представљао је симулирану виртуелну стварност, видео-екран, дистанциран, херметички затворен простор у који је било забрањено ући. Експресија производи стратегију побуне, која ће деконструисати симулирану стварност, ући у забрањени простор (грађанску собу) и оживети га у реалном простору и времену. Глума као мимезис била је укореењена у дугогодишњој традицији служења литератури и историји уметности. Глума као експресија настоји да у позоришну уметност врати живо тело човека и његову конкретну мисао. Оваква врста побуне у позоришној уметности догађала се током XIX века извођењем различитих експеримената испробаних у драми, плесу, историји уметности и филму. За ову побуну било је потребно померити се од тада актуелног европског миметичког позоришта и окренути се историјским извођењима (античко позориште) и географски удаљеним територијама (азијско позориште). У оваквој врсти позоришног рада јавља се један од кључних експеримената, а то је истраживање физичке радње посредством поновног откривања људског тела и његовог постављања у актуелни, динамички ток живота на сцени. Овим експериментом постиже се преношење реалног живота на сцену. Постављањем тела у реални простор проширују се сфере искуства у живом контакту са другим бићем. Један од основних циљева овакве глумачке методе јесте одстрањивање свих нагомиланих, спољашњих аспеката окружујуће стварности, који су били доминантни у глуми као мимезису. У оваквој позоришној стратегији укрштају се ритуали, церемоније и свакодневни живот, конструишући нову, обновљену форму театра која обједињује хипернатурализам и артифицијелне форме позоришне уметности. Миметичка глума ослањала се на интерпретацију лика и специфичну, унапред задату изражајност, која је од глумца створила интерпретатора. Експресивна глума испитује биолошко и културолошко понашање човека, односно глумца поставља као специфичног креатора позоришне ситуације. Позоришна антропологија, користећи експресивни стил глуме као објекат свог истраживања, може се дефинисати као проучавање понашања човека који представља и користи своје физичко и ментално присуство према позоришним законима и условима, а који се разликују од оних у свакодневном животу. Позоришна антропологија настаје као резултат емпиријског проучавања сценског понашања глумца или извођача, а које се

потом (артифицијелно) надограђује различитим позоришним стиливима, жанровима, као и индивидуалним и колективним традицијама. На овој линији експеримента и испитивања природе извођачке уметности настаје лабораторијски рад Жежија Гротовског и антрополошки театар Еуђенија Барбе.

„Антропотеатар“: позориште као место сусрета

Позоришна антропологија представља позоришни концепт успостављен 60-их и 70-их година XX века у оквиру неоавангарде. На овој линији у савременој историји театра деловали су „The Living theatre“, „The Performance group“, Ричард Шекнер, Питер Брук, Еуђенио Барба итд. Као непосредни претходник позоришне антропологије може се издвојити Жежи Гротовски, а као претходник у историјским авангардама Антонен Арто. Овај текст се фокусира на неке од глумачких процеса које су развијали Гротовски, Барба и Арто. Основа за поставку креирања драмског лика у овом тексту се ослања на *поетику* позоришне антропологије и конкретне процесе у формирању драмског лика. Глумачки процеси и феномени који улазе у физиономију поетике позоришне антропологије у овом тексту су тело извођача, сценски биос, предизражајно стање и енергетски однос са публиком.

Позоришна антропологија представља модернистички театар оформљен на елементима модерног западног хуманизма. Појам човека постаје централна парадигма ове поетике. Тумачећи театар на овој линији, Радослав Лазић изводи закључак да је театар време и простор у коме се реализује дух, душа и тело човека. Лазић пише:

„У мноштву различитих метода тумачења позоришног и драмског феномена, као што су историјски: естетички, филозофски, семиолошки, социолошки, психолошки, ритуално-етнолошки, мислим да је антрополошки приступ можда најобухватнији и самом чињеницом да је *појам Човека* најближи представи *појма Театра*. Из свега реченог, могућно је говорити о *антропологији драме, антропологији глуме, антропологији режије, антропологији простора, антропологији времена* – речју, о антропологији позоришта, као време/простору, у коме се показује тело, душа и дух Човека кроз биће Глумца.” (Lazić 2004, 13)

Када тумачи сам циљ театра, Лазић као и Гротовски, напомиње да је то место сусрета публике и глумца. Сиромашно позориште Гротовског темељи се на овој чињеници. Лазић напомиње да је место сусрета људи управо узрок, последица, чин и сврха како театарске уметности, тако и саме науке о позоришту. Лазић такође прецизира да је позориште место у коме се формира и сам човек као такав, те уводи појам „антропотеатар“.

„Позориште је машина у којој се обликује Човек, његов свет и његова драма. Зато о позоришту говоримо као месту људског сусрета, Човека с Човеком, од Човека до Човека, и за Човека.

Антропотатар и *Антроподрама* узрок су и последица, чин и сврха Уметности и Науке позоришта.” (Lazić 2004, 13)

Место сусрета, према Гротовском, јесте однос према простору, али и један од најважнијих начина да човек упозна другог човека, попут антропологије, која је од својих почетака настојала да упозна друге културе.

„Занима ме глумац јер је он људско биће. Што обухвата две главне тачке: прво, мој сусрет са другом особом, контакт, међусобно разумевање, и утисци поводом тога што се отварамо према другом бићу, што га покушавамо разумети: једном речју, превазилажење наше самоће. Друго, покушај да разумемо сами себе преко понашања другог човека, да себе у њему пронађемо.” (Grotovski 2006, 109)

Управо онако како је антропологија, освестивши свој однос према Другоме (као према егзотичном и примитивном) окренула огледало према себи, у настојању за преиспитивањем сопствених позиција и културе из које потиче.

„Антропологија је проучавање примитивних народа. Како се остварује проучавање тих народа? Одговор можемо дати (...) тврђом да антропологија настаје у суочавању са другачијим, тј. антрополога са примитивним народима. Из тог додира са другачијима рађају се разлике (...) а антропологија их анализира и тиме напаја своје сазнајне оквире који се и састоје од спознаје различитости.“ (Fabijeti, Maligeti, Metera 2002, 13)

Антрополошка лабораторија

У глуми друге половине XX и XXI века не постоји строго фиксирани модел или техника, већ мноштво индивидуалних стратегија деловања у театру као постисторијској институцији. Облици сценског глумачког понашања показују да глумачки чин излази из граница миметичког и високе стилизације канонизоване игре и у XX и XXI веку, те постаје подручје легитимног уметничког изражавања и истраживања. На овој линији развоја модерног глумачког извођења настаје лабораторијски, театарски рад. Театарске лабораторије настају интензивно у епохи модернизма. Театри као лабораторије представљају егзистенцијалне, духовне и уметничке просторе у којима се експериментално и теоријски истражује театарска уметност и, у оквиру ње посебно, глумачка дисциплина и рад на формирању драмског карактера. У оваквим театарским амбијентима формира се утопијски пројекат театра као тоталног уметничког дела. Театарска лабораторија добија педагошку функцију, јер постаје ново подручје практичне и теоријске примене глумачких метода и стратегија. До театра XX века, као и до појаве лабораторијског театра сам драмски процес се одвијао „између“ два извођача на сцени. У ренесанси и бароку извођач је представљао препознатљиву површину која је приказивала читљиве и јасно кодификоване друштвене форме. Извођачка уметност била је у некој врсти алегоричког театарског положаја, те се из таквог положаја није доводила у питање. Током XVIII и

XIX века извођачка уметност углавном је у себи садржала гестуалне изразе који су, између осталог, служили гледаоцу за изучавање психолошких изрза лица. Извођачка уметност представљала је непроблематизовану платформу која је омогућавала изражавање „природног“ психолошког стања, чије се сценско кодирање претварало у „уметничко“ извођење на сцени. Крајем XIX века, у научном, правном и друштвеном смислу, мења се тумачење дискурзивне логике извођења – извођач као некада носилац драме, сада почиње да се схвата као место показивања унутрашњег драмског сукоба. Актер губи своју дискурзивну граничност и ступа на сцену као емфатична/проблемска стварност. У складу са овим, позоришни елементи попут простора, ликовности, светла, почињу да се анулирају како би се сам извођач одржао као означитељ сценског. Актер преноси чулно ослобођено искуство. У таквој интеракцији гледалац престаје да бива пуки сведок у позоришту, његов поглед постаје театарално актуелизован. Поглед гледаоца постаје интегралан део позоришног искуства и саме позоришне логике. Поглед више није, као у класичном позоришту, поглед по себи, спољашњи и нетакнут. Поглед гледаоца у театру постаје тема драмског говора и елемент саме драматургије. Нова драма, метадрама почиње да се одиграва дуж осе погледа између позорнице и гледалаца.

Драмски театар се изводи између два актера на сцени. Постдрамски театар у лабораторији се изводи „унутар“ тела и са гледаоцем. Извођач више не врши миметичка тумачења фиктивног света помоћу канонски инструментализованог тела. Извођач први пут у театру постаје искуство за себе. Извођач некада као носилац *агона*, сада у театарској лабораторији пролази кроз индивидуалне *агоније*. Драмска искуства унутар лабораторије постају амбијенти у којима извођач мења свој статус од инкорпорираности у фиктиван сценски свет ка деконструкцији изолације и самодовољности фиктивног сценског света. На том путу, он себе потпуно излаже у својој саприсутности са гледаоцем. У интеракцији са гледаоцем извођач у лабораторији шири чулна искуства путем пријема и преноса импулса од сопственог индивидуалног искуства ка гледаоцу. Извођачи више не представљају крајње изоловане и стилизоване сценске монаде, већ постају медијски актери потпуно пропустљиви за протоке и пориве заједничког искуства са гледаоцем.

У неоавангардном и поставангардном смислу, појам *театарске лабораторије* увео је Жежи Гротовски. Гротовски у театарску праксу уводи *тотални* експеримент, истражује гранично подручје ритуала и уводи појам *сиромашног театра*. Сиромашни театар представља подручје трансформације од театра као институционализованог спектакла до аутономног, чистог театарског подручја које је ослобођено текста, сценографије и музике. Гротовски театру прилази као подручју у коме се реализује бихевиорално-просторно-временско извођење на сцени. Институционална аутономија театра која је успостављена у ренесанси, разара се антидрамским и антимиетичким експериментима. У оквиру оваквих експеримената, глумац код Гротовског постаје „посвећени глумац“ који тежи

системском индивидуалном духовном усавршавању. „Посвећени глумац није више интерпретатор или извођач него постаје иницирани (посвећени, пробуђени, покренути) субјект конкретне тјелесно-духовне и бихевиоралне ситуације на лоцираној сцени у свијету и свијету лоцираном као сцени. Театарски рад се разумијева као потицај за *истраживање* и верифицирање духовног и физичког постојања судионика у *процесу театра као умјетности*.” (Šuvaković 2005, 340)

Развој лабораторијског рада, између осталих, наставља Еуђенио Барба у оквиру антролопошког позоришта, истражујући ритуално и плесно изваневропско извођење. На овој линији, лабораторијски рад постаје платформа која показује карактеристике полижанровског, еклектичког мултикултуралног ритуалног театра. *Интеркултурализам*, као једна од најважнијих стратегија у развоју позоришних дисциплина, почиње интензивно да се развија управо са платформе *позоришта извора* Гротовског и Барбиног евроазијског позоришта.

Позоришна антропологија: платформе тумачења

Из свега овога намеће се питање дефинисања позоришне антропологије. Најутемељеније дефинисање ове дисциплине проистиче са две платформе, са платформе Барбиног *интеркултуралног* проучавања биолошког и културног понашања човека у позоришној ситуацији и са платформе *позоришта извора* Гротовског, где је једино мерило управо сам човек. *Обе платформе полазе од чињенице да је човеково понашање у крајње поједностављеним позоришним условима једнако, без озбира на културно подручје са кога уметник долази.*

Стратегијом интеркултурализма Барба покушава да продре у тачку где се сусрећу све културне стратегије, односно покушава да направи *пресек свих интеркултурализама*. Пресек свих културних стратегија задатак је позоришне антропологије. Барба пише:

„Различити извођачи, на различитим местима и у различитим временима, упркос стилским облицима карактеристичним за своје традиције, полазе од принципа који се понављају. Основни задатак позоришне антропологије јесте трагање за овим заједничким принципима.” (Barba, Savareze 1996, 8).

Барба нарочито истиче да позоришна антропологија *не представља примену научних хипотеза антропологије културе* на позориште, већ је то *истраживање које проучава понашање човека у конкретној ситуацији извођења у амбијенту позоришне сцене*. Он истиче:

„Позоришна антропологија не бави се оним плановима организације који омогућавају примену парадигми антропологије културе на позориште и плес. То није проучавање феномена извођења у оним културама које антропологија традиционално проучавају. (...) Позоришна антропологија је истраживање које се

бави понашањем човека у тренутку коришћења свог физичког и менталног присуства у одређеној организованој ситуацији сценског извођења” (Barba, Savareze 1996, IX).

Ово извођење Барба строго разликује од понашања човека у свакодневном животу, те сматра да и сама техника сценског извођења може настајати само у позоришном амбијенту, а никако ван њега. Транскултуралном анализом која укршта и надилази интеркултуралност у приступу, Барба прави методолошку поделу на три аспекта извођења који су заједнички у свим културама: личност извођача, друштвено-историјски контекст и физиологија извођача. Конкретно, он издваја:

„1) Личност извођача, његов сензибилитет, његову уметничку интелигенцију, његову друштвену улогу: све оне особине које га чине јединственим и непоновљивим. 2) Посебне одлике традиције и друштвено-историјског контекста, кроз које се испољава оригинална личност извођача. 3) Употребу физиологије на основу несвакидашње технике тела. Позоришна антропологија дефинише све заједничке и транскултуралне принципе на којима почивају све извођачке технике као план који претходи процесу изражавања – предизражајност.” (Barba, Savareze 1996, IX).

Барба глумачке технике везује управо за позоришну антропологију на делу, а која се прелама кроз различите културне перспективе. У том смислу, Барба нарочито истиче да основе глумачке технике настају из антрополошке културалне праксе:

„ММ.: Шта је за вас позоришна антропологија? ЕБ.: Позоришна антропологија учи о основама глумачке или плесачке технике кроз културну перспективу. Када видимо извођача, глумца или плесача препознајемо одмах темперамент и личност који припадају само том уметнику што се не може копирати. Он припада специфичној традицији, посебном жанру и онда што је релативно одређеној култури и историјској епохи. Онда има нешто што деле сви плесачи и глумци свих епоха а то је присутност, материјална присутност са којом се ради и која је у судару са гледаоцем. Тај рад на себи ми зовемо глумачком техником. Како глумац ради на гласу, како пише симболе после читања текста, како да себе изложи у простору и на који начин да оствари ту глумачку драматургију.”¹.

Еуђенио Барба материјалну присутност глумца повезује са његовим сусретом са гледаоцем. Сусрет са гледаоцем је ситуација која разоткрива личност глумца. Барба истиче да је рад на себи и глумчева личност оно што се представља као материјална присутност и једино је могућа у контакту са гледаоцем. У тренутку сусрета са гледаоцем глумац долази до најинтимнијих

¹ <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/45/barba.html>, преузето дана 28.7.2017. Интервју Милана Мађарева са Еуђениом Барбом.

спознаја сопственог бића. Овакве врсте спознаје представљају циљ рада на драмском карактеру.

Рад на формирању драмског лика: могући процеси

У глумачкој уметности постоји неколико начина формирања драмског лика. Сваки начин поседује властити процес рада са истим циљем: како наћи начин да глумац свесним путем дође до подсвесног стварања? У даљем тексту ће се анализирати неколико процеса формирања драмског лика. Глумачки процес трагања за драмским ликом подразумева најинтимнији сусрет са сопственом личношћу. Елеонора Дузе је инсистирала на томе да је глума уметност у којој глумац пре свега открива своје унутрашње биће: „Уметник-глумац даје све од себе: кроз своју интерпретацију, он открива своје унутрашње биће“ (Дузе у: Cole & Chinoу 1970, 469). Сценска свест коегзистира као више свести у једној. Глумачки карактер на сцени у тренутку извођења подразумева дијалектичку тензију константног коегзистирања две сфере: 1) обично „Ја“ и 2) трансегзистенцијално „Ја“. Обично „Ја“ подразумева оформљену присутност на сцени. Трансегзистенцијално „Ја“ подразумева тренутак када глумац најдубљим продором у себе брише сопствено „Ја“ и ступа у трансформисану или промењену свест. Трансформисана или промењена свест по Јежију Гротовском подразумева глумчево жртвовање најдубљих делова себе. Прелазак из једне сфере у другу подразумева сталне промене свести, које у процесу глумачког рада представљају трауматичну зону страха и суровости. По Гротовском и Артоу потребно је на сцени довести тело до потпуног искушења, до разорења, до разапиања. У том смислу, Арто истиче „суровост према себи“. Често понављање и комбиновање глумачких вештина које подилазе публици, доводи до прављења клишеа, блокирања енергетског тока и смањења степена ризика. Извођачево „жртвовање“ Гротовски повезује са „светошћу“:

„Пут ка светости није отворен свакоме. Само га неколицина одабраних може следити. Као што сам рекао „свети“ не треба узимати у религиозном смислу. То је пре метафора за дефинисање особе које се путем уметности пење на ломачу и ту врши чин жртвовања себе. (...) Глумац који се у овом нарочитом процесу дисциплине, жртвовања, самопонирања и налажења форме, не боји да иде изван свих нормално прихватљивих граница, осваја неку врсту унутрашње хармоније и мира. Заправо, он постаје далеко здравији духовно и телесно, а његов начин живота много нормалнији него глумца из богатог позоришта. (...) Ово је потврда, не регресивна, већ прогресивна, оног што је у нама не најсиромашније, него најбогатије. То генерално води ослобађању од комплекса готово на исти начин како чини психоаналитичка терапија.“ (Grotovski 2006, 32–34).

Циљ глумачке уметности представља *рад на процесу самооткривања*. Процес самооткривања је потребно артикулисати и усмерити у одговарајућем правцу, те га потом претварати у систем извођачких знакова. Процес

самооткривања је најинтензивнији у стању транса. Гротовски пише: „...глумац мора глумити у стању транса. (...) Ако све ово треба да изразим једном реченицом, рекао бих да је то ствар давања себе. Човек се мора потпуно дати, дати са поверењем своју најдубљу интиму, као што се човек даје у љубави. Ту лежи кључ. Продирање у себе, транс, *прекорачење*, дисциплина форме – све се ово може остварити под условом да се човек потпуно дао, понизно и без отпора.“ (Grotovski 2006, 27). Долазак у стање транса не подразумева потпуно одсуство технике, већ ураво технику као средство на том путу. Битан чинилац у овом процесу јесте зауздавање форме, артифицијелности. Самопонирање без дисциплине није ослобађање, већ се региструје као један вид биолошког хаоса. Дубље понирање у себе захтева већи интензитет спољашње дисциплине која подразумева форму, артифицијелност у изразу, сценски идеограм, знак.

У методолошком смислу, у глумачкој уметности се могу супротставити два основна метода. Један метод подразумева лични искуствени корпус глумачких метода, вештина и сценских трикова – помоћу којих глумац може, узимајући одређен број комбинација за сваку улогу, постићи висок степен изражајности и допасти се публици. Овај „арсенал“ или складиште, према Гротовском, „можда је само збирка клишеа; у том случају такав метод недељив је од концепта проституције и ’глумца-куртизане’”. Разлика између ’глумца као куртизане’ и ’светог глумца’ иста је као она између вештине куртизане и односа давања и примања који се рађа из праве љубави: другим речима, приношење себе на жртву. У овом другом случају важно је моћи отклонити све оно што смета, како би се превазишло ма какво замисливо ограничење. У првом случају ради се о постојању тела; у другом случају пре о његовом непостојању. Техника ’светог глумца’ је *индуктивна* (тј. техника елиминације), док је техника ’глумца-куртизане’ *дедуктивна* (тј. техника умножавања вештинâ).“ (Grotovski 2006, 24, 25).

Рад на процесу самооткривања у крајњим дOMETИМА укључује стање прекорачења, транса и катарзе. Искуство катарзе Арто везује за опасност, страх и суровост. Тачније, за доживљај катарзе неопходно је да се догоди и превазиђе страх применом методе суровости. Када Арто говори о суровости, он пре свега мисли на изузетну строгост, пожртвованост, апсолутну одлучност и неповратну условљеност у раду на сцени. То подразумева лишавање излишног естетизма и допадљивости у извођењу. Позориште, према Артоу, а самим тим и глума, треба гледаоцу да пружи трагичку спознају, а не да му пружа воајерску допадљивост. У том смислу, Арто позива гледаоце да преко суровости у позоришту заузму херојски узвишен став према животу. Идеја опасности на сцени разоткриће херојство у животу. Управо идеја опасности гледаоца чини будним и преко чула развија у њему сазнајне капацитете који доводи до исцељења. Страх је, сматра Арто, кључно делотворан за слободну мисао. Са тим у вези, он се позива на позориште Балија и његову хиљадугодишњу традицију у којој се преко покрета, интонације и хармоније ангажују сва чула. „Балијци, са својим измишљеним змајем, као и сви источњаци, нису изгубили мисао за тај тајанствени страх

који је, по њима, један од најделотворнијих (и свакако најбитнијих) позоришних елемената, онда кад се позоришту врати његов истински смисао“ (Arto 2010, 51) Арто инсистира на томе да позориште преко суровости поседује благотворно дејство на гледаоца, те у вези са тим прави паралелу између позоришта и куге.

„Можемо додати да је с људског становишта дејство позоришта као и дејство куге, благотворно, јер наводећи људе да се виде онаквим какви су, оно скида маску, разоткрива лаж, поквареност, нискост, лицемерност, оно отклања отровну инерцију материје која задире у најтананија својства чула; и откривши заједницама њихову мрачну снагу, њихову скривену моћ, оно их позива да пред лицем судбине заузму херојски и узвишен став који оне без тога никад не би имале“ (Arto 2010, 17).

Суровост самог стваралачког чина једнака је суровости живота. Када Арто прави паралелу између стварања и живота, он проналази релацију у којој у перцепцији гледаоца категорија суровости живота проистиче из категорије стваралачког чина, односно суровост стваралачког чина треба да разоткрије драстичнију суровост самог живота.

„Реч суровост користим у значењу жеђи за животом, космичке строгости и неумољиве нужности, у гностичком значењу животног ковитлаца који прождире тмине, у значењу оног бола који је изван непобедиве нужности без које живот не би постојао.“ (Arto 2010, 100)

Из свега наведеног може се закључити да процес трагања за драмским ликом подразумева три фазе: *Прва фаза* представља свесну одлуку или свесну фазу. Ова фаза представља намеру, интенцију, жељу, тежњу, као и план или структуру по којој ће се уметнички чин физички одиграти и освојити, реализовати замишљена идеја. Ово је прелиминарна одлука сâмог уметника. *Друга фаза* представља освајање надсвесног. Ова фаза се дешава током физичког процеса. Она се налази *изван* контроле свести. Уметник у овој фази подлеже неизвесним околностима и препушта се бројним неочекиваним колотечинама. Уметника у овој фази захватају чисти импулси и инстинкти. Ова надсвесна фаза је исконско уметничко стање и често је препознатљива у ритуалу или трансу. *Трећа фаза* представља рефлексивну рационализацију уметничког чина или пост фактум. Ова фаза представља фазу контроле, тренутак рефлексije. То је фаза у којој уметник контролише шта је обављено и на који начин је обављено. Ова, последња фаза, представља *рационализацију* или *умртвљавање* уметничког дела, које тек сада постаје довршено и комплексно (в. Latifić 2011, 12).

Освајање димензије надсвесног у глуми могло би се повезати са оним што Гротовски назива „*тоталним чином*“.

„Сама суштина глумачког позива, његова реакција која му омогућава да један за другим открије различите слојеве своје личности – пошавши од биолошко-нагонске основе, преко канала свести и рационалног мишљења, до оног врхунца који је тешко

дефинисати, и у коме све постаје јединство. Тај чин потпуног разоткривања свог бића је управо давање себе, које се граничи са превазилажењем препрека и с љубављу. Ја то зовем тоталним чином.“ (Grotovski 2006, 110).

Рефлективна рационализација уметничког чина или пост фактум представља трећу и последњу фазу у сценском извођењу. Ова фаза подразумева очување интегритета личности глумца и обухвата три периода: 1) период опуштања извођача; 2) период последица у самом извођачу, и 3) сам резултат сценског извођења који остаје у публици. Прве две фазе су фазе у извођачу и дешавају се ван сцене и после извођења. Период опуштања подразумева извођачев повратак из надсвесног стања и враћање у извођачево обично „Ја“. Сам резултат сценског извођења најчешће носи публика са собом, а још чешће као резултат настају прикази, критике, теоретизације, наука. Фазе опуштања извођача и период последица у самом извођачу су најмање докуметноване области. Период последица у самом извођачу или пост фактум подразумева структурисање онога што је извођач открио у самом себи. Ако је извођач, у стваралачком процесу на самој сцени и после, ван ње, открио до краја своју духовну интиму, суштину, своја искушења, он их стварајући круг асоцијација превазилази, сада, у овој фази, путем свести. После ове фазе, извођач је потпуно и свесно овладао свим скривеним, интимним, непознатим просторима у себи.

Литература

- Arto, Antonen. 2010. *Pozorište i njegov dvojniki. O pozorištu i filmu*. Beograd: Utopia.
- Barba, Eudenio, Nikola Savareze. 1996. *Rečnik pozorišne antropologije: tajna umetnost glumca*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti. Institut za pozorište, film, radio i televiziju.
- Bernar, Sara. 2009. *Umetnost teatra: glas – pokret – izražavanje. Saveti mladim glumcima*. Beograd: Foto Futura.
- Cole, Toby, Helen Chinoy Krich, eds. 1970. *Actors on Acting. The Theories, Techniques, and Practices of the World's Great Actors, Told in Their Own Words*. New York: Crown Publishers.
- Fabijeti, Ugo, Roberto Maligeti, Vinčenco Matera. 2002. *Uvod u antropologiju: od lokalnog do globalnog*. Beograd: Clio.
- Goldberg, Roselee. 2001. *Performance Art: From Futurism to the Present*. London: Thames & Hudson.
- Grotovski, Ježi. 2006. *Ka siromašnom pozorištu*. Beograd: Studio Lirica.
- Latifić, Amra. 2011. *Ideja o glumi: performativni artekosmizam*. Beograd: Čigoja štampa.

⇨ А. Латифић, *Антропологија глуме као истраживање личног искуства...* ⇨

Lazić, Radoslav, prir. 2009. *Biti glumac*. Beograd: Foto Futura - Biblioteka dramskih umetnosti.

Lazić, Radoslav, prir. 2004. *Filozofija pozorišta: od Platona do Kamija: Antologija*. Beograd: Foto Futura.

Šuvaković, Miško. 2005. *Pojmovnik suvremene umjetnosti*. Zagreb - Ghent: Horetzky - Vlees&Beton.

Примљено / Received: 05. 02. 2018.

Прихваћено / Accepted: 03. 05. 2018.

Прикази

Reviews

Research on Cultural Heritage in Contemporary Society

New Books Published by the Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences (I.)

In this book review I would like to concentrate on some current books written by the Slovak authors, former and current employees of the Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences (SAS) in Bratislava. The common topic of these four publications is the cultural heritage and its place in contemporary society.

As the first example we could mention a book by renowned Slovak folklorist and ethnomusicologist Soňa Burlasová titled *Naratívne piesne o zbojníkoch: Príspevok k porovnávaciemu štúdiu* [Narrative Songs about Robbers: A Contribution to the Comparison Study]. This book was published in Slovak language by the Institute of Ethnology SAS in 2015 and in its main focus are robber songs as a distinctive Slovak folklore genre which has received relatively much attention by researchers in Slovakia. This particular work represents a fundamental contribution to research in this field. Among narrative songs, often designated as ballads, robber themes – unlike other thematic groups usually with multi-national occurrence – are specific for this region. The book brings an analysis and a catalogue of different types of songs in a wider Central-European comparison. The author defines three main song layers: 1. internationally widespread types; 2. songs about robber heroes (Jánošík and Vdovčík); and 3. songs mainly about local robbers – novelistic songs. The book is very helpful particularly in Central Europe thanks to the unique parallel research both of the musical and textual components of the songs.

Next two books written by the same author – Mojmír Benža, are concentrated on visual arts and folklore, more precisely on folk costumes. The first one called *Tradičný odev Slovenska* [Traditional Clothing of Slovakia] was published with the cooperation of ÚLUV (The Centre for Folk Art Production) in 2015. This scientific monograph is a synthesis of knowledge about traditional clothing in Slovakia. The author presents it from two perspectives: by types of parts of clothes, and by occasions on which they were worn. Further to the information presented in the Ethnographic Atlas of Slovakia, published by the Institute of Ethnology SAS in 1990, the author summarised in this new book the differences between the different types and forms of traditional clothing, and defined the common features of each of these groups. He dedicated special attention to changes in traditional clothing. A specific part of the book is formed by colourful drawings from the archive of the ÚLUV Museum of Folk Art Production, most of which had not been published previously. The book is published in the *Tradicia dnes* (Tradition Today) edition in a bilingual Slovak-English version.

The second book by Mojmir Benža is titled *Tradičný odev Záhoria* [Traditional Clothing of Záhorie Region] and it was published with cooperation of the Museum of Záhorie Region in Skalica in 2017. This scientific monograph is the first result of the scientific project of the Institute of Ethnology SAS called From technology to decoration: An ethnological perspective of the manufacturing and meaning of items (2017 – 2020). Given book not only identifies and describes individual elements of traditional clothing of various inhabitants of Záhorie villages from 19th to the middle of 20th century, but it reflects also its local forms and changes during this time. The reader could better imagine all these facts thanks to many pictures of these clothing – both historical ones and also some clothing from museum collections.

The last example of books dedicated to the cultural heritage is the book *Maľované výšivky. Vymaľované inšpirované motívmi slovenských výšiviek* [Painted Embroidery: Colouring Books Inspired by Slovak Emroidery Motifs] written by Juraj Zajonc and drawn by Marta Ondrušková. This book is primarily designed for relaxation purposes, but it brings not only entertainment (the reader could paint all drawn designs by himself/herself), but also the basic information about the different forms of traditional Slovak embroidery from the point of view of motifs and the relationship between folk and style art culture. The introduction and the texts accompanying each of the fifty ornamental compositions are an example of how it is possible to popularise ethnological knowledge about the traditional culture of Slovakia among the general public.

All of these four books reflect one of the main goals of scientific research in the Institute of Ethnology of SAS, which is research on cultural traditions and ways of life in Slovakia.

References

- Benža, Mojmir. 2015. *Tradičný odev Slovenska* (Traditional Clothing of Slovakia). Bratislava: ÚĽUV (The Centre for Folk Art Production), 293 pp.
- Benža, Mojmir. 2017. *Tradičný odev Záhoria* (Traditional Clothing of Záhorie Region). Skalica: Záhorské múzeum v Skalici (Museum of Záhorie Region in Skalica), 156 pp.
- Burlasová, Soňa. 2015. *Naratívne piesne o zbojníkoch: Príspevok k porovnávaciemu štúdiu* (Narrative Songs about Robbers: A Contribution to the Comparison Study). Bratislava: Institute of Ethnology SAS, 118 pp., Ethnological Studies, 22.
- Zajonc, Juraj, & Marta Ondrušková. 2015. *Maľované výšivky. Vymaľované inšpirované motívmi slovenských výšiviek* (Painted Embroidery: Colouring Books Inspired by Slovak Emroidery Motifs). Bratislava: Slovart, 104 pp.

Vladimír Potančok

Slováci vo Vojvodine. Premeny svojbytnosti enklávneho spoločenstva

Ján Botík (ISBN 978-86-87947-34-4), Novi Sad 2016, 1–271.

Јан Ботик (Ján Botík) – аутор монографије чији наслов у преводу гласи: „Словаци у Војводини. Промене особености енклавског друштва“ – припада реду истакнутих словачких етнолога старије генерације. Управо ове године Ј. Ботик навршава 80 година живота, а тај јубилеј има одјека међу његовим колегама и ученицима у Словачкој. То је уједно прилика да се и овде истакну главне истраживачке теме којима се бавио Ј. Ботик и назначе његова најпознатија дела.

Централну тему у његовом истраживачком опусу чини етничка историја Словачке и Словака. Своја истраживања на ту тему синтетизовао је пре једну деценију у монографији *Etnická história Slovenska. K problematike etnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov*, Bratislava 2007 (приказали смо је у *Гласнику Етнографског института САНУ* бр. 57-2/2009). Ова веома језгровито писана студија афирмисала се у практичној употреби и као универзитетски уџбеник и као енциклопедијски приручник. Она је потврдила ауторову ерудицију и инвенцију дугогодишњег етнолошког истраживача и аналитичара, али и богато практично искуство академског педагога, музеолога и културног антрополога. Поред Словака она је обухватила и друге етникуме у Словачкој: Мађаре, Немце, Јевреје, Русине, Украјинце, Роме, Чехе, Хрвате, Србе и Бугаре. Наравно, у ту мозаичну слику укључени су и Словаци у дијаспори.

Знатан део своје истраживачке делатности Ј. Ботик је посветио словачкој дијаспори, посебно оној у такозваној „Доњој Земљи“ (на територији данашњих држава: Мађарске, Румуније, Србије, Хрватске), с огранком који се укоренио јужно од Дунава, на северном ободу територије Бугарске (у широј околини града Плевен). Његова фасцинација феноменом историјских миграција Словака имала је несумњиво личне импULSE: сâм потиче из средине „доњоземаљских Словака“, ито из оне најјужније енклаве, у Бугарској. То га је уједно подстакло да токове словачких миграција посматра у широком историјском контексту и анализира на конкретном простору где су се Словаци насељавали заједно с припадницима других народа и конфесија, живећи потом заједно у својеврсној социјално-политичкој симбиози. Објављени радови на те теме из прошлости „доњоземаљских Словака“ и словачке енклаве у Бугарској легитимишу Ј. Ботика као изврсног познаваоца слојевите политичке, социјалне и економске историје Средњег Подунавља и целе Панонске низије, као и Балканског полуострва, посебно у периоду опадања Османског царства (XVII–XIX век). Стога је он не само хроничар словачких миграционих таласа него и аналитичар свеколике историје тих области. То на упечатљив начин показује Ботикова књига *Dolnozemskí Slováci. Tri storočia vysťahovaleckých osudov, spôsobu života a identity Slovákov v Maďarsku, Rumunsku, Srbsku a Bulharsku* ([„Доњоземамаљски Словаци. Три столећа исељеничких судбина, начина живота и идентитета Словака у Мађарској, Румунији, Србији и Бугарској“], Nădlac, România 2011), која

представља избор тематски разноврсних студија о словачкој дијаспори у Мађарској, Румунији, Србији и Бугарској.

Ј. Ботик је био веома ангажован у дугогодишњем раду Међународне комисије за народну (традицијску) културу у Карпатима, с тим што је њен делокруг касније обухватио и суседне области Балкана (скраћеница за назив Комисије: МКККБ). Комисија је деловала на основу споразума о сарадњи етнолошких (етнографских) института академија наука из ондашњих земаља: Бугарске, Чехословачке, Мађарске, Пољске, Румуније и Совјетског Савеза, а касније и из СФР Југославије (био је укључен и Етнографски институт САНУ, који су заступале др Бреда Влаховић и др Ласта Ђаповић). Комисија је имала и националне секције, а у њиховом оквиру деловале су и поткомисије за поједине области народне културе. Тако је Ј. Ботик, заједно с Матејом Руткајем (Matej Ruttkay) и Петером Шалковским (Peter Šalkovský), израдио националну монографију (синтезу) за област народног градитељства у Словачкој под насловом: *Ludová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku* ([„Народна архитектура и урбанизам сеоских насеља у Словачкој“], Bratislava 1998). Поред тога, Ј. Ботик је заједно с Петером Славковским (Peter Slavkovský) био на челу редакцијског колектива који је припремио двотомно капитално дело словачке етнологије: *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska* ([„Енциклопедија народне културе Словачке“], Bratislava 1995).

Најновије Ботиково опсежно дело на словачком језику „Словаци у Војводини“ – које овде приказујемо – посвећено је тој, по општем мишљењу, „најзеленијој заграничној грани Словака која израста из корена народног стабла“. И поред постојећих бројних радова на поједине теме из живота и прошлости војвођанских Словака (претежан део тих радова објављен је у Србији, али их је знатан број и у Словачкој), ово је прва синтетичка монографија о Словацима у Војводини, који ту обитавају читаво два ипо столећа. Ј. Ботик је и у овом делу поново исказао сву своју научну ерудицију, тако да његова интердисциплинарна монографија „рефлектује широки хоризонт проблематике ове енклавске заједнице“, како је то истакао Михал Бабјак (Michal Babiak) у Уводу монографије. Да би дошао до основе за анализу и расправљање појава у прошлости и животу војвођанских Словака, аутор је чак једну четвртину своје монографије посветио историјском контексту насељавања Словака у Војводини, почев од последњих деценија XVII столећа. Тако су осветљена бројна питања: потискивање Османског царства из Панонске низије; стање опустошене и опустеле земље иза Османлија; милитарна, популациона и економска политика Хапсбурговаца према новодобијеној земљи; процеси рекатолизације под хапсбуршком круном и др.). Ј. Ботик се није ослањао само на писане изворе и постојећу богату литературу већ и на налазе властитих теренских истраживаја словачких заједница у Војводини, и то током два циклуса истраживања: 70-их година минулог столећа и у новије време. То му је дало могућност за непосредно и оштроумно поређење идентификованих актуелних појава у животу војвођанских Словака у распону од четири деценије. Обрадио је све тематске целине које осликавају живот Словака на подручју Војводине, како у прошлости тако и у садашњости: земљорадања и рурални начин живота, сеоске заједнице, традиционална породица и домаћинство, градитељство и становање, одећа и одевање, храна и начин исхране, обреди и обичаји, музика, певање и плес, емигрирање из војвођанске средине.

Својом предимљивошћу и истрајношћу, али и отвореним и срдачним односом према свим људима, Ј. Ботик је је дао пример успостављања мноштва плодних контаката у научне сврхе с институцијама различитог профила и ранга у Војводини, као и с локалним организацијама и појединцима на терену. Свима се на крају монографије и захвалио на сарадњи и помоћи, а посебно издавачу – Институту за културу војвођанских Словака у Новом Саду (*Ústav pre kultúru vojvodinských Slovákov v Novom Sade*), те Националном савету словачке националне мањине у Републици Србији (*Národnostná rada slovenskej národnostnej menšiny v Republike Srbsko*).

Увод (стр. 9–13) на почетку многафије садржи два прилога на чешком језику: Милина Склабинска (*Milina Sklabinska*), ранија управница Института за културу војвођанских Словака у Новом Саду (2008–2015), аутор је прилога: „Војвођански Словаци и њихова култура као прилог средини у којој су се настанили“. Др Михал Бабјак (*Michal Babiak*), доцент Универзитета Коменског у Братислави (родом из Војводине) аутор је прилога: „Слово о војвођанским Словацима“. Оба аутора истакла су немерљив учинак Ј. Ботика у осветљавању живота Словака у Војводини.

Материја монографије изложена је у петнаест поглавља:

- I. Напомене уз феномен миграције и војвођанских Словака (стр. 15–18);
- II. Словачка и словачка Доња Земља (стр. 20–30)
- III. Словаци у мултиетничкој Војводини (стр. 31–49)
- IV. Одомаћивање и освајање војвођанске средине (стр. 51–72);
- V. Верни сељачком сталежу (стр. 73–92);
- VI. Традиционална породица и домаћинство (стр. 93–108);
- VII. Сеоска заједница (стр. 109–1329);
- VIII. Изградња и становање (стр. 133–146);
- IX. Одећа и одевање (стр. 147–160);
- X. Храна и исхрана (стр. 161–170);
- XI. Обреди и обичаји (стр. 171–192);
- XII. Музика, певање и плес (стр. 193–208);
- XIII. Мултиетничка Војводина и њене културне координате (стр. 209–226);
- XIV. Емиграција војвођанских Словака (стр. 227–241);
- XV. Реемиграција у земљу порекла (стр. 243–248).

У Закључку (стр. 249–251) аутор је још једном истакао зашто је било потребно пружити оквирну етнографску и етнокултурну слику о војвођанским Словацима. С тим у вези констатовао је да народна (традицијска) култура, која је представља основни предмет етнологских истраживања, очигледно чили у животу војвођанских Словака. А до средине XX века та култура је била најплозданији показатељ начина живота приближно 90 % Словака у Војводини, који се темељио на сељачкој пољопривреди. Сељаштво је заправо одржало етнички идентитет војвођанских Словака. Стога су историјат пребивања Словака у Војводини и слика њихове духовне и материјалне културе незамисливи без свестраног осветљавања свих елемената сељачког живота ове етничке заједнице до наших дана. Ј. Ботик је то учио с маниром искусног етнологског истраживача, синтетичара и ерудите.

Сва поглавља књиге богато су илустрована, што представља посебну вредност ове монографије. Приложено је 11 историјских мапа и приказа праваца миграција Словака, седам табела са статистичким подацима који се односе на подручје Војводине и насеља са словачким становништвом, 29 репродукција цртежа старих и новијих мајстора, осам репродукција дела образованих сликара и 45 репродукција дела познатих словачких наивних сликара, и то: 25 Мартина Јонаша (Martin Jonáš), четири Зузане Халупове (Zuzana Chalupová), четири Јана Бачура (Ján Bačúr), три Мартина Папа (Martin Pap), три Алжбете Чижикове (Alžbeta Čížiková), а по једно Ласла Мазана (László Mázan), Марије Варгерове (Mária Vargerová), Јана Глозика (Ján Glózik), Ондреја Вењарског (Ondrej Veňarský), Катарине Ђурашове (Katarína Ďurašová) и Ане Катвашове (Anna Katvášová). Изврстан документациони материјал представља 250 пажљиво одабраних фотографија, од којих су неке с краја XIX и из прве половине XX века. На њима су приказани не само појединачни и групни ликови и породице војвођанских Словака (као и неких породица у емиграцији: у САД, Канади, Аргенини и Аустралији) него и битни елементи њихове традиционалне културе: пољопривредни радови; узгајање стоке; сточне запреге и оруђа; домаћа радиност, занати и алатке; обрада меса од домаће стоке и припрема зимнице; изглед и градња стамбених и економских објеката; кућни послови, намештај и покућство; обућа и одећа; начин чешљања жена; цркве (словачке и других етничких заједница у окружењу); црквене, школске и друге свечаности; венчања, крштења, погребни и други обреди; музички инструменти, плесови и фолклорне приредбе и др.

На крају књиге наведена је опсежна литература (стр. 252–265) са 491 библиографском јединицом, као и дијалектолошки речник (стр. 266–268), у коме се налази 190 локалних израза који користе војвођански Словаци. Своју захвалност (стр. 269–271) аутор је изразио бројним институцијама (39) и појединцима (35) који су аутору помогли у истраживањима и на други начин допринели настанку ове монографије.

Садржај књиге (стр. 3–8) дат је на словачком, српском и енглеском језику, што читаоцима разних националности олакшава приступ садржају књиге.

Овом монографијом Јана Ботика војвођански Словаци добили су најлепши споменик њиховог бивствовања на том панонском простору, а тиме је јарко осветљен један важан део у етничком мозаику Војводине.

Милош Луковић

Вампир у локалној и глобалној култури

Маријета Рајковић Ивета, Владимир Ивета, Они који ноћу устају из гроба, Вампири од локалних прича до популарне културе, Средња Еуропа, Загреб 2017.

Свет савремене популарне културе прилично је добро насељен ликовима вампира. Од књижевности до стрипа, од телевизијских серија до филмова холивудске продукције и реклама, у различитим варијантама појављују се вампири и вампирице. Ови ликови своје митолошко порекло воде из традицијске културе простора југоисточне Европе и Балкана, и то пре свега оних који су представљали граничне делове Османлијског царства али и Аустроугарске монархије, представљајући тиме извозни „производ“ са ових простора који је у глобалним оквирима стекао несамериво велику популарност.

Књига Маријете Рајковић Ивета и Владимира Ивете *Они који ноћу устају из гроба, Вампири од локалних прича до популарне културе* темељна је свеобухватна анализа овог феномена, и то од почетка XVIII века па све до данас, фокусирајући се најпре на различите варијанте у којима се вампир појављивао у фолклору, као и на путање којима су приче о вампирима излазиле из локалних граница да би полако освојиле свет нашавши место најпре у књижевности, а потом и другим сферама популарне културе. Истраживање споменутог феномена у тако широком историјском распону уписано је у методологију историјске антропологије која је своју мултидисциплинарност развила на темељима историјског приступа истраживача окупљених око часописа *Анали (Annales)*, тј. *новије историје*, чији је представник Фернан Бродел (Fernand Braudel) први указао на важност посматрања феномена у дијахронијској перспективи, означивши их процесима „дугог трајања“ (long durée). Управо ово методолошко полазиште су аутори књиге одабрали за посматрање конструисања различитих идентитета вампира кроз три века.

Указујући на различите друштвено-историјске и културне контексте, ова књига најпре даје преглед традицијских веровања, митских предања и прича о вампирима, заснован на врло темељном приказивању различитих историјских извора, укључујући Упитник етнолошког атласа Југославије, који се на простору некадашње државе испуњавао 60-их и 70-их година двадесетог века. Иако су, како указују аутори, веровања у вампире далеко старија од периода који ова књига обухвата, одлука да се истраживање започне са XVIII веком, повезана је са првим текстовима о овој појави који прелазе локалне границе, те се о њима пише широм Европ. Тако и Волтер напомиње да се у Европи од 1730. до 1735. „није ни о чему причало осим о вампирима“ (8). Управо то време означено је као почетак ере у којој су приче о вампирима из сфере локалног подручја у глобални свет и захваљујући популарности успеле да потисну сличне аутохтоне митове који су постојали и другде.

Прва три поглавља (1. Увод, 2. Митови о вампирима, 3. Они који ноћу устају из гроба или тко је вампир?) представљају увод у књигу, дефинисање

методологије и теме, као и дефинисање идентитета вампира у традицијској култури. У наредна четири поглавља (4. Случајеви вампира на „турској граници“, 5. Вампирски мит на хрватском етничком и повијесном простору, 6. Значајке вампира у традицијским вјеровањима, 7. Упитнице Етнолошког атласа) аутори нас воде кроз простор и време све до последње четвртине XX века, упознајући нас са варијацијама у називима и иконографији, уз приказивање вампирских моћи и опасности која од њих вреба (која у традицијским веровањима није била везана за физички напад нити пијење крви), са вампирском „заразом“, вампирима као љубавницима, са њиховом децом, па чак и са вампирима као помоћницима у извесним околностима. Аутори пишу о заштити, одбрани и начину да се вампирима стане на пут, о моћи која су црквена лица имала у савладавању ових опасних покојника, као и о извештајима, које су неретко аустријски лекари писали након ископавања гробова – о изгледу и савладавања вампира (набијање на колац, подрезивање потколеница, ломљење костију итд.). Поглавља 8. и 9. (Неке поставке о развоју вампирског мита и његова обилјежја и Вампир као реметилачки фактор) теоријски су конципирана, преиспитујући најзначајније теорије о настанку мита о вампирима и улазећи у дијалог са њима (Бандић, Донини, Перковски и др.). Задирући у култ мртвих и дубље религијске слојеве, проблематизује се и социјална функција овог мита, посматрањем вампира као жртвеног јарца. Наредно поглавље (10. Дјело ископања гробова у казним законима) посвећено је законским регулативама којима се дефинисала забрана ископавања из гробова.

Наредних пет поглавља (11. Од традицијских вјеровања према књижевности и популарној култури, 12. Вампири у супкултури, масовним медијима и свакодневици, 13. Вампир као странац, 14. Сељак vs. племић и 15. Што на крају и/или има ли краја?) сачињава другу целину књиге, задирући у питања рецепције и реинвенције вампира у књижевности и популарној култури. Теоријски фокусирани на промене друштвено-политичког и културног контекста који претходе понуђеним интерпретацијама и аргументацији, аутори систематски пописују књижевна, филмска и друга остварења у којима се појављују ликови вампира и вампирица, појединачно трасирајући и раздвајајући оне елементе у споменутим делима који су верни традицијским представама и оне који настају у књижевној традицији, учествујући у креирању лика и особина „савремених“ вампира. Један од најчувенијих примера споменутог механизма свакако је ширење назива Дракула из истоименог романа Абрахама Брема Стокера (Abraham Bram Stoker) први пут објављеног 1897, који је добио назив по историјској личности Владу III Дракули. Овај владар ни на који начин није био повезан са вампиризмом у румунском фолклору, али је без обзира на то, његово име у популарној култури постало готово синоним за вампира. Узбудљива поглавља која следе упознају нас детаљно са познатим и непознатим ликовима вампира из романа, филмова, телевизијских серија, стрипова, из филозофије (вампир као метафора), популарне музике, видео-игрица и субкултуре, повезујући их међусобно или са описаном традицијом. Савремени живот у потрошачком друштву неизбежно је наметнуо и питања комерцијализације, како у медијима, тако и у сфери туризма, нарочито у Румунији, па се аутори књиге баве и тим феноменом.

Атрактивност мит о вампирима очито не јењава. Ова књига аналитично и детаљно приказује како варијације самог мита, тако и сфере и начине на који он

наставља да живи своје нове животе. Не догађа се, међутим често, да научна монографија са захтевном методологијом и доследно спроведеним и темељним истраживањем буде тако узбудљива за читање као ова. Зато би вредело да буде преведена на неки светски језик и, попут вампира, изађе из локалних граница.

Лада Стевановић

Када престаје детињство? Дечији бракови у ромској популацији у Србији: етнографско истраживање.

Ромски женски центар БИБИЈА, Етнографски институт САНУ и УНИЦЕФ; Београд 2017

Пракса дечјих бракова изузетно је изражена у ромској популацији у Србији. Више од половине девојчица удаје се пре навршене осамнаесте године живота. Да би појава била што боље схваћена, UNICEF је ангажовао сараднике ЕИ САНУ да спроведу теренско истраживање и пружи што релевантније закључке. На основу тог истраживања настао је извештај *Дечији бракови у ромској популацији у Србији*. Циљ *Извештаја* био је да пружи увид у дечје бракове створен на основу личних искустава припадника ромске заједнице, као и да понуди предлоге могућих интервенција у процесу сузбијања те појаве.

Истраживање је спроведено од марта до јуна 2017. године у Београду, Новом Бечеју, Врању, Пироту и Крагујевцу, а настало је као интегрални део пројекта партнерски реализованог од стране Ромског женског центра БИБИЈА, Етнографског института САНУ и UNICEF-а. Истраживање су спровели сарадници ЕИ САНУ др Иван Ђорђевић и др Љиљана Гавриловић, док је уредница издања Ана Продановић из UNICEF-а у Србији. Спроведено је седамдесет полуструктурираних интервјуа са припадницима различитог пола и узраста. У центру пажње је било идентификовање доминантних модела ступања у дечји брак и разумевање процеса везаних за доношење одлука у вези са њим.

Аутори извештаја направили су изузетно добар одабир локација на којима је истраживање спроведено. Република Србија је покривена „по вертикали“, од самог севера, па до крајњег југа. Остварена је изванредна сарадња са координаторкама на терену, које су знатно олакшале комуникацију са испитаницима и тако допринеле читавом подухвату поставивши добру основу за даља истраживања. Сараднице на терену биле су чланице Женске ромске мреже: „Тернипе“ из Пирота, Удружење Рома Нови Бечеј, „Састипе“ из Врања, „Романипен“ из Крагујевца и Женски ромски центар „БИБИЈА“ из Београда. Треба истаћи и обострани људски напор, испитаника и истраживача, пошто је један број личних наратива био изузетно потресан на интимном нивоу, захтевајући континуирану посвећеност и дубоку емпатију.

Треба подсетити да је Република Србија потписник и доносилац читавог низа докумената, конвенција, протокола, стратегија, као и закона који би требало да помогну у сузбијању појаве дечјих бракова, али ситуација на терену показује да

они не делују како треба. Домаћи нормативни и институционални оквир који спречавају дискриминацију и неравноправност препознају ту појаву, али општи проблем дискриминације доприноси њиховој невидљивости. Спроведено истраживање и извештај настоје да схвате, појасне и предложе могућа решења у смањивању учесталости дечјих бракова.

Данас је на снази *Стратегија за социјално укључивање Рома и Ромкиња у Републици Србији за период 2016–2025. године*, која акценат ставља на образовање, становање, запошљавање, здравље и социјалну заштиту, али бави се и питањем дечјих бракова. Један од циљева *Стратегије* у домену социјалне заштите јесте и унапређење система: „превенције и подршке с циљем смањења броја малолетничких и принудних бракова и малолетничких трудноћа у ромској заједници“. Извештај *Дечији бракови у ромској популацији у Србији: етнографско истраживање*, може бити посматран у контексту примене *Стратегије*. Као такав, он пружа поглед „изнутра“ и идентификује кључне тачке личних наратива, прича особа које су имале искуство дечјих бракова. Као најзначајније факторе ризика који доприносе опстанку и учесталости те праксе, истраживање је идентификовало корелацију утицаја друштвених и културних норми, економски фактор, перцепцију важности образовања у самој заједници, као и општу маргинализацију Рома од стране ширег друштвеног окружења.

Неопходно је нагласити чињеницу да јавне политике не би смеле да занемарују активне сугестије које долазе из базе или да немају слуха за реалне проблеме са којима се суочавају грађани и грађанке. Другим речима, оне морају бити у складу са потребама људи којима су намењене и којих се тичу. Не би требале да буду наметане „одозго“ без рационалног дијалога и консензуса. Етнографска истраживања и рад на терену одличан су начин да се таква врста несклада предупреди или барем доведе у ред, а то је нешто што непрекидно треба стављати до знања законодавцима и институцијама које дефинишу и спроводе јавне политике. Етнологија пружа увиде у свакодневна искуства људи који су „предмет“ тих иницијатива, законских оквира и докумената. Управо због тога овде приказани *Извештај* има још значајнију улогу у процесу сузбијања праксе дечјих бракова. Само континуирано истраживање и боравак на терену, схватање проблема, њихово решавање и комуникација, могу допринети обезбеђивању живота деци какав она свугде на свету и заслужују.

Извештај садржи преко сто страница и конципиран је попут етнографске монографије у неколико поглавља. Треба искористити прилику и изразити наду да ће бити претворен у праву монографију, књигу која ће пружити више простора тако важној теми. Прикупљени материјал пружа могућност да на основу личних наратива буде подигнута свест читавог друштва о појави са којом се суочавају ромска деца. Још важније, неопходно је да се унутар заједнице отвори дијалог о традиционалним формама, идентитету и законској нормативи која „схвата“ да је деци неопходно детињство.

Извештај започиње уз концизан и изузетно прегледан *Резиме*, односно *Увод*, који представљају главне намере читавог подухвата.

Након тога, понуђено је објашњење *Приступа и теоријско-методолошког оквира истраживања*. Истакнут је значај бављења проблемом „одоздо“, односно подвучен је значај етнографског приступа проучавању феномена дечјих бракова,

као и важност разумевања ставова, вредност и kulturnih modela koje neгује сама заједница у односу према посматраној појави. Поред тога, скренута је пажња на хронични недостатак адекватне литературе и истраживања која третирају децје бракове у ромској популацији у Србији, али су и истакнути хвале вредни изузеци. Исто тако, нешто прецизније је објашњено коришћење квалитативне методе истраживања у циљу темељнијег схватања и интерпретације ставова, мишљења и мотива испитаника. Објашњена је употреба *дубинских полуструктурираних интервјуа* и приступ *мултилокалне етнографије*, као најплоднијих методолошких средстава за истраживање датог проблема. Посебно је наглашена стратегија *утемељене теорије*, као начина да се истраживање непрекидно коригује и унапређује док је у току. Додатно, истакнуте су *социјалне норме*, као кључни концепт у неговању културног модела у коме децји бракови фигурирају као прихваћена и утемељена пракса. Напокон, на крају првог поглавља идентификовани су и *циљеви истраживања*: пронаћи основне факторе који утичу на опстајање праксе децјих бракова; дискутовати о друштвено-културним нормама повезаним са датом праксом; одређивање актера укључених у одлуке везане за брак, као и дефинисање емотивног, економског и друштвено-културног контекста који утичу на те одлуке; идентификација носилаца промена који долазе из саме заједнице; предлагање интервенција на основу уважавања локалних специфичности конкретних заједница.

Посебно поглавље, *Теренско истраживање* описује рад на пројекту. Рад на терену спроведен је у пет градова током двадесет и пет истраживачких дана, посредством разговора са седамдесет припадника ромске популације различитог пола и узраста. Посебно је истакнут значај сарадње са координаторкама које су чланице локалних ромских организација. Описан је упитник који је садржао сетове питања о искуствима брака, о образовању испитаника, о њиховом односу према браку и образовању деце или блиских сродника, посебан скуп питања био је за испитанике чија деца нису ступила у рани брак, као што је последњи сегмент био посвећен економској ситуацији саговорника. У најкраћем су представљене и карактеристике истраживаних локација. Такође, објашњен је и узорак истраживања, односно типови испитаника са којима се разговарало. Најзад, размотрена је и етика истраживања. Добијена је сагласност Етнолошко-антрополошког друштва Србије, пошто је истраживање било засновано на *Протоколу за етичке стандарде у истраживању, евакуацији, прикупљању и анализи података UNICEF-а*.

Пето поглавље *Извештаја* посвећено је *Кључним темама у истраживању*. Пре свега, утврђено је или потврђено раширено постојање децјих бракова, али је уочено да модалитети, заступљеност и узроци варирају у зависности од комплексног низа фактора ризика, заштите и промена које се јављају у посебним ромским заједницама на проматраним локацијама. Анализом прикупљеног материјала, искристалисале су се главне теме у вези са факторима ризика, заштите и промене у вези са праксом децјих бракова: усвајање брачног статуса и брака уопште (са акцентом на познавање брака из перспективе деце која у њега треба да ступе); агенсност, односно процес доношења одлука у контексту односа моћи на релацији заједница/породица/дете; улога социјалних и културних норми: култ невиности, плаћање невесте, бежање девојке, обичаји у вези са браком (свадба, помирење); перцепција важности образовања, али и корист од образовања у реалној пракси; друштвена интеграција – примери добре праксе и ограничења која

се у том контексту јављају; феномен „стаклене таванице“, односно, фактори немогућности пробијања невидљиве баријере која се односи на маргиналну позицију ромских заједница у Србији.

Поглавље *Дечји бракови – прича изнутра* представља изводе из наратива испитаника који указују на сплет фактора од утицаја на одлуке о ступању у дечји брак. Извештај идентификује кључне чиниоце који утичу на доношење одлука о дечјим браковима: патријархални модел функционисања заједнице у коме је положај жене подређен, а њихове родне улоге подразумевају улогу супруге, мајке и домаћице; снажан утицај социјалних и културних норми у оквиру којих култ невиности одређује перцепцију брака; ступање у брачну заједницу као последица првог сексуалног односа, без знања о томе шта она подразумева, посебно у односу на одсуство представе о сексуалном животу; недостатак интергенерацијског дијалога, када је реч о браку и сексуалном животу; притисак заједнице у погледу неповратности чина ступања у брак, јер се развод види као повреда угледа породице; економски фактор и перцепција бољег живота за дете услед преласка у мужевљеву породицу; перцепција образовања као пожељног, али суштински непотребног ресурса; сиромаштво, као последица маргинализације од стране већинског окружења, али и затвореног круга социјалних норми и недостатка образовања унутар самих заједница; код примера добре праксе интеграције у шире друштво уочава се тежина маргиналног положаја ромске популације, где дискриминација и опште тешка економска ситуација у земљи указују на опасности реверзибилне праксе, пошто се млади из интегрисаних породица рано удају и жене; значај феномена „стаклене таванице“, где Роми због своје етничке припадности имају подређени положај у образовању и на тржишту рада која се само чине „отвореним“, а због чега млади следе установљене обрасце сопствених заједница суочени са препрекама на које наилазе у већинском окружењу. Поглавље износи изванредан низ одломака из разговора који илуструју сваки од наведених фактора.

У *Завршним разматрањима и предлозима интервенција* нуди се основни оквир за разумевање процеса доношења одлука о дечијем браку, односно концепт „подређености“ (subaltern), који означава популацију измештену изван структура моћи и етаблираних институција, а чије позиције тумаче и заступају они који се у њима налазе. Таква позиција често занемарује поглед „изнутра“, односно налазе које обезбеђују етнографска истраживања. Истакнут је двоструки карактер маргинализације која долази споља, као притисак који ствара већинско окружење, али и стратегија самоодржања угрожене заједнице. Маргинализација и дискриминација доприносе очувања појава које се перципирају као део идентитета, подвлачећи их као доминантну разлику у односу на већинско друштво. Истраживање је показало: „да ромска популација у Србији не представља јединствену групу која поседује хомогену културу и дели социо-економски или политички статус“ и да пракса дечјих бракова варира од непостојеће до скоро у потпуности очуваног традицијског модела. Понуђен је концепт *маргинализованог окружења* као општи експланаторни оквир коју у обзир узима како спољне, тако и унутрашње факторе ризика ступања у дечји брак. Тако је истакнута делатна вредност окружења, а не искључиво појединачни поступци у процесу одлучивања о раним браковима.

Напоследку, *Извештај* нуди петнаестак препорука и предлога интервенција који проистичу из анализираних грађе, а имају за циљ сузбијање праксе дечјих бракова. Неопходно је охрабривати деловање заинтересованих страна у оквиру постојећих националних стратегија и планова. Треба оснажити интересекторску сарадњу и креирати протоколе за спровођење и примену процедура у случајевима постојећих дечјих бракова, али и за њихову превенцију. Потребно је ојачати мрежу медијаторки и координаторки на терену у сврху њиховог активног деловања на пољу спречавања дечјих бракова. Неопходно је наставити са прикупљањем података о дечјим браковима са циљем побољшања јавних политика. Такође, понуђен је и низ могућих интервенција на локалном нивоу које имају сопствене особености.

На самом крају, *Извештај* доноси *Детаљан водич за истраживање дечјих бракова у ромској популацији у Србији* са упутствима, протоколом и упитником који се даље може користити.

Праксу дечјих бракова треба искоренити зато што угрожава права деце и неоспорно им наноси штету. Поред тога, дечји бракови генеришу читав низ проблема, од оних у вези са недостатком образовања, преко незапослености и сиромаштва, до потпуне осујећености у остваривању права на квалитетан и испуњен живот у сваком погледу. Заједници је неопходно понудити алтернативе. Укључити је у токове образовања и тржишта рада, без имплицитне дискриминације, социјалне мимикрије и „стаклене таванице“. Исто тако, ако се очекују промене у ромским заједницама, већинско друштво мора да се суочи са сопственом одговорношћу, са опресијом који врши како на манифестном, тако и на латентном нивоу. Не сме се заборавити да праксе дечјих бракова једнако има у доминантном друштву. Исто, ни они не смеју бити толерисани.

Предност етнографског истраживања какво *Извештај* нуди, налази се у информацијама које су добијене непосредно од жена и мушкараца који су имали искуство склапања дечјег брака и заједничког живота у тако раној доби. Сасвим је јасно да стварна ситуација на терену захтева континуирано праћење и посвећени рад. Дечји бракови представљају важан друштвени проблем чије решавање захтева ангажман великог броја актера, а добијени резултати спроведеног истраживања потврђују схватање да једино заједнички напори државних институција, међународних организација, невладиног сектора, па и научних институција могу уродити плодом. Дуг је пут ка пуном остваривању равноправности и дугорочном смањењу сиромаштва, али је важно да је тај процес започео. Исто важи и за искорењивање праксе дечјих бракова која мора ићи паралелно са другим процесима.

Милан Томашевић

Dějiny Brna. Předměstské obce. Svazek 6

Redaktoři svazku: Lukáš Fasora, Václav Štěpánek (ISBN 978-80-86736-54-9), Brno 2017, 1–1246.

Град Брно (*Statutární město Brno*) и Архив града Брна (*Archív města Brna*) издавачи су серије од седам томова опсежне *Историје Брна (Dějiny Brna)*, града који представља савремени привредни и културни, а у извесној мери и административни центар Моравске, једне од три историјске земље унутар данашње Чешке Републике – (Бохемија [*Čechy*], Моравска [*Morava*] и Тјешинска Шлезивија [*Těšinske Slezsko*]). Целим овим издавачким пројектом руководи Редакциони одбор од 14 чланова, који чине истакнути стручњаци за поједине сегменте вишеслојне историје Брна. Од планираних седам томова до сада су објављена четири (али не хронолошким редоследом), а управо објављени шести том посвећен је приградским општинама у саставу града Брна; отуда и поднаслов тома: *Předměstské obce*.

Уредници су овог тома: професор Лукаш Фасора (Lukáš Fasora) и доцент Вацлав Штјепанек (Václav Štěpánek), обојица наставници на Филозофском факултету Масариковог универзитета у Брну. Ауторски колектив броји чак 25 чланова, стручњака (историчара, етнологa и историчара уметности) који раде у различитим научним и културним институцијама: на Филозофском факултету Масариковог универзитета, у одељењима у Брну Етнолошког и Историјског института Академије наука Чешке Републике, Етнографском одељењу Моравског земаљског музеја, Моравском земаљском архиву, Архиву града Брна и у Музеју ромске културе у Брну. Допринос настанку овог тома дали су и неки стручњаци који нису били чланови ауторског колектива, као на пример Јан Либор (Jan Libor), истакнути познавалац средњовековне историје Моравске.

Шести том *Историје Брна* има *Увод* и осам поглавља.

У *Уводу (Úvodem k šestému dílu, стр. 11–18)* уредници су дали све битне напомене о карактеру овог тома. На почетку су одмах нагласили историјску чињеницу – кључну за тему овог тома: убрзо по окончању Првог светског рата и стварању Чехословачке Републике, граду Брну је 1919. године припојен читав низ околних, приградских катастарских општина, које су имале вишевековну пољопривредну традицију и властиту народну (традицијску) културу. Тако је настало ново, тзв. „Велико Брно“. Ове општине, заједно с целим прстеном нешто удаљенијих села око Брна, чиниле су особен етнографски микрорегион, за који се крајем 19. века усталио назив: *Brnensko*. Тако су се у средишту пажње аутора шестог тома *Историје Брна* нашла наведена села која су интегрисана у данашње Брно. Притом уредници подсећају на то да је мало европских градова који се могу похвалити да имају обрађена два сегмента своје историје – како је то учињено у случају Брна: 1) осветљен је феномен народне културе у микрорегиону *Brnensko*; 2) разјашњено је историјско срастање приградских општина и насеља с дотадашњим урбаним средиштем (старо Брно), од чега је настала савремена агломерација Брна и једна управна целина. Садржина овог тома није „изолована“

од садржине других томова *Историје Брна*. Посебно су с њим комплементарни четврти и пети том, који обрађују модерну еру у историји Брна, нарочито везе „центра и периферије града“. Ипак, шести том има своје специфичности, које је наметнуо предмет његове обраде. Оне се односе пре свега на метод истраживања: он није само историографски већ у знатној мери етнографски. Притом је указано како на догађаје из тзв. велике историје тако и на догађаје из локалне историје, који нису били мање релевантни у обликовању агломерације Брна. У вези с тим, аутори су настојали да идентификују локални и супралокални идентитет становништва које је окупило „Велико Брно“. Тако је пружен одговор и на питање када су и у каквим околностима становници села око Брна почели да се осећају припадницима овог града стичући тако нов идентитет. Уредници су истакли још једну важну чињеницу: да се први пут пише о бившим општинама с немачким пољопривредним становништвом, о чему се „раније није смело разумљиво писати, а потом су људи углавном то сматрали неважним“. Реч је о селима око Брна која су чинила тзв. „немачко језичко острво“. И она су 1919. године припојена Брну, што је потом знатно утицало и на етничке процесе у тим селима јер се повећао удео чешког становништва. Уредници закључују да прошлост Брна треба посматрати као сложен, слојевит процес постепеног приближавања првобитног урбаног језгра и околних села и њиховог стапања у једну целину, а у средишту тог процеса налазе се локални људи, који реагују на новонастале промене и у томе траже решења за своју егзистенцију, моделујући изнова свој локални идентитет. Стога овај том – наглашавају његови уредници – излази у сусрет модерној историографској дисциплини која је названа „историја односа“.

Наводимо даље називе појединих поглавља с именима аутора, уз битне напомене о садржају сваког поглавља.

Поглавље 1: *Град и његова села (Město a jeho vesnice: růst Brna v 19. a 20. století*, стр. 19–54), аутор: Вацлав Штјепанек. Наглашава се да је већина села која су интегрисане у „Велико Брно“ имала до половине 19. века изразито пољопривредни карактер, тако да су снабдевала Брно пољопривредним производима, а у самом граду била су два пијачна дана у току седмице: среда и петак. Села око Брна обухватала су и „немачко језичко острво“ (до Другог светског рата), а досељавање Немаца омогућила је примена у целој области (почев од 13. века) тзв. „емфитетског права“, али су на то утицале и потребе ове области опустошене у 17. веку. Индустијски развој и ширење града условили су временом да се град свакодневно снабдевао намирницама из своје околине. Тако су настала и прва предграђа која су имала „прелазни“ пољопривредно-урбани карактер. Крајем 18. века управо се у тадашњим предграђима формирало језгро будуће индустрије Брна (пре свега текстилне индустрије), а то је била заправо вунарска мануфактура, која је добијала сировину из шире околине града. На другој страни, развој индустрије захтевао је и бројно радништво, па су до половине 19. века на рад у фабрикама долазили свакодневно људи из села у кругу од 10 км. Касније је индустрија привлачила и људе из удаљенијих села и области, али су они постепено губили везе са селом и мењали своје навике и традиционалне обичаје. Посебан значај у развоју града имала је и царска одлука из 1850. године да се с дотадашњим Брном обједине у једну полицијску управу и нека села у најближој околини, а потом је 1852. године уследила одлука да Брно не буде више „војно затворени град“. Ипак, катастарска површина града

повећавала се веома поступно да би до наглог скока дошло тек 1919. године настанком „Великог Брна“.

Поглавље 2: *Привредни развој у приградским општинама (Hospodářský vývoj v předměstských obcích*, стр. 55–178), аутори: Вацлав Штјепанек, Јармила Пехова (Jarmila Pechová). Обрадиво земљиште око првобитног Брна чинило је основу пољопривредне делатности селâ на том простору. Пољопривредне парцеле биле су формиране још у феудалном периоду, пре свега у зависности од конфигурације терена (околина Брна је претежно валовитог изгледа), а основно парцелисање извршено је још у 13. веку у вези с применом тзв. „емфитетског права“ и у вези с насељавањем пољопривредног становништва и њиховим феудалним обавезама. То су биле углавном парцеле средње површине од око двадесет ланаца, мада је било и већих феудалних поседа. Ипак, пустошење и друге последице Тридесетогодишњег рата и продора шведске војске условили су у 17. веку делимично нову парцелизацију обрадивог земљишта и досељавање новог становништва. Детаљну представу о изгледу катастра селâ у широј околини Брна (касније названој: *Brnensko*) дају картографски прикази војног карактера из периода 1764–1768. и 1779–1781. године, као и они учињени у 19. веку (од којих су неки репродуковани у овом тому). Из њих се добијају подробни подаци и о пољопривредним културама на тим површинама: житарице, винова лоза и друго воће, затим травнате и шумске површине и др. Гајење стоке, како крупне рогате тако и оваца, имало је дугу традицију. Врхунац у узгоју оваца био је средином 19. века, што је било у непосредној вези с развојем текстилне индустрије у Брну (која је ангажовала и до 10.000 радника, због чега је Брно називан „чешки Манчестер“). Увоз јефтине иностране вуне и смањење пашњака непосредно су утицали на нагло опадање овчарства у другој половини 19. века. Поред пољопривредне делатности у околини Брна постепено су се развијали и занати, често као пратеће занимање пољопривредника. Јављају се водни млинови, пилане и ковачке радионице (најчешће као наследна делатност појединих родова), па и ваљонице и гостионице, касније обућари, кројачи, ткачи, касапи, колари, тесари, седлари, грнчари. Развијале су се и цеховне организације тих занатлија (посебно за владавине цара Јосифа II, који је стимулисао развој занатства), али је цеховна организација ликвидирана 1859. године. Нека села су се специјализовала за поједине занате, а у неким је била развијена и домаћа радиност. Привредна предузећа и разне фабрике (машинска и прехрамбена индустрија), као и циглане, кречане и цементаре, настају и у приградским општинама почев од друге половине 19. века. Ширење индустријске и урбане зоне Брна неминовно је водило делимичном смањивању обрадивих површина у околини, а растао је и број уситњених пољопривредних парцела. Повећава се уједно број беземљаша, који траже запослење код велепоседника и богатијих сељака, али све више и у индустрији. То доприноси да се постепено мења и традиционална култура у околини Брна иако становништво настоји да унеколико очува неке облике традицијске културе као симбол свога локалног идентитета (што посебно важи за села с немачким становништвом). Већ у првим деценијама 20. века пољопривредни живаљ чини тек једну трећину укупног становништва приградских општина. Политички преврат након Другог светског рата донео је ликвидацију приватне пољопривредне делатности (тј. извршена је колективизација на селу), чиме је прекинут унутрашњи однос људи у приградским општинама према земљи – као извору егзистенције и наслеђу

предака, што је допринело и наглom растакању разних форми традиционалне културе у приградским општинама.

Поглавље 3: *Народна култура у приградским општинама (Lidová kultura předměstských obcí*, стр. 179–323), ауторке: Хелена Бочкова (Helena Bočková), Александра Навратилова (Alexandra Navrátilová), Ленка Новакова (Lenka Nováková), Јармила Пехова, Јана Поспишилова (Jana Pospíšilová), Марта Шрамкова (Marta Šrámková), Марта Тонцова (Marta Toncsová), Ева Вечеркова (Eva Večerková). У овом опширном поглављу обрађене су детаљно разне тематске целине из домена народне (традицијске) културе у приградским општинама: исхрана; стамбена архитектура, одевање; годишњи обичаји, забаве и свечаности; породични обреди и обичаји (свадба, рођење детета, сахрана, подушја и др.); певање, музика, игре и плесови; усмено стваралаштво (разних жанрова); живот и култура деце (посебно: дечји фолклор). Ово поглавље богато је илустровано цртежима (из ранијег периода) и фотографијама, што пластично употпуњује историјат народне културе у приградским општинама. У урбаном ткиву данашњег Брна (на периферији) јасно се препознају примерци очуване народне сеоске архитектуре, данас реновирани и изврсно уклопљени у модернију околину. Традиционална одећа била је у употреби у приградским општинама и у првим деценијама после Другог светског рата (нешто дуже код жена), а данас се користи само приликом неких очуваних свечаности у овим општинама као што су *hody* (на прелому лета и јесени). Наравно, фолклорну традицију данас практично негују и фолклорна друштва у Брну и околини (међу њима се посебно истичке *Slovácký krúžek*).

Поглавље 4: *Радништво, његов живот у приградским општинама (Dělnictvo, jeho život a kultura v předměstských obcích*, стр. 324–343), ауторка: Андреа Зобацова (Andrea Zobačová). Индустијском развоју Брна (од краја 18. века) посвећен је посебан (четврти) том *Историје Брна*, а у овом поглављу посебно су обрађене тематске целине у вези са животом радништва у приградским општинама: становање; породица; рад жена и деце; одевање и исхрана; раднички покрети и друштвени живот; фолклорни израз. У широј зони око града (до 10 километара у полупречнику) од средине 19. века радништво је постало доминантна категорија становништва – али професионално и социјално издиференцирана, тако да социјални идентитет овог радништва није био хомоген. Стога се наглашава да се може говорити заправо о посебним облицима културе појединих слојева тако издиференцираног радништва.

Поглавље 5: *Етничке мањине у Брну и приградским општинама (Etnické menšiny v Brně a předměstských obcích*, стр. 345–406), ауторке: Јана Хорватова (Jana Horvátová), Јана Носкова (Jana Nosková), Јана Поспишилова. На југу, југоистоку и југозападу од Брна постојало је, све до Другог светског рата, „немачко језичко острво“, које је обухватало 10 села. Подробно је обрађена народна (традицијска култура) овог пољопривредног и изразито конзервативног становништва, које је било етнички хомогено све до настанка „Великог Брна“ 1919. године, када почиње постепена пенетрација чешког живља. Указано је на специфичности у разним доменима традицијске културе немачког становништва: народно градитељство; одевање; обреди, обичаји, свечаности и друштвени живот; усмено стваралаштво; музика и плесови. Знатна пажња посвећена је и ромској популацији у Брну и широј околини, која данас чини на овом простору највећу етничку

мањину, што је резултат миграционих процеса у другој половини 20. века. Посебно су обрађене тематске целине: порекло, становање и занимање Рома; Роми и Други светски рат; Роми у Брну после 1945. године; ромска заједница у Брну после политичких промена 1989. године; ромски печат у културном богатству Брна и деловање Музеја ромске културе у Брну. Такође су дати нешто краћи осврти на живот и културу мањих етничких скупина у Брну: Јевреја, Бугара, Грка, Македонаца и других. Док јеврејска заједница у Брну има старе корене, бугарска заједница настала је из економске миграције чувених баштована, која је зачета после Првог светског рата, а имала је важну улогу у снабдевању града поврћем. У међуратном периоду до Брна је доспео и талас белогардејских избеглица из совјетске Русије, међу којима су Руси чинили већину, али је била припадника и других народа. Грађански рат у Грчкој 1946–1949. године изазвао је талас грчких и македонских избеглица, који су временом интегрисани у локално друштво, с тим што одржавају неке своје традиционалне специфичности. Један број Грка реемигрирао је у Грчку после окончања војног режима у Грчкој 1974. године. Заједница Вијетнамаца зачета је од радника и студената који су долазили у Брно чак од краја 50-их година 20. века, али је битно оснажена после 1989. године. Данас Вијетнамци имају изражену улогу у Брну у гастрономији и ситној трговини прехрамбеним производима и свакодневним потроштинама. У најновије економске емигранте спадају и Арапи, Јермени и Украјинци.

Поглавље 6: *Предграђе у контакту с градом (Předměstí v kontaktu s městem*, стр. 407–440), аутор: Лукаш Фасора. Поново је наглашена вишеслојност веза приградских општина с Брном у дужем раздобљу. То нису биле само везе економског карактера, које су временом релативизовале административне границе. Оне су се огледале и у духовној (пре свега религијској) сфери, а временом је међу грађанством све више растао покрет поштовалаца природе (тако се зачео и туризам, па и трампизам, као посебан облик обожавања природне средине). Интензификација контаката града и приградских општина била је повезана и с јачањем народних покрета (чешког и немачког) за време Хабзбуршке монархије, који су изнедрили низ истакнутих појединаца и условили појаву разних националних удружења и друштава. Видну улогу у томе имао је и соколски покрет. Постојала су и католичка и социјалистичка удружења. Све је то утицало на политички живот града и његове околине до Другог светског рата.

Поглавље 7: *Историја села припојених Брну у 20. веку (Dějiny obcí připojených k Brnu ve 20. století*, стр. 441–1038), аутори: Либор Блажек (Libor Blažek), Павел Цибулка (Pavel Cibulka), Лукаш Фасора, Далибор Ходечек (Dalibor Hodeček), Јан Либор, Маргин Маркел (Martin Markel), Милан Жепа (Milan Řepa), Бохумир Смутни (Bohumír Smutný), Вацлав Штјепанек, Алеш Вискочил (Aleš Vyskočil). Ово је најопсежније поглавље јер је обрађена прошлост сваког села понаособ, а таквих села припојених Брну 1919. године било је укупно 38. Наравно, свестрани (вишеслојни) историјски приказ сваког села дат је на језгровит и фактографски начин, често од праисторијских почетака. Дате су и карте пољопривредних површина ових села из 20-их година 19. века, а то су изводи из тзв. „царских карата стабилног катастро“. И поред местимичног недостатка података, услед чега се јављају и извесне „белине („празна места“) у овим историјским приказима, пружено је мноштво свежих интерпретација, чиме је учињен видан помак у регионалној историографији моравске области.

Поглавље 8: *Историјскоуметнички ареали у припојеним општинама* (*Uměleckohistorické areály v připojených obcích*, стр. 1039–1114), аутори: Јижџ Кроупа (Jiří Kroupa), Ратка Нокала Милтова (Radka Nokkala Miltová), Михаела Шеферисова Лоудава (Michaela Šeferisová Loudavá), Ондржеј Јакубец (Ondřej Jakubec). Ширењем града Брна на околину (почев од 1850, а посебно од 1919. године) ширио се и ареал културноисторијских и сакралних споменика, као и других објеката од значаја за културни профил ове средине. У овом поглављу подробно су набројани и описани сви културноисторијски споменици у приградским општинама (феудални замкови, палате, виле и домови знаменитих личности, тргови и друге истакнуте урбане целине), као и сакрални објекти (манастири, катедралне и мање цркве, капеле и гробља), заправо сви објекти који имају историјско-уметнички значај. То се посебно односи на подручја интегрисаних села: Кралово Поле (Královo Pole), Хусовице (Husovice), Забрдовице (Zábrdovice) и Лишењ (Líšeň).

На крају овог тома дат је двојезични *резиме*: на енглеском (*Summary*, стр. 1115–1222) и немачком језику *Zusammenfassung* (стр. 1123–1131). Следе: *Списак коришћених извора и литературе* (*Soupis použitých pramenů a literatury*, стр. 1133–1173); *Списак ликовних извора* – фотографија, цртежа, карата и сл. (*Seznam zdrojů vyobrazení*, стр. 1174–1190), којих има скоро 700, а многи су у боји. Такође су дати: *Списак скраћеница* (*Seznam zkratek*, стр. 1191–1192); *Списак аутора* (*Seznam autorů*, стр. 1174–1195); *Именски регистар* (*Rejstřík jmenný*, стр. 1196–1230) и *Регистар места* (*Rejstřík místní*, стр. 1231–1245).

Шести том *Историје Брна* на упечатљив и свестран начин пружа приказ прошлости руралних средина које су интегрисане у данашње Брно, дајући тако и целовитију слику историје самог града. Ауторски колектив, Редакциони одбор и уредници овог издања изврсно су методолошки конципирали мултидисциплинарни приступ проблематици срастања сеоских насеља с основним језгром овога града који је израстао у моравску метрополу.

Милош Луковић

Гласник Етнографског института САНУ објављује радове из области етнологије и антропологије и сродних друштвених и хуманистичких дисциплина. Радови могу бити написани на српском и сродним језицима и на енглеском језику. Радови на српском језику штампају се ћиричним писмом. *Гласник Етнографског института САНУ* излази квартално те објављује и специјалне бројеве, са посебном тематиком и гостујућим уредником. Текстови се достављају секретару Редакције у електронском формату (као *Word* документ), на електронску адресу marija.djokic@ei.sanu.ac.rs. Рок за предају текстова за све свеске истог годишта је 31. децембар. Рецензија и објављивање радова су бесплатни. Часопис *Гласник Етнографског института САНУ* објављује оригиналне, претходно необјављене радове из категорија: оригинални научни рад, прегледни рад, претходно саопштење, научна критика и полемика, приказ, научна библиографија. У категорији оригиналних научних радова и прегледних радова, обим приложеног текста мора бити до 30 000 знакова са проредом, укључујући и напомене и друге прилоге. Научне критике, полемике и прикази могу бити дуги до 10 000 карактера. Уредништво задржава право да буде флексибилно по питању обима прихваћених рукописа. Рукопис треба да садржи: наслов, имена аутора и називе институција у којима они раде, електронске адресе, сажетак, кључне речи, текст захвалности, референце, списак табела, списак илустрација. Редакција издања Етнографског института САНУ определила се за коришћење Чикаго стила библиографског цитирања, који има две варијанте: *notes and bibliography* и *author-date*. За цитирање у научним радовима у Гласнику Етнографског института САНУ користи се варијанта *author-date*. Политика часописа и детаљнија упутства о објављивању рукописа у Гласнику Етнографског института САНУ могу се прочитати у последњој свесци часописа сваког годишта, те на мрежној страници часописа www.ei.sanu.ac.rs.

Bulletin of the Institute of Ethnography SASA publishes papers covering topics in the areas of ethnology and anthropology, and related social sciences and humanities. Contributions to the journal may be submitted in Serbian and related languages, and in English. Papers in Serbian are published utilizing Cyrillic script. *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* is issued three times a year. The journal also publishes special issues, with particular themes and visiting editors. Papers are submitted by e-mail to the secretary of the editorial board, and are to be sent as a Microsoft Word document to: marija.djokic@ei.sanu.ac.rs. The deadline for submission of papers for all volumes is December 31st. Publication and reviewing of papers is free of charge. *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* publishes original papers that have not been published previously. Submitted papers can belong to one of the following categories: original research paper, review article, preliminary communication, scientific critique or debate, review or scientific bibliography. In the categories of original research paper and review article the text should not exceed 30 000 characters including spaces, including footnotes and other additional material. Scientific critiques, debates and reviews should not exceed 10 000 characters. The editorial board reserves the right to show flexibility regarding manuscript length. The manuscript should contain the title, authors' names and affiliations, e-mails, abstract, keywords, acknowledgments, references, a list of tables and a list of illustrations. The editorial board of the publishing department of the Institute of Ethnography SASA has chosen to utilize the Chicago bibliographic format of references which has two variants: *notes and bibliography* and *author – date*. *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* requires the use of the *author – date* variant. Journal policy and detailed instructions on manuscript publication in the *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* are available in the year's last volume of the journal, and online on journal's web pages www.ei.sanu.ac.rs.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

39(05)

Гласник Етнографског института = Bulletin of the Institute of Ethnography /

главни и одговорни уредник Драгана Радојичић. – Књ. 1, бр 1/2 (1952) –
Београд : Етнографски институт САНУ (Кнез Михаилова 36/IV), 1952 –
(Београд : Академска издања). – 24 cm

Три пута годишње. - Друго издање на другом медијуму: Гласник
Етнографског института САНУ (Online) = ISSN 2334-8259

ISSN 0350-0861 = Гласник Етнографског института

COBISS. SR-ID 15882242